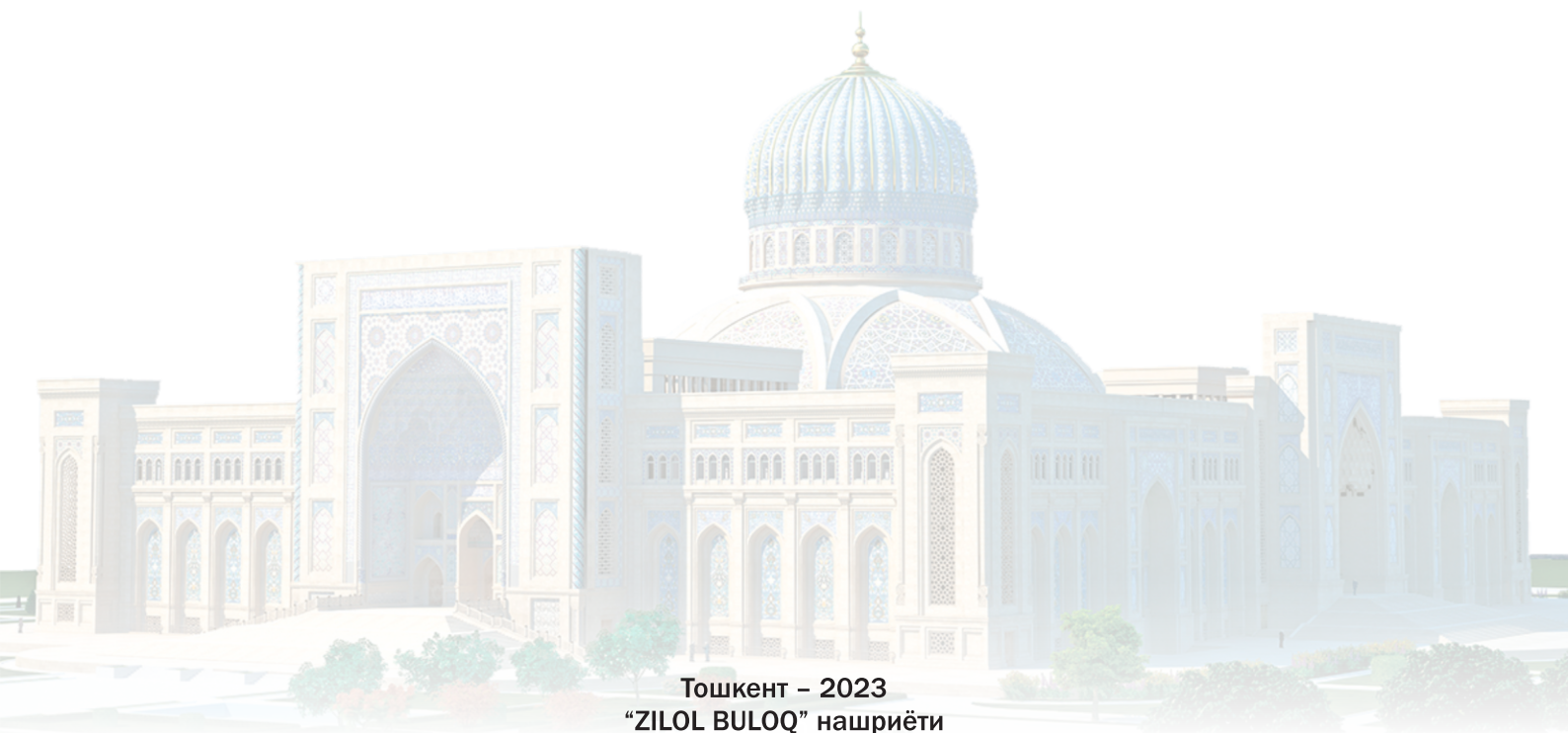

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ
CENTER OF ISLAMIC CIVILIZATION IN UZBEKISTAN
UNDER THE CABINET OF MINISTERS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ – ЖАҲОН ИСЛОМ МЕРОСИНИ ОММАЛАШТИРИШНИНГ МУҲИМ БЎҒИНИ

**THE CENTER OF ISLAMIC CIVILIZATION IN UZBEKISTAN –
A CRUCIAL LINK IN PROMOTING THE WORLD ISLAMIC HERITAGE**

Тошкент – 2023
“ZILOL BULOQ” нашриёти

КБК:
УДК:
Т

**“ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ
МАРКАЗИ – ЖАҲОН ИСЛОМ МЕРОСИНИ
ОММАЛАШТИРИШНИНГ МУҲИМ БЎҒИНИ”.**

Халқаро илмий-амалий конференцияга тақдим этилган тезислар
тўплами. – Тошкент.: “ZILOL BULOQ”, 2023. 204 б.

Масъул муҳаррир:

Ш.Ш.Миноваров

Таҳрир ҳайъати:

**З.И.Мунавваров, Ф.А.Ҳалимов, Г.Ж.Ғаниева,
М.Б.Раҳманкулова, И.Ф.Сирожиддинов, И.Т.Ибрагимов**

Тўпламга киритилган тезисларда Ўзбекистонда шаклланган ислом цивилизацияси ютуқларини халқаро миқёсда оммалаштириш, Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг серқирра фаолиятини самарали ташкил этишга қаратилган назарий, услубий ва амалий масалалар кўриб чиқилган. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази лойиҳаси бўйича тадқиқотчиларнинг илмий-амалий тавсиялари баён қилинган.

© Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, 2023 й.
© “ZILOL BULOQ” нашриёти, 2023 й.

МУҚАДДИМА

Ислом цивилизацияси инсоният тараққиёти мазмун-моҳиятини белгилаган фундаментал феноменлардан бирини ташкил этади. Шунинг учун ҳам ислом тафаккури шароитида кечган жараёнлар ва уларнинг маҳсулини илмий ўрганиш барча замонларда марказий мавзулардан бўлиб келган. Асрлар давомида бундай фаолият билан шуғулланувчи марказлар шаклланиб, мунтазам кўпайиб борган. Бағдоддаги “Байт ал-ҳикма”, Хоразмдаги “Мажлис ал-уламо”, Европадаги Барселона, Мурсия, Памплона, Сарагоса, Севилия, Сеговия, Толедо, Неапол, Падуя, Палермо, Салерно, Марсел ва Монпельеда ўрта асрлар ва янги даврда самарали фаолият кўрсатган марказлар ушбу фикрнинг исботидир. Ислом цивилизацияси ютуқларини ўрганишга ихтисослашган илмий марказлар тузиш анъанаси бизнинг замонамизда ҳам бардавом бўлиб қолмоқда. Бугунги кунда бундай илмий-таҳлилий инфраструктура таркибига ҳам мусулмон Шарқининг ўзида, ҳам дунёнинг бошқа қисмларида фаолият кўрсатаётган юзлаб, балки унданда кўп, тузилмалар киради.

Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2017 йилда таъсис этилган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази ана шундай юксак мақом ва аҳамиятли халқаро илмий-маърифий инфратузилманинг янги бўғинига айланиш йўлидан бормоқда. Унинг фаолиятидаги асосий урғу бугунги Ўзбекистонга қаратилган бўлса-да, амалда бу фаолиятнинг камрови асрлар давомида ўзаро бойитувчи таъсир муҳитида ривожланиб келган Марказий Осиё минтақасидаги жараёнларни ўз ичига олиши режалаштирилган. Бунинг маъноси мазкур масалага оид жараёнларни ўрганишни монополлаштириш эмас, албатта. Аксинча, Марказий Осиёда ислом тафаккури шароитида эришилган ютуқлар, кўп жиҳатдан муштарак бўлган бой тарихни илмий асосда ўрганиш, зикр этилган ва бошқа соҳалардаги Марказий Осиёга оид тадқиқотларни мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлаш Марказ фаолияти йўл харитасининг туб моҳиятини ташкил қилади. Ташкилотимиз таъсис ҳужжатлари ва унинг фаолиятини қўллаб-қувватлашни кўзлаган ҳукумат қарорлари ҳам айна шу мазмунни ўзида мужассамлаштирган.

“Исломнинг олтин даври” деб аталадиган IX-XII асрларда Шарқий Туркистондан Кордовагача бўлган масофада ислом тамаддуни барқ уриб ривожланди. Ислом динининг тинчлик, бағрикенглик, илм ва ижодни улуғловчи мазмун-моҳияти ушбу тамаддун учун қулай замин бўлиб хизмат қилди. Арабистон ярим оролида шакллана бошлаган цивилизация ҳам араб, ҳам ноараб мусулмон мутафаккирларнинг юксак даҳоси ва оламшумул кашфиётлари туфайли инсоният тарихида ёрқин из қолдирди.

Мазкур даврда Марказий Осиёдан чиққан Хоразмий, Фарғоний, Бухорий, Термизий, Ибн Сино, Беруний, шунингдек, XV асрнинг ёрқин юлдузи Улуғбек каби олимлар нафақат ислом илоҳиётшунослиги, балки аниқ ва табиий фанларда ҳам оламшумул кашфиётлар қилдилар. Минтақада кузатилган илмий-маданий юксалишларнинг мустаҳкам асосларини яратдилар.

Хар қандай масофа иқтисодий ҳамда маданий ҳамкорлик учун тўсиқ бўлмай қолган бугунги глобаллашув шароитида мамлакатлар келажаги – ёш авлодни фундаментал илмларни чуқур ўзлаштирган ҳамда юксак ахлоқли баркамол

инсонлар қилиб тарбиялаш жараёнида улуғ аجدодларимиз – олимлар ва мутафаккирлар мероси алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида таваллуд топган, олим бўлиб етишган ва жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган мутафаккирлар, бадий сўз усталари, истеъдодли миниатюрачи рассомлар ва моҳир хаттотлардан қолган меросни асраш, батафсил ўрганиш ва кенг оммалаштиришга кейинги йилларда мамлакатимизда катта аҳамият берилмоқда. Шу мақсадда 2017-2018 йилларда Имом Бухорий ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари, Ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон халқаро ислом академияси ва яна бир қатор илмий ва ўқув муассасалари таъсис этилди.

Мамлакатимиздаги турли илмий муассасалар ва аҳоли қўлидаги нодир қўлёзма ва литографик асарлар, китобат санъати дурдоналарининг сақланиши ва ўрганилиши мониторингини юритиш, уларнинг умуммиллий реестрини яратиш, энг долзарб мавзулардагиларини таржима ва тадқиқ қилиш ҳамда нашр этиш ишларини мувофиқлаштириш Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказига топширилган.

Бугун мамлакат пойтахтининг тарихий қисмида миллий меморчилик анъаналари асосида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг муҳташам биноси қурилмоқда. Унинг таркибида нодир қўлёзмалар кутубхонаси ва бошқа бўлимлар билан бир қаторда Ислом цивилизацияси музейи ҳам шакллантирилмоқда. Музейда Марказий Осиёда ислом муҳитида шаклланган қадриятлар, яратилган моддий-маданий ашёлар, тарихий тараққиётнинг энг муҳим қирралари, ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий ҳаётнинг деярли барча бошқа қирраларини ифода этадиган экспонатлар ўз тажассумини топади.

Зикр этилган йўналишларда дунёда улкан тажриба тўпланган. Бинобарин, хорижлик мутахассисларнинг мавзуга оид тадқиқотларидан хабардор бўлиш, уларнинг илмий хулосалари ва амалий тавсияларини олиш ҳамда ушбу соҳадаги Ўзбекистон тажрибасини халқаро илмий жамоатчиликка етказиш мақсадида ушбу халқаро илмий-амалий конференция ўтказилмоқда. Шу билан баробар, анжуман ЎЗИЦМнинг ўзига хос халқаро тақдмоти вазифасини ҳам ўтайди.

Қўлингиздаги тўпلامдан конференцияга тақдим этилган тўқсонга яқин маърузаларнинг қисқартмалари – тезислари жой олган. Уларнинг қамрови анчагина кенг бўлиб, ЎЗИЦМ фаолияти йўналишларини шакллантириш масалаларидан бошлаб, мусулмон дунёси учун муштарак бўлган мавзуларни ўрганишда ҳамкорлик қилиш йўлларигача бўлган доирани ўз ичига олган. Афсуски, айрим техник сабаблар, жумладан, таклиф қилинган баъзи олимларнинг ўта бандлиги, вақт тиғизлиги туфайли конференцияда кўриб чиқиладиган маърузаларнинг барчаси тезисларини тўпламга киритишнинг имкони бўлмади. Китобга кирмай қолган материаллар конференция якунлари бўйича шакллантирилиши режалаштирилган академик мақолалар тўпламидан жой олади, деб умид қиламиз. Китобдан фойдаланиш қулай бўлиши учун тезислар муаллифларнинг фамилияси асосида алифбо тартибида жойлаштирилди.

Фурсатдан фойдаланиб, конференция иштирокчилари муваффақиятлар тилайман ва унинг самарали бўлишига умид билдириб қоламан.

Шоазим МИНОВАРОВ,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори

Prof. Hani ALDMOUR,
President of Al al-Bayt University
The Hashemite Kingdom of Jordan

THE ISLAMIC CIVILIZATION AND OUR JOINT RESPONSIBILITY, FROM UZBEKISTAN TO THE MESSAGE OF AMMAN

In the name of Allah, the most gracious, the most merciful

Your Excellency, Mr. Shaazim Minovarov the director of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan, Dear honorable guests, ladies and gentlemen.

Alsalamu Alaykom wa Rahmatu Allah wa Barakatoh

In the beginning, I would like to express my gratitude to the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan for inviting me to join you and speak at this conference. It is a pleasure to meet you and work towards achieving the noble goals of studying and documenting the rich and unique heritage of the Islamic civilization and promoting interfaith and inter-civilizational dialogue. In this regard, please allow me to say:

Throughout its ancient history, Uzbekistan presented outstanding examples of creative scholars in various fields of human knowledge. The names of Tashkent, Bukhara, Samarkand, and Khwarizm were considered centers of cultural radiance no less brilliant and creative than Baghdad, Damascus, Cairo, and Cordoba, which illuminated the minds and souls of students of knowledge in Muslim states and the world at large with the light of their sciences and knowledge.

It is no wonder that Uzbekistan was the land that gave us many ingenious scholars, including Imam Bukhari, Muhammad bin Musa al-Khwarizmi, Ibn Sina, Abu al-Rayhan al-Biruni, al-Nisa'i, al-Zamakhshari, al-Nasafi, al-Darimi, al-Tirmidhi, Abu Mansour al-Matridi, and other scholars. Those scholars contributed great value to our Islamic religion and Islamic civilization.

The Islamic civilization represents an essential tributary of human civilization. This civilization built its foundation on the teachings of Islam, which exalts the value of knowledge and learning, and as the Prophet Mohammad, may God's prayers and peace be upon him, says: "Allah did not send me to be obstinate or intransigent, but rather he sent me as a teacher and facilitator." Narrated by Muslim. Here I also mention the saying of Orientalist Konstan Giorgio: "We cannot find a religion in which science and knowledge occupy a prominent place, as was the case in Islam."

The Holy Qur'an emphasized the importance of thinking, action, social order, and social justice, and all of this contributed to the establishment of civil societies that combine the values of religion with the benefits of the world. As the English historian Wells says: "If I am asked to define the meaning of Islam, I define it with this phrase: "Islam is civilization." Furthermore, no text calls for meeting and dialogue more explicitly than what God Almighty said in His Holy Qur'an addressing all people not just

Muslims: ***“O mankind, indeed We have created you from male and female and made you peoples and tribes that you may know one another. Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you. Indeed, Allah is Knowing and Acquainted.”*** (Alhujurat, 13).

The message of Islam stressed the need for acquaintance and interaction between nations and peoples, and that diversity and pluralism are social norms that Allah willed among human beings. Muslims believe that the relationship between nations is based on interdependence and integration and not on clash, conflict, hatred of others and domination over them. There is no place in the dictionary of Islam for the clash of civilizations and hostility between followers of religions or sects.

Regarding the contributions of the Islamic civilization to the Western civilization, orientalist Sigrid Hunke says in her valuable book: (The Sun of God Shines on the West): “Muslims have presented the most valuable gift, which is the correct scientific research method that paved the way for the West to know the secrets of nature and its dominion over it today ... Western medicine has remained For many centuries, a distorted copy of Arab medicine, despite the burning of Ibn Sina's books in the city of Basel". This is just a testament to the contributions of Islamic civilization in the West, and evidence of this civilization are still present in the alleys of Cordoba and Granada and the books and manuscripts found in many European libraries.

Islamic nations and peoples with all their nationalities, ethnicities, languages, and cultures form a spiritual bond that has merged into a single civilizational crucible. Based on this civilizational spirit, Uzbekistan has succeeded in building a contemporary state that combines the values of citizenship and the preservation of the national identity and the spiritual and religious heritage of the Uzbek people.

Today, Muslims of all nationalities bear the responsibility of preserving the ancient Islamic heritage along with the responsibility of presenting new models of scholars and mujtahids who continue to innovate and contribute to encounter the challenges facing humanity today such as epidemics, natural disasters, climate changes, ignorance, poverty, moral deviations, spiritual dryness, national intolerance and religious extremism.

Jordan and Uzbekistan have a long-lasting and solid relationship based on respect and appreciation. I refer here to what the late His Majesty King Hussein bin Talal, may God have mercy on him, did when he ordered the restoration of the tomb of the cousin of the noble Prophet, “Al-Qatham bin Al-Abbas bin Abdul Muttalib”, in the city of Samarkand.

His Majesty King Abdullah II aimed to establish a contemporary Islamic discourse that brings Muslims together and unites their hearts. I mention here the Amman message in 2004, and the three axes on which scholars unanimously agreed on in various parts of the world. The political and religious leaders in the Islamic world unanimously adopted these three points at the summit of the Organization of the Islamic Conference in Makkah Al-Mukarramah in December 2005 AD.

The three axes of the Amman Message are:

- (1) Whosoever is an adherent to one of the four Sunni schools (Mathahib) of Islamic jurisprudence (Hanafi, Maliki, Shafi'i and Hanbali), the two Shi'i schools of Islamic jurisprudence (Ja'fari and Zaydi), the Ibadi school of Islamic jurisprudence and the Thahiri school of Islamic jurisprudence, is a Muslim. Verily his (or her) blood, honour, and property are inviolable. Likewise, it is not permissible to accuse any other category of Muslims who believe in Allah Almighty and His Messenger, may God's prayers and peace

be upon him, and the pillars of faith, and respects the pillars of Islam, and does not deny a known part of the religion.

(2) There exists more in common between the various schools of Islamic jurisprudence than there is difference between them. The adherents to the eight schools of Islamic jurisprudence are in agreement as regards the basic principles of Islam.

(3) Acknowledgement of the schools of Islamic jurisprudence (Mathahib) within Islam means adhering to a fundamental methodology in the issuance of fatwas.

It is of great importance to continue working on the development of educational institutions in the Islamic world, especially with regard to Islamic studies, which must open up to the various social and human sciences and invest the great knowledge achievements made by these sciences in developing their educational curricula. We must also communicate and be open to the knowledge heritage of other religions and cultures, and confront the dangers of violence, extremism and other problems facing our contemporary societies.

From this standpoint, Al al-Bayt University was established in 1992 by a Royal Decree by His Majesty the late King Hussein bin Talal, may God have mercy on him. The Royal Decree stated that Al al-Bayt University is to meet an urgent need for a new university model; one that combines the requirements of scientific methodology in teaching and research, on one hand, and the requirements of belief and clarity of vision on the other, thus, creating harmony between the personality of the Muslim and his new environment. The University is also intended to uphold the principles of freedom, justice, tolerance, respect of other people's beliefs and faiths, and co-existence.

Al al-Bayt University also cares to shed light on the heritage of Muslim scholars. In this regard, all the buildings in the university are known and identified by the name of a Muslim scholar. For example, the two buildings of the Faculty of Science are the Imam Albukhary Building and Al Biruni Building. Also, the two buildings for the Language Center are named Al-Tirmidhi and Al-Nasa'i. These names are not only for acknowledging the contributions of these scholars, but also for our students to know these scholars, respect them, and aspire to be like them and contribute to our Islamic civilization as they did.

In conclusion, I would like to thank you for inviting me to speak at your conference, and I also thank you for your good deeds, and I ask Allah to help you all to do what he loves and is pleased with.

Alsalamu Alaykom wa Rahmatu Allah wa Barakatoh

Norshariani ABD RAHMAN,
Institute of Islam Hadhari, Universiti Kebangsaan Malaysia, 43600 Bangi,
Selangor, MALAYSIA
Email: norshariani@ukm.edu.my

LEARNING SCIENCE THROUGH GAMIFICATION FOR MUSEUM ENGAGEMENT: EXPERIENCES FROM MALAYSIA

ABSTRACT

Non-formal science education in Malaysia is primarily provided by museums, planetariums, and national and private science centers like Petrosains. Learning science in science centers and museums can help the public explore science and technology. Many science centers and museums have started to gamify their science activities to increase visitor engagement, offering a unique and immersive educational experience. The National Science Center, Petrosains, and the National Planetarium in Malaysia are the most prominent interactive science museums established to increase Malaysians' interest in science and technology. Therefore, this paper examines Malaysia's experience fostering science education through gamification at the National Science Center, the National Planetarium, and Petrosains. This study's findings will provide valuable input in establishing and constructing a museum showcasing Muslim scientists' contributions to advancing science and technology.

Keywords: gamification, science learning, science museum

LEARNING SCIENCE THROUGH GAMIFICATION FOR MUSEUM ENGAGEMENT: EXPERIENCES FROM MALAYSIA

Informal learning of science in Malaysia complements formal learning and can occur in various sites and channels, such as museums and science centers. Learning science in museums can help the public explore science and technology regardless of age. The National Science Center, Petrosains, and the National Planetarium are the most prominent interactive science museums established to increase Malaysians' interest in science and technology. The National Science Center was established to pique Malaysians' curiosity and encourage their lifelong interest in learning about science, technology, and innovation. The center displays a large number of exhibits from a variety of science and technology themes in various categories. The idea behind this presentation ties science to the environment, aspects of life, knowledge, and application.

The Petronas Science Discovery Center is operated by Malaysia's petroleum company, PETRONAS. It aims to inform guests about the petroleum industry, its background, and its significance in daily life. In line with the center's mission to inform visitors about the science and technology underlying the petroleum industry, its exhibits center on petroleum and general sciences through a fun and interactive approach. Instead of solely teaching students scientific facts, the center emphasizes the enjoyment and excitement of exploring science. Visitors can participate in experiments and simulations at Petrosains' interactive exhibits, providing a distinctive and engaging learning environment. Petrosains aims to motivate and inform visitors—particularly young people—about the significance of science and technology in the modern world.

The National Planetarium is an Astronomy and Space Science focused informal educational institution. The planetarium is characterized by its unique Islamic architecture inspired by the achievements of Muslim Astronomy and Space Science scholars during the Golden age of Islamic civilization. The National Planetarium plays a crucial role in fostering STEM astronomy, increasing public awareness of the value of space science, promoting space science, and guiding Malaysia toward advancement in this field through on-site, off-site, and online educational programmes [Yusof et al., 2022]. According to research, using a planetarium as an outdoor learning site for science education positively affects students [Seyma and Unsal, 2017].

MUSEUM SHOWCASING MUSLIM SCIENTISTS' CONTRIBUTIONS

In 2013 and 2016, Malaysia hosted the 1001 Invention: The Glory of Islamic Civilization exhibition, which aimed to promote awareness of Islamic scholars' scientific and cultural accomplishments. The exhibition, organized by 1001 Invention UK Ltd. in collaboration with Science Discoveries, received support from the Ministry of Tourism Malaysia. It showcased various Muslim scientists, including Al-Jazari, who invented the Elephant clock—an early 13th-century multicultural water-powered clock, Al-Zahrawi, who introduced over 200 surgical devices, Ibn Al-Haitham, known for producing inverted images leading to the development of cameras, Al Khawarizmi, who laid the foundation for algebra, Merriam Al-Astrulabi, an astronomer, and Abbad Ibn Firnas, the creator of aviation equipment. However, the creation of a museum on Muslim scientists through gamification can be a creative and engaging way to showcase Muslim scientists' contributions to the world. It is suggested to create interactive exhibits, videos, and other multimedia content that can be incorporated into the game besides developing the content for the museum (information about the featured Muslim scientists, their contributions, and their impact on science).

CONCLUSION

Malaysia recognizes the significance of science museums, particularly the National Science Center, Petrosains, and National Planetarium, as national centers of excellence for popularising science. Gamification in learning science in these museums can enhance visitor engagement, offering a unique and immersive educational experience. Therefore, this study suggests the inclusion of gamification for a Muslim scientist museum as an engaging way to showcase the contributions of Muslim scientists to the world and to foster understanding and appreciation for their impact on science and technology.

REFERENCES

- Seyma, A., & Umdü Topsakal, Ü. (2017). Planetariums as a Source of Outdoor Learning Environment. *Educational Research and Reviews*, 12(5), 283-287.
- Yusof, M. M. M., Alias, N. H., Luaran, J. E., Airis, S. R. S., Zulkipli, Z. A. (2022). Planetarium Pedagogy and Learning Experience: Exploration into Planetarium Education Program. *International Journal on E-Learning and Higher Education*, 17: 49-67.

Khalilullah AFZALI,
Visiting Assistant Professor, UCLA,
Founder, Baisunghur Research Institute
(USA)

A GLIMPSE OF TURKOLOGY STUDIES AT THE BAISUNGHUR RESEARCH INSTITUTE IN AFGHANISTAN

Abstract. Baisunghur Research Institute was founded in 2015 in Herat, Afghanistan. Since then, work produced by the institute in various fields has achieved some success. In this talk, I will describe some of these achievements, particularly regarding the Amir Alishir Navoi and Turkology. The institute has translated a number of Navoi's books into Persian, including Mahbub-ul Qolub, Resala Tirandazi, Vaqfnama, and Halat-e Pahlavan Mohammad Abusaid. In addition, scholars at Baisunghur have identified the location of the Ikhlasiya complex and also Nematabad garden, a favorite place of Navoi, as well as the home of his friend Phalavan Mohammad. Finally, I will discuss a handwritten decree by Alishir Navoi, which was dedicated to one of Sultan Husain Baiqara's ministers.

Keywords: Herat, Alishir Navoi, Pahlavan Mohammad, Mahbub-ul Qolub, Ikhlasiya, Baisunghur Research Institute.

Ghiyath ud-din Baysunghur, commonly known as Baysonqor or Baysongor, Baysonghor or (incorrectly [https://en.wikipedia.org/wiki/Baysunghur - cite note-FOOTNOTERoemer19896%E2%80%932](https://en.wikipedia.org/wiki/Baysunghur_-_cite_note-FOOTNOTERoemer19896%E2%80%932)) as Baysunqar, also called Sultan Bāysonḡor Bahādor Khan (1397–1433) was a prince of the Timurid dynasty. He was known as a patron of arts and architecture, the leading patron of the Persian miniature in Iran, commissioning the Baysunghur Shahnameh and other works, as well as being a prominent calligrapher.

Scene from the Baysunghur Shahnameh, a Shahnameh commissioned by Baysunghur, 1430. Baysunghur was a son of Shah Rukh, the ruler of Iran and Transoxiana, and Shah Rukh's most prominent wife, Gawhar Shad.

In the view of modern historians, Baysunghur was actually a better statesman than his more famous elder brother, Ulugh Beg, who inherited Shah Rukh's throne, but who "must have envied his younger brother, Baisunghur, whom his father never saddled with major responsibilities, which left him free to build his elegant madrasas in Herat, gather his ancient books, assemble his artists, and drink". He was well-versed in Persian, Arabic, as well his native Chagatai. He was a patron of Persian historians, including Hafiz-i Abru (died 1430), who dedicated his book Zubdat al-tawārīkh-i bāysunghurī to him. A calligraphic panel with geometrical Kufic attributed to Baysunghur. Baysunghur was living in Herat as governor by 1417. After taking Tabriz, in 1421 he brought back to Herat a group of Tabrizi artists and calligraphers, formerly working for Ahmad Jalayir, who he installed in Herat to add to his existing artists from Shiraz. They became the most important school of artists in Iran, merging the two styles.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ОЛИМЛАРИНИНГ АСТРОНОМИЯГА ОИД МЕРОСИНИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МУЗЕЙИДА АКС ЭТТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Ислом цивилизацияси марказининг ташкил этилишидаги асосий мақсад ўз халқимизга аждодларимиз меросини имкон қадар тўлиқроқ етказишга интилиш, жаҳон афкор оммасига Марказий Осиё ислом меросини, жумладан, олимларнинг бутун дунё илми ва маданияти ривожига қўшган ҳиссаласини намоиш этишдир.

Мазкур ҳудудда астрономия фанининг гуркираб ривожланиши ислом маданияти даврига тўғри келади. Ислом уйғониш даврида ўрта асрлар фанининг ривожини мамлакатимиздан етишиб чиққан Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон ал-Беруний, Мирзо Улуғбек, Жамшид ал-Коший, Али Қушчи каби жуда кўплаб истеъдодли олимларнинг илмий изланишлари бу жараёнларнинг марказида бўлган.

Марказий Осиё олимларининг астрономияга оид меросини Ислом цивилизацияси маркази музейида акс эттириш учун қуйидаги таклифларни бериш мумкин:

- Ислом кириб келганидан тортиб то XIX аср охиригача шу заминда туғилган, яшаган ёки бошқа жойлардан келиб бу ерда фаолият кўрсатган астроном олимларнинг исм-шарифларини акс эттирадиган лавҳ (унда яна ўша олимнинг ёзган асарлари рўйхатини бериш) ёки электрон лавҳ ташкил қилиш;

- Электрон лавҳда акс этган олимларнинг ҳар бирига оид маълумотлар базасини яратиш ва хоҳлаган киши улардан фойдаланишининг имкониятини яратиб бериш. Унинг ичида олимнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар, яратган ва бизгача етиб келган асарларининг электрон-пдф нусхалари бўлиши мумкин;

- Даврларга тақсимланган бўлимларда ҳар бир олимнинг камида битта асари муляжини жойлаш ёхуд у яратган ускуналардан нусхалар ясаб ўрнатиш. Масалан, армилляр сфера, астуриоб ва квадрантлар макетларини, Беруний ясаган диаметри 10 газлик глобуснинг макетини яратса бўлади [3, б. 46]. Абу Райҳон Берунийнинг глобус яратиш соҳасидаги анъанасининг давоми сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида хўжандлик Ҳожи Юсуф Ҳайъатий (Ҳожи Юсуф Мирфаёзов) ясаган глобусни кўрсатиш мумкин [1, б. 368]. Бу глобус ҳозирда Самарқандда Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданияти музейида сақланади; ундан нусха ёки расмини олиб кўрсатса, бўлади. Абу Райҳон Беруний тузган дунё харитасини унинг “ат-Тафҳим” асари қўлёзмасидан олиб бериш мумкин [4, б. 81б]. Ернинг катталигини аниқлаш бўйича ўлчовлар ва илмий тадқиқотлар олиб боргани тўғрисида “Беруний”

фильмида Ернинг катталигини ўлчаш жараёни ифодаланган, ўшани ҳам намойиш этиш мумкин [2];

- Ватанимизда амалга оширилган астрономик илмларга оид илмий ишлар, масалан нашр этилган таржима, тадқиқот ва танқидий матнларни ҳам намойишига эътибор бериш. Ўз навбатида уларнинг электрон-пдф вариантларини ҳам тақдим этиш;

- Марказий осиёлик астрономлар асарларини таржима ва тадқиқ қилиб халққа танитган замонамиз олимларининг ҳаёт ва фаолиятлари ҳақида маълумотлар бериш.

Дунёвий илмлар билан шуғулланадиган кишиларнинг араб ёки форс тилини билмаслиги, билганларнинг эса дунёвий илмлардан узоқлиги бу, афсуски, бор ҳақиқат. Бу камчиликни бартараф этиш чораларини кўриш мақсадида бир неча йил олдин бошланган яхши бир иш – ўқув курслари ташкил этиш ишлари охирига етказилса, келажакда аждодлар илмий меросини халқимизга тақдим этишдек шарафли хизматлар қамрови кенгайган бўларди.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Тошкент, 2000. – Б. 368.
2. <https://youtu.be/r4a-JauG4AU>
3. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 3-жилд: Геодезия. Таржимонлар А.Аҳмедов ва Б.Абдуллаев. – Тошкент: O'ZBEKISTON, 2022.
4. ЎзР ФА ШИ Кўлёзмалар фонди, 3423-рақамли кўлёзма. – Б. 81б.

АБДУҲАМИДОВ Муҳаммаджон,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
исломишунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

**ҲАКИМ САМАРҚАНДИЙНИНГ “КИТОБ АС-САВОД АЛ-АЪЗАМ”
АСАРИ МОВАРОУННАҲР ИЛОҲИЁТШУНОСЛИГИ
БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА**

Ўзбекистон ҳудуди ўрта асрлардан бошлаб мусулмон илоҳиётшунослигининг ривожланган марказларидан бири бўлиб келган. Дунё фондларида сақланаётган юзлаб нодир манбалар ҳам шундан далолат қилади. Иккинчи жиҳатдан, ушбу минтақадан кўплаб илоҳиётчи олимлар етишиб чиққани ҳам бу хулосани тасдиқлайди. [4, б. 13].

Абулқосим Ҳаким Самарқандий ақида илмига оид қимматли асарлар ёзган мовароуннаҳрлик алломалардан биридир. Унинг қаламига мансуб “Китоб ас-савод ал-аъзам”ни олимнинг шоҳ асари дейиш мумкин. Унда фикҳда ҳанафийлик мазҳаби ва ақидада мотуридийлик йўналишининг нозик жиҳатлари далиллар асосида баён этилган.

Китобнинг номи муаллиф томонидан зикр қилинмаган бўлсада, унинг муқаддимасидан “ас-савод ал-аъзам” ибораси “Пайғамбар (с.а.в.) ва асҳобнинг ортидан эргашувчи кўпчилик мусулмонлар” маъносида қўллангани тушунилади. Дастлабки давр тасниф китобларида Ҳаким Самарқандий ва унинг асарлари борасида маълумот учрамайди. Кейинчалик Котиб Чалабий асарида китобнинг номи “ас-Савод ал-аъзам” [3, б. 1008], Бағдодий Исмоил Пошшода “ас-Савод ал-аъзам фи илм ал-калом” [5, б. 199] тарзида қайд қилинган. Иккинчи номдаги қўшимча асарнинг мавзусини аниқлаштириш мақсадида илова қилинган бўлиши мумкин. Охирги даврга оид айрим манбаларда Ҳаким Самарқандий асари “ар-Рад ало асҳоб ал-ҳаво ал-мусаммо Китоб ас-савод ал-аъзам ало мазҳаб ал-Имом ал-Аъзам” номи билан ҳам зикр қилинган [1, б. 606].

Китобнинг муқаддимасида мусулмон уммати етмиш уч фирқага бўлиниб кетиши ҳақидаги машҳур ҳадис [2, б. 138] келтирилади. Асар таркиби илоҳиёт, нубувват, самъийот ва халифалик каби олтмиш бир масаладан ташкил топган. Шунингдек, асар айрим фикҳий мавзуларни ҳам қамраб олган.

Мавзуларнинг баъзилари қуйидагича тартибланган: имонда истисно, ижмога қарши чиқмаслик, гуноҳкор мўминнинг ортида туриб намоз ўқиб бўладими ёки йўқ, бировни кофирлик билан айблаш ҳақида, хайр ва шарр (яхшилик ва ёмонлик) Аллоҳдан экани, мусулмон мусулмонга ноҳақ қурол кўтармаслиги, оёқ кийим устидан масҳ тортиш, ҳар амирнинг ортидан жума ва ҳайит намозлари ўқилиши,

банда амалларининг яратилгани, қабр азоби, Мункар ва Накирнинг савол-жавоби, шафоат, меърож, амал дафтари, сирот, жаннат ва жаҳаннамнинг абадийлиги ҳамда ҳисоб каби самъийот мавзулар, ашараи мубашшара, хулафои рошидун, асҳобни ёмонламаслик, Аллоҳнинг ғазаби ва розилиги, руйатуллоҳ (Аллоҳнинг жамолини кўриш), пайғамбарлар ва авлиёларнинг мартабалари, каромат, Аллоҳнинг азалда халқ, илм ва қудрат сифатлари бўлгани, қазо ва қадар, Қуръон Аллоҳнинг каломи экани, имоннинг ҳақиқати, тоат ва исён масалалари, имон Аллоҳ бирлигини қалбан тасдиқлаш, тил билан иқрор бўлишдан иборат экани, ўхшатиш ва жонлантириш, имон-амал муносабати, қиёматда ўликларнинг қайта тирилиши, витр намози уч ракат бўлиши, имоннинг ортиши ва камайиши.

Асар Иблиснинг ҳолати, Аллоҳ севгиси, Ундан паноҳ тилаш ва Унинг раҳматидан умид узмаслик каби мавзулар билан ниҳояланган. Ҳаким Самарқандий рисолада ақоид муаммоларининг деярли барчасини санаб ўтган. Бу билан кейинги даврларда ёзилган ақоидга доир асарлар учун назарий замин яратиб берган, дейиш мумкин.

Рисолада ашённинг (нарсалар) ҳақиқати, маълумот олиш йўллари ва оламнинг моҳияти каби каломий мавзуларга ўрин ажратилмаган. Китобга киритилган мавзуга оид барча масалалар бир жойда таҳлил қилинмаган, улар турли ўринларда бир-биридан фарқли ҳажмларда баён қилинган.

Рисола мотуридия калом мактабининг мутақаддим давридаги асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Унинг муаллифи ақидавий мавзуларни баъзан ихчам шаклда, баъзан батафсил тарзда далиллар билан очиб берган. Масалаларни ақлий далиллардан кўра кўпроқ нақлий далиллар билан қувватлаган ва деярли барча каломий масалалар ечимини излашда Қуръонга суянган. Шунингдек, Ҳаким Самарқандий ақидавий масалаларни мазҳаб ҳақидаги ўз тушунчасига мувофиқ шарҳлашга ҳаракат қилган.

Таҳлил этилаётган асар IX асрнинг иккинчи ярми – X асрнинг биринчи чорагида яшаган Ҳаким Самарқандийнинг дунёқарашига Мовароуннаҳрда ўша даврда устувор бўлган сиёсий-ижтимоий ва маданий-маънавий муҳит катта таъсир ўтказганини кўрсатади. Бундан унинг нафақат ақидавий, балки ижтимоий-сиёсий тарих бўйича муҳим манба экани аёнлашади. Ушбу хулоса Ҳаким Самарқандий асари каби манбаларни ўрганишни Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази илмий йўналишларидан бири бўлиши мантиқий эканини кўрсатади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Брокелманн, ГАЛ, И, 182-183; Суппл., И, 295; Сезгин, И, 606.
2. Ибн Можа, “Фитен”, 17; Абу Довуд, “Суннат”, 1.
3. Кашфуз-зунун, II, 1008.
4. Раҳматулло Обидов. Қуръон ва тафсир илмлари. Тошкент ислом университети. – Тошкент: 2003 йил. – Б. 13.
5. Ҳадийятул орифин, I, 199.

ҲАНАФИЙ УЛАМОЛАРНИНГ “САҲИҲ АЛ-БУХОРИЙ”ГА ШАРҲЛАРИ

Имом Бухорийнинг “ал-Жомий ас-саҳиҳ”и барча ҳадис тўпламлари ичида энг мўътабар ва ишончли саналади. Унинг даражаси шу қадар улуғ бўлиб, ҳатто “Қуръондан кейинги энг саҳиҳ китоб” дея таърифланади. Бинобарин, “ал-Жомий ас-саҳиҳ”ни ўрганиш, унга шарҳ, ҳошия, мухтасарлар ёзиш, таржима қилиш, шунингдек, танқидий ўрганиш ва ҳимоя қилиш асрлар давомида олимларнинг диққат марказида бўлиб қолмоқда. Айниқса, ҳанафий мазҳаби вакиллари “ал-Жомий ас-саҳиҳ”га шарҳлар битиш, ундаги ҳадислардан фикҳий ҳукмларда далил сифатида фойдаланишдек муҳим ишларда фаоллик кўрсатиб келмоқдалар.

Ҳанафий уламолар томонидан ёзилган шарҳларнинг машҳурлари қаторига Абу Муҳаммад Бадруддин Маҳмуд ибн Аҳмад Айний Ҳанафийнинг “Умдат ал-қорий фи шарҳи Саҳиҳ ал-Бухорий”, Шихоб Аҳмад ибн Али ал-Мининийнинг “Изоа ад-дарорий шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий”, Муҳаммад Анваршоҳ Кашмирийнинг “Файз ал-Борий шарҳу Саҳиҳ ал-Бухорий”, Шайх Абдулжаббор Аъзамийнинг “Имдод ал-Борий фи шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий”, Муҳаммад Тақий Усманийнинг “Инъом ал-Борий шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий”, Сиддиқ Аҳмад Бондавийнинг “Тасҳил ал-Борий фи ҳалли Саҳиҳ ал-Бухорий”, Фахриддин Мурободийнинг “Изоҳ ал-Борий амолӣ ала Саҳиҳ ал-Бухорий” ва бошқа асарларни киритиш мумкин.

«Ал-Жомей ас-саҳиҳ»нинг дастлабки икки жилди Аҳмад Наим томонидан турк тилига таржима қилиниб, 1928 йили Истанбулда нашр этилган. Сўнг Комил Мирос деган олим унинг таржимасини охирига етказиб, қолган икки жилдини ҳам нашр эттирган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги йилларда бу борада салмоқли ишлар амалга оширилди. Олимлар ва уламолар саъйу ҳаракатлари билан Имом Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» асари тўрт жилдда Тошкентда ўзбек тилида чоп этилди. Алломанинг бошқа бир муҳим асари «ал-Адаб ал-муфрад» («Одоб дурдоналари») ҳам ўзбек тилида нашр қилинган эди. 1974 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг ташаббуси билан Ўзбекистонда Имом Бухорий таваллудининг ҳижрий ҳисобда 1200 йиллиги, шунингдек, 1993 йил октябр ойида Самарқандда «Имом Бухорийнинг ҳаёти ва даври»га бағишланган халқаро анжуман муносабати билан матбуотда қатор мақолалар эълон қилинди.

2014 йилда Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф бошчилигида “Олтин силсила” лойиҳаси бошланган ва ушбу йилда “Ал-Жомий ас-саҳиҳ”нинг биринчи жилди ўзбек тилига таржима қилинган. Ушбу таржимада ҳадисларнинг асл матни берилган, бундан ташқари, баъзи сўзларга изоҳлар келтирилган. Ушбу таржима

ҳам матн, ҳам таржима жиҳатидан ҳозирги кунгача чиққан энг мукамал асар ҳисобланади. 2019 йилда ушбу тўплам таржимаси ниҳоясига етказилиб, 8 жилдда нашр этилган. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан амалга оширилган таржима ҳам алоҳида эътиборга молик. Ушбу таржима 4 жилдда нашр этилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “ал-Жомиъ ас-саҳиҳ” асарини энг кўп ўрганган олимлар ҳанафий мазҳаби вакиллари бўлиб, улар томонидан асарни тадқиқ этиш, унга шарҳ ва ҳошиялар ёзиш ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аҳмад Санубар. Минан Набий ила ал-Бухорий. – Уммон, 2021. – 448 б.
2. Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммаб ибн Исмоил. Олтин силсила: 1-жуз: Саҳиҳул Бухорий. – Тошкент: «Nilol-nashr», 2019. – 672 б.
3. Абдуссалом ал-Муборакфурий. Сийра ал-Имам ал-Бухорий. – Макка: Дор олам ал-фавоид, 2000. – 2 ж. – 751 б.
4. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожда тутган ўрни (Ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий). – Т.: 2001. – 314 б.

АБДУХОЛИҚОВ Фирдавс,
*Ўзбекистон маданий меросини асраш,
ўрганиш ва оммалаштириш бўйича бутунжаҳон жамияти*

ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ ВА САНЪАТИДА ИНСОН ТУШУНЧАСИ ТАЛҚИНИ (МОВАРОУННАХР МИНИАТЮРА САНЪАТИ МИСОЛИДА)

Ислом таълимотига кўра, борлиқни яратишдан мурод инсондир. Қуръонда таъкидланганидек, Аллоҳ инсонни Ер юзидаги ўринбосари (халифа) қилиб яратди. Уни ҳатто фаришталардан ҳам улуғ қилди ва фаришталарни Одамга сажда қилишга буюрди.

Шариат, фалсафа ва илмий тафаккурни ўзида мужассам эта олган тасаввуф таълимоти мусулмон Шарқи, жумладан, Марказий Осиё мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб борди; фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари Шарқ мутафаккирлари асарларида Яратувчи ва борлиқнинг яхлит бир вужуд эканлигини илгари сурадиган ваҳдатул-вужуд фалсафаси тараннум этилган. Тадқиқотчилар “*Мен яширин хазина эдим. Ўзимни танитмоқ учун махлуқотни яратдим*” деган ҳадиси қудсийни бунинг исботи сифатида келтирадилар.

Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” асарида Симурғни излаб йўлга чиққан кушлар машаққатли водийлар кесиб ўтиб, манзилга етганларида Симурғ ўзлари эканини англайдилар. “Си мурғ” форс тилида 30 та куш деганидир. Ушбу кушлар ҳар бир инсон вужудидаги илоҳий парча – руҳ тимсолидир. Навоий хулоса қилиб, инсон ўлимидан сўнг, вужуд тупроққа айланиши, ундаги куш эса, Аллоҳнинг ҳузурига, жаннатга йўл олишини қайд этади.

Саъид ибн Абу Ҳасан айтади: “Ибн Аббос розияллоҳу анхунинг ҳузурида эдим. Тўсатдан бир киши келиб: “Эй Абу Аббос! Мен ҳам бир инсонман, тирикчилигим фақат қўл меҳнатидан, мен мана бу суратларни чизаман”, деди. Шунда Ибн Аббос: “Мен сенга фақат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан эшитганимни айтиб бераман. У зотнинг “Ким сурат чизса, то унга жон киритмагунича Аллоҳ уни азоблайди. Ҳолбуки у ҳеч қачон жон кирита олмайди”, деяётганларини эшитганман”, деди...” (“Саҳиҳул-Бухорий”, 96-2225-ҳадис).

Тадқиқотчилар бу тақиқни икки хил изоҳлайдилар. Биринчиси, ислом эндигона жорий қилина бошлаган пайтларда бутларга, санамларга, уларнинг тасвирига сиғиниш араблар ўртасида кенг тарқалган эди. Исломда эса, Яратгандан бошқа ҳар қандай мавжудотга ёки унинг тимсолига сиғиниш қатъий тақиқланади. Иккинчиси, тасвирлаш фақат Аллоҳнинг сифати бўлгани учун исломда Яратганга тақлид қилиш ножоиз ҳисобланади. Мазкур икки қараш ўртасидаги конфликт тасвирий санъат ҳақидаги ислом муҳитидаги салбий қарашларнинг шаклланишига сабаб бўлган.

Инсон ва бошқа жонзотлар тасвири ислом кириб борган ҳудудларда қурилган иншоотларда кўплаб учрайди. Ҳатто аббосийлар, умавийлар давридаги бир қатор ёдгорликларда ҳам жонзотлар тасвирини кўриш мумкин. Масалан, умавийлар

халифалиги даврида Қурдоба амири Абдурраҳмон III (929-961) томонидан барпо этилган Мадинат аз-заҳро мажмуасида оху, шер ва бошқа ҳайвонларнинг ҳайкаллари ўрнатилган. XIV асрда араблар томонидан Испанияда Ғарнота амирлигида бунёд этилган ал-Ҳамро мажмуасида мармар фаввора атрофида ўрнатилган 12 та шер ҳайкалини кўриш мумкин. 1453 йилда усмонийлар Константинополни забт этиб, Аё София соборини жомеъ масжидига айлантиришади. Лекин аслида 324 йилда қурилган собор деворида ишланган суратлар ҳозиргача сақланиб қолган. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг кундаликларида Шаҳрисабздаги Оқсарой ёдгорлик мажмуасида худди шундай шер ва оху тасвирини кўрганини ёзиб қолдирган. XX аср бошида Хива хонлигида қурилган Нуруллабой саройида Бухоро амирига тегишли Ситораи моҳи-хосса мажмуасида Ғарб тасвирий санъатига монанд суратларни кўриш мумкин.

Г.Пугаченкова ва О.Галеркина фикрича, жонли образлар ва мавжудотларни тасвирлашдаги чекловга асосан диний мазмунга эга бўлган қўлёзмаларни яратишда амал қилинган. Адабий асарлар эса, турли суратлар билан безатилган. Шарқ адабиётининг романтик дунёсини очиб беришда миниатюра рангтасвиридан фойдаланилган.

Миниатюра рангтасвир марказлари таркиб топган йирик вилоятларнинг бош шаҳарлари Эронда – Шероз, кейинроқ Исфохон, Қазвин, Табриз, Хуросонда – Ҳирот бўлган. Мовароуннаҳрда эса Самарқанд ва Бухоро ана шундай марказлар мақомида бўлган.

Марказий Осиёда қўлёзма китоблар нафақат аجدодларимиз томонидан яратилган маънавий бойликни мужассам этиш воситаси, балки таълим-тарбия қуроли ҳам ҳисобланган. Миниатюра мактабларининг инсон эстетик тарбиясидаги ўрни ниҳоятда катта бўлиб, бу буюк мусаввирларнинг асарларида ўз аксини топган.

Темурийлар, бобурийлар, шайбонийлар даврида ҳукмдорлар ислом арконларига қатъий амал қилганлар. Айни пайтда улар тасаввуф таълимотидан яхши хабардор бўлишган. Тасаввуфда эса, инсонни, тирик жонзотларни тасвирлашда қатъий чеклов бўлмаган. Шу сабаб туфайли мусулмон Шарқи ва унинг таркибий қисми – Марказий Осиёда қўлёзма асарларда ҳам, меъморий ёдгорликларда ҳам, яқка турдаги тасвирий санъат асарларида ҳам инсон тасвири, жумладан, тарихий шахслар қиёфасини акс эттириш анъанага айланган.

АБЗАЛОВ Эркин,
*М.В.Ломоносов номидаги Москва Давлат университетининг
Тошкент филиали ўқитувчиси
истеъфодаги юстиция генерали, ю.ф.н.,*

ИСЛОМ ДИНИНИНГ КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ САЛОҲИЯТИДАН ФОЙДАЛАНИШДА ЎЗБЕКИСТОН ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ЎРНИ

Коррупция иқтисодий тараққиёт ва ижтимоий барқарорликка ҳамиша таҳдид солиб келган улкан хатар экани яхши маълум. Бундай умумлаштирма хулосанинг соғломлигини дунёнинг мутлақ кўпчилик мамлакатлари тажрибаси тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам мазкур иллат пайдо бўлган пайдан бошлаб, турли-туман воситалар орқали олиб борилаётган унга қарши кураш ҳам давом этиб келмоқда.

Урғулаш лозимки, деярли барча мамлакатларда коррупцияга қарши курашда маъмурий ва ҳуқуқий механизмлар устуворлик қилади. Бошқача айтганда, коррупцияга дахлдор субъектларга нисбатан маъмурий ва жиноий жазо чораларини қўллаш бу жараёнда етакчи ўринни эгаллаб келмоқда. Албатта, бундай ёндашув табиий, чунки бу фаолият куч ишлатар механизмлар воситасида амалга оширилади, унинг натижалари нисбатан тез ўзини намоён қилади.

Охирги йилларда Ўзбекистонда ҳам ушбу муаммога ажратилаётган эътибор мисли кўрилмаган даражада кучайди. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қисқа муддатларда ишлаб чиқилиб, қабул қилинди. Қонуннинг 2017 йил 3 январдан кучга киритилгани юртимизда коррупцияга қарши курашда бурилиш ясади. Ушбу иллатнинг кўринишлари ва ҳажми сезиларли даражада қисқарди.

Лекин коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашишнинг бошқа самарали услублари ҳам мавжуд. Уларнинг қаторида бундай салбий феноменга қарши қўлланиши мантикий бўлган диний таълимотларнинг улкан салоҳияти борлиги алоҳида аҳамият касб этади. Диний таълимотлар, жумладан, исломга бўлган қизиқишнинг янги тўлқини ўзини яққол намоён қилаётган бугунги шароитларда бундай салоҳиятдан фойдаланиш янада долзарбланимоқда.

Ўзбекистон аҳолисининг тўқсон фоиздан ортиғини мусулмонлар ташкил этади. Охирги йилларда диний-маънавий соҳада кузатилаётган мамлакатимиздаги фундаментал ўзгаришлар, хусусан, ҳуқуқий нуқтаи назардан жамоат ташкилотлари саналадиган масжидлар ва бошқа диний уюшмаларнинг нуфузи мунтазам ошиб бормоқда. Уларнинг қамровидаги аҳоли сони ҳам сезиларли суръатлар билан кўпаймоқда. Бундай воқелик ислом таълимотининг ижтимоий хавфли иллатлардан, жумладан, динимиз томонидан қатъий қораланган коррупциядан қутулишда қўлланиши мумкин бўлган салоҳиятидан фойдаланишни долзарб масалага айлантirmoқда.

Муқаддас ислом динининг коррупция каби ўта хатарли феноменга муносабати унинг бирламчи манбаларида аниқ-тиниқ баён этилган. Қуръони карим Нисо сурасининг “Эй иймон келтирганлар, бир-бирларингизнинг молларингизни ботил йўл билан еманг” дея таъкидланган 29-ояти, Бақара сурасининг “Мол ва

бойликларингизни ўрталарингизда ботил (ҳаром) йўллар билан емангиз. Шунингдек, била туриб, одамларнинг ҳақларидан бир қисмини гуноҳ йўл билан ейиш мақсадида уни ҳокимларга ҳавола этмангиз” дейилган 188-оят, “Ҳаром еб ўсган вужуд жаннатга кирмайди” деган ҳадис ва бошқаларни бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Исломнинг сарчашмаси Қуръони каримда келтирилган бировнинг молини ботил йўл билан ейишга рибо, қимор, порахўрлик, алдамчилик, фирибгарлик, маҳсулот нарҳини сунъий кўтариш, ўғирлик, товламачилик ва бошқа иллатлар киради. Порахўрлик эса бундай иллатлар орасидаги энг оғир гуноҳ саналади. Расуллulloҳ (САВ) нинг “пора (арабча: *ришва*) берувчига ва пора олувчига Аллоҳнинг лаънати бўлсин!” деганлари ҳам шу билан изоҳланади. “Пора берувчи ҳам, олувчи ҳам, ўртада турувчи ҳам жаҳаннамга ташланади” деганга ўхшаган яна кўплаб ҳадислар бор. Келтирилган мисоллар муқаддас динимизнинг бугунги ижтимоий иллатлар ичидаги энг хавфлиси бўлган коррупцияга қарши курашдаги улкан салоҳиятини кўрсатади.

Бугун юртимизда икки мингдан зиёд масжид фаолият кўрсатмоқда. Масжидларимиз сони охириги 5-6 йилда янада кўпайди. Уларда тўпланаётган қавм, яъни намозхонларнинг адади юз минглар билан ўлчанади. Айтиш мумкинки, масжидлар бугунги кунда энг катта ижтимоий аудиторияга айланди. Уларда йиғилганларнинг мақсади фарз амалини адо этишдан ташқари, зиёли имомларимиздан одоб-ахлоқ ҳукмларини ҳам билиб олишдан иборат. Ҳалол луқманинг мусулмон учун нечоғлик муҳимлиги, ҳар қандай шубҳали моддий манфаатдан, жумладан, коррупциянинг турли кўринишларидан эҳтиёт бўлиш ва ўзни тийишга берилажак Аллоҳ таолонинг ажру мукофотлари ҳақидаги маърузаларни кўпайтириш порахўрликнинг олдини олишга қаратилган профилактик ишларнинг энг самарали услублари қаторига киришига шубҳа йўқ. Назаримизда диний ҳаётнинг муҳим таркибий қисми бўлган ушбу фаолият ҳозирча замон талабларидан анча ортда қолмоқда.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази кўп функцияли илмий-маърифий муассаса бўлмоғи мантиқий. Бинобарин, диний-маърифий йўналиш, жумладан, коррупция каби ижтимоий долзарб муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашувчи ислом аҳкомларига асосланган оммабоп материалларни яратиш ва уларни диний муассасалар, айниқса, масжидлар орқали кенг жамоатчиликка етказиш Марказнинг доимий эътиборида бўлиши мамлакатимиздаги ижтимоий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади.

ИСЛОМ УЛАМОЛАРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ТАРИХИЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ ЎРНИ

2017 йилнинг 23 июнида Ўзбекистон Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори тасдиқланди. 2017 йил 1 сентябрда эса, Президентнинг соҳа мутахассислари ва жамоатчилик вакиллари билан Тошкентдаги Ҳазрати Имом мажмуасида бўлган учрашувида “Ўзбекистондаги Ислом маданияти маркази” номини “Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази”, деб ўзгартиришга қарор қилинди. Ҳозирда мазкур илмий марказ ҳузурида ташкил этилаётган музейда Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистонда ислом таълимоти асосида шаклланган ва жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган илм-фан, меъморчилик, амалий санъат ютуқлари ва кашфиётларини нодир қўлёзма ва дурдона битиклар, тарихий ашёлар ва ҳужжатлар, амалий ва тасвирий санъат намуналари орқали кўрсатиб бериш кўзда тутилган [6, б. 2].

Музейда ислом динининг асл моҳиятида тинчлик, инсонпарварлик, бағрикенглик, яратувчилик тамойили туришини кенг тарғиб қилувчи алоҳида экспозиция ташкил этиш лозим. Унда ислом уламоларининг тарихимизнинг турли босқичларидаги жараёнларда кўрсатган тинчликпарварлик, инсонпарварлик ва бағрикенглик амалларига мисол бўлувчи воқеалар ёритилиши лозим. Зеро, Марказий Осиё халқлари тарихида ислом уламоларининг ўрни нафақат диний, балки дунёвий ҳаётда ҳам бекиёс бўлган. Айниқса, бу борада сиёсий жабҳада мамлакатни ва халқни бирлаштириш, беқарор ва таҳликали вазиятларда халққа етакчилик қилиш, уруш ва ҳарбий ҳаракатлар даврида ҳукмдорлар ва саркардаларни тинчликпарварлик, инсонпарварлик, бағрикенгликка ва маърифатга бошлаш ислом уламоларининг жамият олдидаги вазифаси бўлган.

Бундай уламолар сирасига Нажмиддин Кубро, Сайид Барака, Хожа Аҳрор Валий, Хожа Муҳаммад Порсо, Жўйбор хўжалари, Чодак хўжалари хонадонлари вакиллари киритиш мумкин. Дин пешволари мамлакатни бирлаштириш, аҳоли тинчлигини сақлаш ёки уларга бош бўлиб душманга қарши курашишдан ташқари, баъзи ҳолларда тинчликпарварлик ва инсонпарварлик мақсадларида ҳаттоки, ўз юртига бостириб кирган душманлар ҳаётини ҳам сақлаб қолишда жонбозлик кўрсатганликларини кўриш мумкин. Бундай ҳолатни 1717 йилда Хива хонлигига бостириб кирган Александр Бекович-Черкасский бошчилигидаги Россия қўшинини асир олинган аскарларига нисбатан кузатиш мумкин.

Юриш тарихига қисқача тўхталадиган бўлсак, 1714 йилда Марказий Осиёнинг олтинлари ва Ҳиндистонга борадиган йўлни аниқлаш мақсадида тузилган стратегик режага кўра, Россия ҳукмдори Пётр I буйруғи асосида ҳарбий юриш ташкиллаштиришга қарор қилинди. Бу княз Александр Бекович-Черкасский юриши эди. У Астрахан-Хива йўналишида шарқий Каспий соҳили бўйлаб княз йўл олиши керак эди [1, б. 58]. А. Бекович-Черкасский юриши эса уч босқичда амалга оширилган бўлиб, дастлабки икки босқичда Каспий денгизи соҳилида топографик

ва рекогносцировка ишларини амалга оширилиди ва бир қанча қалъалар қурилди. Учинчи босқичда эса, Хива хонлигига қарши ҳарбий юриш амалга оширилган. 1717 йилда Хивага уюштирилган юриш унинг иштирокчилари учун аянчли якун топади. Хива хони Шерғозихон Хивага қадар етиб келган 6 мингдан зиёд кучли рус қўшинини 5 қисмга бўлиб жойлаштириш баҳонаси билан уларни кучсизлантириб, 1717 йилнинг августида босқинчи душманларга хужум қилишга буйруқ беради. А.Бекович-Черкасский ҳам қатл этилади. Пётр I юришнинг ҳалокати ва Марказий Осиёга нисбатан режаларини барбод бўлганлиги тўғрисида 1717 йилнинг сентябрида хабар топади [Бу ҳақида батафсил қаранг: 3, б. 47-61; 4; 5, б. 70-76].

Рус қўшинлари ҳар қандай босқинчига бўлган табиий муносабат, яъни аёвсиз қирғинга учрайди. Рус манбаларига кўра, юриш бошлиқлари қатл этилгач, қўлга тушган асирлардан қирқтасини ҳам оммавий қатлга ҳукм қилишади. Аммо уламоларнинг илтимосига кўра, улар авф этилади ва бир қисми озод ёки қул қилиниб сотиб юборилади [9, б. 31]. Бу маълумотлар шунингдек, Россиядаги архив ҳужжатларида ҳам қайд этилган [10, б. 1-15]. Ушбу маълумот фақатгина рус манбаларида учрайди. Хоразм манбалар ҳусусан, юриш тўғрисида маълумот берувчи Мунис ва Огаҳийларнинг “Фирдавс ул-икбол” асарида бу воқеа қайд этилмаган [2, б. 57-58; 8, б. 99]. Шу ўринда Шерғозихондан асирларни авф этишни сўраган диний уламо ушбу воқеани ёритган рус тарихчиси А.Н. Поповнинг асарида “*Айхун, олий руҳоний*” [9, б. 31] деб, таъкидланган. Бу ерда гап охун ёки охунд ҳақида кетмоқда. Аммо бу маълумотни танқидий қайта кўриб чиқиш лозим. Сабаби, бу даврда Хива хонлигида олий руҳоний ёки энг юқори диний мансаб – шайхул ислом бўлиб, тадқиқотчи таъкидлагандек олий диний лавозимлар орасида охун бўлмаган [7, б. 288].

Манбаларда номи сақланмаган ушбу диний уламо Шерғозихон билан шахсан таниш ва у билан бевосита боғлиқ бўлган. Балки унинг диний раҳномаси ёки хон ихлос қўйган уламо бўлган бўлиши мумкин. Душманга бўлса ҳам инсонпарварлик кўрсатган ушбу уламо, унинг фаолияти ва Шерғозихон билан алоқаси бугунги кунда тадқиқ этилиши лозим бўлган масалалардан бири деган фикрни билдириш мумкин. Ушбу уламо шарофати билан тирик қолган асирлар Россияга қайтиб боришга ва юриш тақдирини ҳукуматга етказишга эришадилар. Бу ҳолат яна бир бора Марказий Осиёдаги диний уламоларнинг тинчликпарварлик, инсонпарварлик ва бағрикенгликка бўлган интилишига мисол бўла олади. Бундай ҳолатларни Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази музейида акс этиши фикримизча Марказ олдида қўйилган вазифаларни амалга оширишга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Bregel Y. An Historical atlas of Central Asia. Boston: Brill, 2003.
2. Firdaws al-iqbal: history of Khorezm / by Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi; Transl. from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. Leiden; Boston; Koln: Brill, 1999.
3. Адилов Ж.Х. Экспедиция Александра Бековича-Черкасского в Среднюю Азию: историографическая динамика // *О'zbekiston tarixi*. 2014, №4. С. 47-61.
4. Андреев А. А. Пребываю верным слугою Вам моему Государю, князь Александр Черкасский. СПб: Наука, 2021.
5. Гуломов Х.Г. Новый взгляд на экспедицию А. Бековича-Черкасского в Среднюю Азию // *Ўзбекистонда ижтимоий фанлар*. 2005, №5-6. С. 70-76.
6. Илм ва маърифат ўчоғи // *Ўзбекистон – ислом цивилизацияси маркази*. 2019. №1. 2-3-б.
7. История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века) / Отв. ред. Д.А. Алимова. Ташкент: ФАН, 2012.
8. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-икбол. Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
9. Попов А.Н. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом. СПб., 1853.
10. РГВИА, ф. ВУА, д. 35, ч. II, лл. 1-15.

АКИЛОВА Камола,
*Ўзбекистон Тасвирий санъат галереяси директори,
Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими,
санъатишунослик фанлари доктори, профессор*

МУСУЛМОН ОЛАМИНИНГ МАЪНАВИЙ МАКОНИДА ИНТЕГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАР ЎРНИ

Тошкентда Ислом цивилизацияси марказининг ташкил топиши нафақат Ўзбекистон илм-фани ва маданияти, балки бутун мусулмон олами учун катта аҳамиятга эга воқеага айланди. Ушбу марказ фаолиятининг бошланиши Ўзбекистонда ва хориж мамлакатларида олиб борилаётган Марказий Осиё ҳақидаги илмий изланишларни янада жадаллаштирди, ислом маданиятини тадқиқ этиш бўйича истиқболли мавзулар, инновацион услубий ёндашувларга мурожаат қилиб, жамоатчиликка маълум бўлган машҳур кашфиётларни янги нуқтаи назардан кўриб чиқиш имконини берди. Айни чоғда, бу жараён рассом ва ҳунармандларнинг ижодий тасаввурини озиқлантириб, миллий санъатнинг ривожланишига хизмат қилишни бошлади.

Ислом цивилизацияси, унинг маданий хазинаси бугунги Ўзбекистонда замонавий гуманитар фанлар ва маданият соҳаларида миллий ўзликни англаш йўлида олиб борилаётган изланишлар учун муҳим омилларидан бирига айланмоқда. Шу билан бирга, Ислом цивилизацияси маркази ҳақида сўз юритар эканмиз, шу заминдан етишиб чиққан машҳур олимлар, хаттотлар, шоир ва рассомлар, уста-ҳунармандларнинг жаҳон цивилизацияси умумий хазинасига қўшган ҳиссасини ҳам қайд этиш лозим. Лекин бу жараён ҳақида тўлақонли сўз юритиш ва ислом цивилизацияси тарихи музейида намойиш этиш учун унинг тарихий тараққиёти билан боғлиқ улкан маданий қатламнинг умумий асосларини англаш, ислом динининг маънавий маконини яхлит кўринишда идрок эта олиш зарур. Шундагина буюк аجدодларимиз эришган ютуқлар, уларни илмий жиҳатдан ўрганиш масалалари ва усуллари, ижодий даҳосининг ўзига хослиги ва уни юзага келтирган омиллар янада равшанлашади.

Ҳозиргача маълум даражада жумбоқ бўлиб қолаётган ислом цивилизациясининг шаклланиши билан боғлиқ турли жиҳатлар ҳамон дунё олимларини ўзига жалб этмоқда. Зеро, бу жараён турли мамлакатлар ва халқлар, уларнинг урф-одат ва маданиятларини бирлаштириш билан бирга, ҳайратланарли илмий кашфиётларга олиб келган интеграцияни ҳам юзага чиқариб, маданият ва санъат дурдоналарининг яратилишига йўл очди.

Бугун дунёда кенг қўламли глобаллашув жараёнлари авж олиб, турли мамлакатлар ва халқлар учун миллий ўзликни англаш муаммолари актуаллашиб бораётган бир вақтда Ер шарининг турли бурчакларида илм-фан ва маданият ютуқларининг интеграцияси долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. Тадқиқотчилар қайд этганидек, “ўтган ўттиз йил ичида биз мисли кўрилмаган тарихий ҳодисалар гувоҳи бўлдик: энди дунёнинг барча маданиятлари биз учун равшанлашди... барча маданиятлар бир-бири учун очик ва ўзаро таъсирлаша олади. Илм олишнинг ўзи эндиликда глобал кўриниш касб этишни бошлади. Тарихда биринчи марта биз

инсоният томонидан тўпланган билимларнинг тўлиқ ҳажмидан фойдалана олиш имкониятига эга бўлди” [1, 17-б.].

Фанда “интеграл маънавият”, “интеграл ёндашув”, “интеграл методологик плюрализм” каби терминларнинг пайдо бўлиши ҳам тасодиф эмас. Бу “Шарқда маърифатга интилиш, тафакурнинг юксак чўққиларига эришиш йўллари ривожлантира олиш борасида қўлга киритилган ютуқларни Ғарбда психология, психотерапия ва инсон камолоти каби масалаларда шаклланган замонавий ёндашувлар билан бирлаштиришга имкон беради” [2, 386-б.].

Биз шу ўринда ислом цивилизациясининг баъзи муҳим жиҳатларига тўхталиб ўтиб, уларнинг кейинги илмий тадқиқотларга таъсири ҳамда Ислом цивилизацияси тарихи музейи экспозициясида акс эттирилиши зарурлиги ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Бугунги кунда музей — бу тарих, маданият, илм-фан, умуман инсоният ютуқларини замонавий жамият билан боғлайдиган ижтимоий-маданий маскан ҳисобланиди. Музейлар ўтмишдаги ноёб экспонатларни намойиш этиш билан бирга, улар орқали маънавий, илмий ва маданий қадриятларни ўрганиш ва кенг жамоатчиликка етказиш учун ҳам хизмат қилади. Глобаллашув даврида турли муаммоларнинг кучайиши, ижтимоий тизимларнинг беқарорлиги, музейларга масъулиятли вазифани юкламоқда. Улар нафақат ўтмиш ва ҳозирги кун, балки ҳозирги кун ва келажак ўртасида ҳам алоқа ўрнатиб, кейинги авлодларнинг шаклланишига ҳисса қўшиши талаб этилади. Ислом цивилизацияси тарихи музейининг ривожланиш стратегияси айнан шу омилларга қаратилган бўлиши мақсадга мувофиқ. Зеро, тадқиқотчилар қайд этганидек, “... музей дунёни англаш ва мушоҳада этиш, ҳамда ўз-ўзини такомиллаштиришга асосланган яхлит бир фалсафани ўз ичига олади” [3, 6-б.].

Биз нафақат экспонатларни намойиш этамиз, балки улар орқали жамиятга ғояларни олиб киравемиз. Улар эса, гуманизм, бағрикенглик, холислик ва ҳаётсеварлик мезонларига асосланиши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Уилбер К. Интегральная духовность. Новая роль религии в современном и постсовременном мире. Москва, Манн, Иванов и Фербер”, 2020г., с.17
2. Уилбер К. Интегральная духовность. Новая роль религии в современном и постсовременном мире. Москва, Манн, Иванов и Фербер”, 2020г., с.386
3. Бонами З. Как читать и понимать музей. Философия музея. - Москва: Издательство АСТ, 2018г. 224 с.

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИ ҚИЁСИЙ-МАТНИЙ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ (“ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИН” МИСОЛИДА)

Алишер Навоий асарларининг мукаммал академик нашрини амалга ошириш учун уларнинг барчаси илмий-танқидий матнларга асосланган бўлиши лозим. Танқидий матн асосида тайёрланган нашрларгина ишончли ва турли шубҳалардан ҳоли бўлади. Зеро, танқидий матнга асосланиб нашр қилинадиган асарнинг ҳар бир жумласи қўлёзма манбаларнинг ўзаро муқоясаси асосида амалга оширилади. Шу жиҳатдан, замонавий навоийшуносликдаги баъзи муаммоларни “Хамсат ул-мутаҳаййирийн” асарининг нашрларидаги фарқлар асосида кўриб чиқамиз.

Маҳаллий нашрлардаги фарқлар:

1. Ҳамду наът қисми билан боғлиқ фарқлар: *Илмига милк сурмоди бир ҳарф яно* (МАТ).

2. Арабий жумлалардаги хатолар: *Ал-уламо варсаҳ ал-анбиё* (МАТ).

3. Асарнинг “Аввалги мақолат”ининг 4-ҳикоятида нашрларда хато кетган.

Хорижий нашрлардаги ҳолат – Айшехан Дениз Абик томонидан тайёрланган ва 2006 йилда чоп этирилган нашрнинг кириш қисмида асар учта қўлёзма манба асосида қиёсан ўргангани таъкидланган. Олима ўз нашрини тўрт қисмда амалга оширган. Унда асар матни, унинг ҳозирги турк тилидаги маъноси, изоҳлар ва асардаги сўзлар қўлёзманинг қайси варағида келганини кўрсатувчи рўйхат асосида амалга оширилган. Қўлёзмалар қиёси алоҳида “Nusha karşılaştırması” сарлавҳаси остида берилган. Бироқ бу сарлавҳа остидаги муқоясаларда ҳам айрим чалкашликларни кўриш мумкин [1, б. 81]. Мазкур нашр ўзига хос аҳамият касб этса-да, манбалар қиёсида қатор камчиликларини кўришимиз мумкин.

“Хамсат ул-мутаҳаййирийн” Афғонистонда ҳижрий 1388 йилда “Навоий асарларидан” рукни остида чоп этилган. Ушбу нашрда ҳамду наътдан кейин келган рубойининг охириги мисраси қуйидагича берилган [12, б. 24]:

آدم که بولوب خليفه يادى اولاد

اولادیده بير اويله خلف بيرمس ياد

Иккинчи мисра “Авлодида бировила халаф бермас ёд” деб ўқилади. Бу ерда маъно акс этса-да, асар қўлёзма манбаларининг бирортасида **бир** **ауילה** сўзидаги “алиф”дан кейинг **او** ҳарфи ўз аксини топмаган.

Умуман олганда, Навоий асарлари матни устида кўплаб муаммолар мавжудки, уларга тўғри ечим бериш матншунослик олдидаги долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда. Юқоридаги фикрдан шундай хулосага келишимиз мумкинки, матнда давр сиёсатидан тортиб то оддий кундалик ҳаётда учрашимиз мумкин бўлган ижтимоий шароитларгача ёритилиши табиий ҳол. Демак, матншунос матн замирида кўзда тутилаётган мақсад ва талқинни тўғри англаши ва уни чуқур таҳлил қилиши лозим...

Атоқли шарқшунос олим Е.Бертельс таъкидлаганидек, “Ёдгорликларни нашр қилиш иши на соф механик, на соф техник ишдир. Бу тадқиқот ишининг алоҳида бир туридир” [14, б. 10]. Шундай экан, бугунги кундаги нашрларимиз ёдгорликларнинг қадимий қўлёзмалари асосида, яна ҳам муҳимроғи уларнинг илмий-танқидий матнлари асосида амалга оширилиши лозим. Зеро, матншунос олдида “матн масъулияти” деган тушунча доимо кўндаланг турмоғи лозим. Шу нуқтаи назардан, катта базага эга қўлёзмалар фондини тўпланиши кўзда тутилаётган Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказининг илмий тадқиқот йўналишлари қаторида адабий манбашунослик ва матншунослик соҳасида ҳам изланишлар олиб бориш мадсадга мувофиқ бўларди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Айшехан Дениз Абик. Ali Şir Nevayî. Hamsetül-mütehayyirin // Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin. – Ankara: 2006.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами (МАТ). Ўн бешинчи том. – Т., “Фан”, 1999.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами (ТАТ). 5-том. – Т.: “Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2011.
4. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн тўртинчи том. – Т.: “Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти”, 1967.
5. Алишер Навоий. Куллиёт. Қўлёзма. Тўпқопи саройи кутубхонаси. Реван 808-инв. рақам
6. Алишер Навоий. Куллиёт. Қўлёзма. Франция Миллий кутубхонаси. Suppl. Turc. 317-инв. рақам.
7. Алишер Навоий. Куллиёт. Қўлёзма. Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фонди. 4056-инв. рақам.
8. Алишер Навоий. Куллиёт. Қўлёзма. Россия миллий кутубхонаси. Санкт-Петербург. 558-инв. рақам.
9. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирийн. Қўлёзма. ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи. 9-инв. рақам.
10. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирийн. Қўлёзма. ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институти. 2242-инв. рақам.
11. Алишер Навои. Поэмы. Перевод со староузбекского. Вст. статья В.Захидова, составление А.Каюмова. – М.: Художественная литература, 1972.
12. Амир Низомуддин Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирийн. Абдуллоҳ Рўйин нашри. 1388 ҳ.й.
13. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: “Изд-во иностранных и национальных словарей”. 1957.
14. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М.: “Наука”, 1965.

АЛИМКУЛОВА Дилзода,
*Камолиддин Беҳзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн институти,
санъатшунослик фанлари фалсафа доктори (PhD).*

МАМАЖОНОВА Фотима,
*Камолиддин Беҳзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн институти
магистранти*

САНЪАТДА ДИНИЙ МАВЗУЛАРНИ ЁРИТУВЧИ АДАБИЁТЛАРНИ ЎРГАНИШ АСПЕКТЛАРИ

Мустақиллик шарофати билан рассомлар ижодида мавзу эркинлигига ҳам рухсат берилиши, санъат аҳли томонидан миллий, диний қарашларни талқин этишга бўлган қизиқишнинг кескин ошишига сабаб бўлди. Бугунги Ўзбекистон тасвирий санъатида диний қарашларнинг талқини ҳақида гап кетар экан, аввало, у мумтоз адабиёт билан узвий боғлиқлигини айтиб ўтиш жоиз. Биламизки, мусиқа ҳамда тасвирий санъат адабиёт билан умумийликда ривожланади. Ўзбекистон ҳудуди рангтасвирини кўздан кечирар экансиз, у Шарқ мумтоз адабиётига, у эса, бевосита, ислом фалсафасига бориб тақалишига гувоҳи бўлиш мумкин.

Ўзбекистоннинг бугунги замонавий тасвирий санъатида ислом дини фалсафасига оид қарашлар илмий адабиётларда асосланган. Жумладан, С.С.Булатов, М.С.Саиповаларнинг “Бадий таҳлил тамойиллари. Тасвирий, амалий ва меъморлик санъат асарлари мисолида” монографиясида тасвирий, амалий ва меъморлик санъат асарларини бадий таҳлил қилиш тамойилларининг психологик, фалсафий, тарихий, геометрик, мантикий, маънавий асослари ва уларнинг мазмуни ҳамда таълим тизимида фойдаланиш назарияси ва методикаси ҳақида сўз юритилади. Рамзийлик асарнинг бутун ғоявий мазмунини ифода этади. Асарнинг ғоясини аниқлаштириш, тасвирий санъатда рамзийликка эътибор бериш каби масалалар очиб берилган. Ушбу адабиётда рангтасвир намуналарида диний рамзийликни ифода этувчи рамзий белгилар, ранглар ва шартлилик ҳақида тўхталиб, диний сюжетларни англаш ва таҳлил қилиш мезонлари кенг тушунтириб берилган. Диний сюжетларга таянган ҳолда яратилган рангтасвир намуналари асосида таҳлил этилиши асосида намуналарни талқин, таҳлил этиш имкониятлари кенгайди [2, б. 10].

Кейинги йилларда диний-фалсафий мавзуларни илмий ўрганиш, тасвирий санъатда аниқ фактологик, рамзий асосларни қидириб топишга бўлган қизиқиш сезиларли даражада ошган дейиш мумкин. Жумладан, академик А.Ҳакимов раҳбарлигида ўтказилган “Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатида Ислом

фалсафаси”, “Тасвирий санъатда диний кулът ва мифо эпик образлар” ҳамда “Тасвирий санъатда афсона ва ривоятлар” каби санъатшунос олимлар, профессор–ўқитувчилар, талабалар ўртасида ўтказилган илмий-амалий анжуманлар фикримиз далили бўла олади. Ушбу илмий анжуманларда рангтасвирда диний образлар масаласи, Ислом санъатига оид миллий орнаментлар, муқаддас диний китоб Қуръон ва ҳадисларда келтирилган сюжетлар талқини ҳамда мумтоз адабиёт уйғунлигида ёритилаётган тасаввуф ақидаларига оид қарашлар ўрганилади. Ундан ташқари, ижодкорларнинг ушбу мавзуларга доир ёндашувлари, асарлар таҳлиллари, кенг ўрганилганилиб ёритилганини таъкидлаш жоиздир. Шунингдек, ушбу илмий тўпламларда эълон қилинган мақолалар диний ва афсонавий образлар хусусида сўз юритилган турли хил фикрлари билан аҳамиятли [3, б. 12]. Унда яратилган барча диний образларга бўлган турлича ёндашувларни кузатиш мумкин. Улар ўқувчини бу борада изланиш олиб боришга, адабиётларни ўқишга ҳамда дунёга ўзга бир нигоҳда назар ташлашни ўргатади.

А.Ҳакимовнинг “Искусство Узбекистана - история и современность” китобида Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейинги давр тасвирий ва амалий санъати хусусида тўхталиб, 1990 йиллар Ўзбекистон санъати услубияти ва йўналишларининг ўзига хос кўринишга эга бўлиши, бевосита озодликка эришиши ва эркин ижодий шароитнинг яралиши билан боғлиқлиги тилга олинади. Мазкур адабиётда Ислом санъатининг ривожланиш давлари ҳақида кенг маълумотлар илмий жиҳатдан таҳлил этилган. [4, б. 1]

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Мустақиллик даврига келиб Ўзбекистон тасвирий санъати намояндалари ижодида диний-фалсафий мавзуларга, Шарқ мумтоз шеърисига мурожаат мисли кўрилмаган даражада ошди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Булатов С.С., Саипова М.С. Бадий таҳлил тамойиллари. Тасвирий, амалий ва меъморлик санъат асарлари мисолида. – Тошкент: 2016. –258 б.
2. Ҳакимов А.А. Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатида Ислом фалсафаси. Ўқув – услубий қўлланма. – Тошкент: 2010. – 150 б.
3. Ҳакимов А.А. Искусство Узбекистана: история и современность. – Ташкент: 2010. – 504 с.

Dr Heba Nayel BARAKAT,
Islamic Arts Museum Malaysia
(Malaysia)

MEASURING SUCCESS IN MUSEUMS

Among the pressing questions that museum management faces are how they can assess and measure success in their field. The museum, as defined by the International Council of Museums ICOM, is a not-to-profit institution in the service of society, it collects, conserves, researches, interprets and exhibits tangible and intangible heritage. Museums are places where “knowledge” is shared and where communities are offered varied experiences for education, enjoyment and participation. For sure the definition of museums has changed and evolved over the years, and accordingly, the measure of their success has also changed. Thus, the key to measuring success starts with measuring failure in museums, thus knowing what to avoid and what to strive to change in order to achieve. To understand “failure”, the evaluation of the impact of certain museum actions and decisions is necessary. Feedback, surveys, interviews and observations are ways to explore the impact of actions and they often contribute more to understanding “weak points” rather than successes.

This article challenges traditional means of measuring success in museums and presents concepts and new approaches for assessments in museums that complement the 21st century. The Islamic Arts Museum Malaysia, which is celebrating its 25th anniversary in December 2023, is the case study in the paper.

Among the norms that have shifted in museums over the past decades is the agreement that understanding and focusing on the priorities of museums are the first steps in measuring a museum’s success. The focus on identifying the museum’s priority goes beyond acquiring the rarest, most valuable and most engaging artefacts, nor utilising grand edifices, which themselves have historical value, as a means of gaining positive feedback and securing an inspiring impression on the audience.

Furthermore, for decades the number of visitors – museum traffic – was the main indicator of success in museums, and visitor tickets were seen as revenue providers. This contributed to museums’ financial needs but, more importantly, visitor numbers were interpreted as reflecting the “satisfaction” of visitors and their becoming regular museum visitors. Interpreting the visitor ticket numbers, without proper statistics, proved to have wrong implications, and false metrics, and led to the fluctuation of visitor numbers, eventually resulting in flawed policies based on misleading interpretations.

In recent years, the measure of success has shifted to focus on developing relevant strategic concepts and policies. The most important of these was whether the museum

was achieving its mission and vision, and how the management's strategies and policies reach and fulfil their goals.

Accordingly, this paper presents criteria to measure success based on 'the museum target group' categorisation. The article argues that correctly identifying the target groups is the first step in achieving success. The museum's mission aims to reach out to and work towards devising programmes to attract and incorporate these groups and fulfil its goal. The target groups may be local or foreign, social groups, NGOs and educational institutions, management, board of trustees and stakeholders, donors and contributors. The programmes designed to reach these groups could be museum collections, specialised exhibitions, dialogue-based group activities, space expansion, virtual metaverse, or all of the above, depending on the vision of the museum. This, accordingly, is a criterion that in its implementation is adjustable to each museum differently and measures their achievements and success as individual entities contributing to their own society and worldwide.

Prof. Dr. Mandana BARKESHLI,
Head of Research and Postgraduate Studies
De' Institute of Creative Art and Design
UCSI University
(Malaysia)

A PLATFORM FOR EMPLOYING DIGITAL DATABASE FOR MATERIAL TECHNOLOGY OF PAINTED MEDIEVAL MAWARAUNNAHR MANUSCRIPTS

Abstract

A research grant project was awarded from Barakat Trust in 2020 to reconstruct medieval Persian paper dyes based on historical recipes from 15th to 19th century. A digital database was made documenting and archiving the recipes in Persian and English along with the process of reconstruction of almost fifty shades of colours based on historical analysis through photo, videos and procedures step by step. The database will be used for scientific analysis research and a platform for comparative study of other materials used in Persian and Islamic manuscripts including Mawaraunnahr Manuscripts.

Key Words: Digital database, Persian medieval manuscripts, Material technology, Dyes, Reconstruction, Mawaraunnahr Manuscripts

Introduction: In Persia during Taimurid (15th CE), Safawid (16th – 18th CE) and Qajar (19th CE) periods, a number historical treatises was written by the master artists introduced a number of sizings, dyes, pigments, binding mediums, inks, and their application techniques for coloring paper, calligraphy and paintings.

Historical sources reveal that books were generally made of dyed paper. Beyond aesthetic aspects, the effect of dyes on paper was an important factor. While white paper was considered harmful to the eyesight, dyed paper was deemed to exert less strain on the eyes. Five of the examined treatises classify the colours used for dyeing paper into two categories: primary (mofradāt) and secondary (morakabāt). Colours like yellow (*zard*), red (*sorkh*), safflower red (*āl*), blue (*kabūd*), green verdigris (*zangārī*), natural/flesh (*khod-rang*), straw (*kāhī*), henna (*hanā'ī*) and peach (*shaftālu*) as primary colors while colours like black (*'udī*), green (*sabz*), pink (*golgun*), kind of green (*fariseh*), orange (*nārenjī*), iris (*susanī*) and malachite (*marmarī*) have been categorised as secondary colours. Paper was coloured using natural dyes consisting of organic compounds which are soluble in solvents. The recipes suggest that dyeing techniques can be categorized in three groups:

- 1) Direct dyeing such as henna, where dyes bond to the surface of fibers;
- 2) Vat dyeing such as indigo;

3) Mordant dyeing like brazilwood

Based on historical analysis from historical treatises belonging to fifteenth to nineteenth centuries, around fifty shades of colour were identified to have been used in Persian medieval paper dyes by the applicant's previous research (Barkeshli 2015, 2016).

Aims & Objectives:

This project aims at reconstructing the dyes that have been used in the manuscripts production of Persia during 15th to 19th Century. The recipes and their reconstruction procedures are documented and archived in digital database to share the knowledge gathered based on theoretical and practical experiments conducted at The Grimwade Centre for Cultural Materials Conservation Laboratory of the University of Melbourne (GCMCC). The created digital database will be expanded for future scientific analysis to add each reconstructed paper dye with its scientific characteristic using laboratory tools as reference for identification of paper dyes of the Melbourne University Middle Eastern Library collection.

Project Description:

The project was conducted in four phases as follows:

- First Phase: Archiving the Recipes

In the first stage it was aimed to create a database from identified recipes based on historical treatises which is translated in English from classical Persian. From previous researches conducted by the applicant eighteen important treatises from the Taimurid, Safawid and the Qajar eras (fifteen to nineteenth century) were identified for studying the medieval paper dyeing techniques. From the historical recipes around fifty colours were identified from primary, secondary and other shade of colours for paper dyeing techniques in Persian medieval paper manuscripts. Recipes from each manuscript was archived for digital database and was categorized according to colour shade, materials and techniques.

- Second Phase: Identification and Preparation of Materials

In the second stage all the materials that have been identified was prepared from local traditional herbal stores and old bazars of different cities of Iran to make ready for the reconstruction of the Persian medieval dyes. However, based on previous research, it is found that there is a need for further research and survey for certain materials that are mentioned in historical recipes, but are not used in the modern Persian language and literature. For example, for certain plants and flowers – such as *kabūdak*, *zabān dar ghafā* and *bālās* – the terms used in historical sources need further investigation, that was conducted in places such as Iran Herbarium Centre.

- Third Phase: Reconstruction of Medieval Paper Dyes

In the third stage all the shade of colours was reconstructed at The Grimwade Centre for Cultural Materials Conservation Laboratory of the University of Melbourne. For the reconstructions acid free papers was used, and the process was documented step by step following the instructions of each recipe. Photos and video recordings was used to enhance the documentation. The findings will be linked to each recipe in the database for the purpose of future scientific analysis to identify the dyes used in original samples.

- **Fourth Phase: Creating Digital Data-Base**

In the fourth stage a digital data base was created at the The Grimwade Centre for Cultural Materials Conservation Laboratory of the University of Melbourne with the following information:

1) Each recipe, along with its source from historical treatises, in both Persian (Farsi) and English.

2) A step by step instruction for reconstruction of each shade of paper dye along with the photos and videos linked to the historical recipe in the relevant treatise.

3) The database is designed in a way that can be expanded in the next phase to add the scientific laboratory data analysis using scientific instruments such as GCMS, Raman, XRF, FTIR, UV, IR, colour spectrometry and false colour imaging to create a platform to identify the dyes, and to understand their material culture. This will contribute to better decision-making on their preservation, conservation and restoration.

Project Outcome:

There were two outcomes for this project as follows:

1) Around fifty shades of colour used in Persian medieval paper dyes were reconstructed based on historical recipes from eighteen historical treatises.

2) A digital database were created on Persian medieval paper dyes and techniques based on historical recipes demonstrating original recipes in written form and step by step procedures in the form of written instructions, photos and videos.

The digital database was designed in a way to be able to be expanded and to create a platform for future scientific analysis research on the original samples for identification and comparative study on Middle Eastern Melbourne University special collection and other institutions.

Importance of Project:

Reconstruction of Persian Medieval Paper Dyes:

Different materials are used for tinting the paper including dyes, pigments and additives. Most of these recipes do not provide the exact ratio, therefore numerous trials and tests are required to achieve the right colour shades. The reconstruction of these shades of colours is important for the study of materials and techniques of Persian medieval manuscripts.

Creating Digital Database:

The project is important as this will be the first digital database documenting and archiving the materials and techniques of Persian medieval manuscripts which will be a platform for other materials and techniques in the next stage to include namely paper fibres, sizings, pigments, bindings and inks.

The database will be a platform for future research on scientific analysis, characteristics of materials, and comparative studies of Islamic manuscripts from different regions. It can be used as a model for documentation of similar data of others branches of Islamic manuscripts, such as Ottoman Turkish, Urdu, etc.

Conclusion

For over two decades I have been researching materials and techniques of Persian manuscripts, compiling historical recipes, doing scientific analysis on original samples, exploring the reason behind using certain materials and techniques (Barkeshli 1999, 2002, 2003, 2008, 2013, 2015, 2016). This project is the compilation of my research that I gathered in Persian paper dyes with the intent to scientifically confirm my findings and turning them in an accessible database to help younger researchers in the field. The project will be a great platform and reference for studying the material technology of medieval manuscripts not only dyes but also paper fibres, sizings, pigments, bindings and inks from original samples. This project also serves not only on archiving material technology of Persian manuscripts in digital database but also a comparative research studies with other Islamic manuscripts including Mawaraunnahr Manuscripts in future.

References:

- Barkeshli M. (2016), Historical Persian Recipes for Paper Dyes, *Journal of International Journal for the Preservation of Library and Archival Material (Restaurator)*, Issue 37 (1), P.49 - 89
- Barkeshli M. (2015), Material Technology and Science in Manuscripts of Persian Mystical Literature
Journal of The Manuscript Cultures, Centre for the Study of Material Culture, vol 8
P. 187 – 215
- Barkeshli M. (2013), Paint Palette Used by Iranian Masters based on Persian Medieval Recipes, *International Journal for the Preservation of Library and Archival Material (Restaurator)* Vol 34, Issue 2, P. 101–133
- Barkeshli M. (2008), Historical and Scientific Analysis of Iranian Illuminated Manuscripts and Miniature Paintings, *Contributions to the Symposium on the Care and Conservation of Middle Eastern Manuscripts*, The University of Melbourne, Australia, 26-28 November 2007, The University of Melbourne, Published by Minuteman Press: Spencer Street Melbourne, P.74-88
- Barkeshli M. (2008), Historical and Scientific Analysis of Materials Used in Iranian Paper Dyeing Process with Special Reference to Henna, *ICOM Committee for Conservation (ICOM-CC) Preprints, 15th Triennial Meeting, Delhi, India*, P. 255-263
- Barkeshli M. (2003), Historical and Scientific Analysis on Sizing Material Used in Iranian Manuscripts and Miniature Paintings, *American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (AIC), The Book and Paper Group Annual*, Vol 22, P. 9- 16
- Barkeshli M. (2002), pH Stability of Saffron Used in Verdigris as an Inhibitor in Persian Miniature Paintings, in *Restaurator, International Journal for the Preservation of Library and Archival Material*, Vol 23, P. 154-164
- Barkeshli M. (1999), The Presence of Saffron in Persian Miniature Paintings and its Preventive Role for the Destructive Effect of Verdigris, Published in *ICOM Committee for Conservation Journal* , 12th Triennial Meeting, Lyon, France, Vol II, P. 489-49

IX–XII АСРЛАР ЎРТА ОСИЁ МАСЖИДЛАРИ ТАРИХИ

Ўрта Осиёга ислом маданияти кириб келганидан сўнг масжид, мадраса, макбара, хонақоҳ каби бинолар қурилиши жадал тус олди. IX–XIII асрларда Марказий Осиё халқлари томонидан ислом динини тарғиб қилиш мақсадида кўплаб масжидлар бунёд этилгани тарихий манбаларда келтирилган. Архитектор В.А.Лавровнинг “Градостроительная культура Средней Азии”[1] китобида Мовароуннаҳрдаги шаҳарлар маданияти, улардаги масжидлар, мадрасалар, хаммом, бозорлар, хунармандчилик марказлари ва бошқа ижтимоий қурилишлар ҳақида маълумотлар берилган. Б.П.Деникенинг “Архитектурный орнамент Средней Азии”[2] асарида Ўрта Осиё биноларида фойдаланилган меъморий безаклар турлари, минтақадаги биноларда қўлланган безакларнинг кўринишлари таҳлил қилинган. Б.В.Веймарн “Искусство Средней Азии”[3] китобининг бир қисми Қорахонийлар даври меъморчилиги ҳамда меъморий безак санъатига бағишланган бўлиб, унда мавзу батафсил ёритиб берилган. Б

Мустақиллик йилларидан бошлаб Ўзбекистондаги масжидлар тарихи маҳаллий тадқиқотчилар томонидан фаол ўрганила бошланди. Хусусан, Ў.Султонов, У.Алимов, А.Зияев, А.Абдурасулов, А.Жуманазар сингари муаллифларнинг рисолаларида турли шаҳарлардаги масжидлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

IX–XII асрларда Марказий Осиё ҳудудида меъморий безаклар дин билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Жумладан, ислом дини ёйилиши муносабати билан жонли мавжудотлар тасвири таққилана бошлаган. Унинг ўрнига, санъатнинг бошқа турлари каби, меъморчиликда ҳам табиий мотивли нақшлар пешқадамлик қила бошлади. Бино безаклари пишиқ ғиштдан терилиб, ўйиб чиқиш усули билан нақшинкор композицияларда ўз аксини топган. Бунинг мисоли сифатида IX асрда Бухорода тўлиқлигича пишган ғиштдан қурилган Сомонийлар макбарасини зикр этиш мумкин. Ушбу объектда турли ҳажмдаги ғиштлардан фойдаланилиб, конструктив элементлар ва безаклар шакллантирилган.

VIII асрда Суғдиёна пойтахти саналган Самарқанд шаҳрида зардуштийлик ибодатхонаси ўрнида илк мусулмон масжиди – Ҳазрати Хизр барпо этилган. Ислом меъморий обидаси саналган ушбу масжид мусулмонлар амири Қутайба ибн Муслим томонидан қурилиб, унга ислом олами ривоятларида ўта тақводор инсон сифатида тилга олинган шахс – Ҳазрати Хизр номи берилган.

Мовароуннаҳрда сомонийлар ҳукмронлиги даврида мамлакатнинг пойтахти ҳисобланган Бухоро (892–999 йиллар) шаҳри йирик савдо ва хунармандчилик маркази бўлган. Шаҳар кўчалари кенг ва тошлар билан қопланганлиги ҳақида маълумотлар бизгача етиб келган. Шаҳар марказидаги Моҳ (ой) деб номланган катта бозордаги зардуштийлик дини ибодатхонаси ўрнида Шарқ меъморчилиги услубидаги биринчи масжид қурилади.

Марказий Осиёдаги яна бир қадимий масжид Ўзбекистоннинг жанубида жойлашган Термиз шаҳрида қурилган. Ҳажм жиҳатдан унча катта бўлмаган

масжид устунлари сони 9 тага етган бўлса ҳам, унга Чор-Сутун, яъни тўрт устун маъноли ном берилган. Ушбу масжид меъморчилигида Ўрта Шарқнинг илк мусулмон бинолари учун умумий бўлган шакл ва хусусиятлар, шунингдек, маҳаллий анъаналар намоён бўлган.

Ўзбекистон ҳудудида бугунги кунгача сақланиб қолган яна бир илк ислом даври меъморчилиги намунаси Навоий вилоятидаги Деггарон масжиди саналади. Масжиднинг ўзига хослиги шундаки, у зардуштийлик ибодатхоналари ҳамда илк христиан черковларида учрайдиган марказлашган гумбаз тизимли меъморий услубни ўзида мужассамлаштирган. Мусулмон меъморчилигининг илк кўринишларида устунларга асосланган бир нечта гумбазлар тизимидан фойдаланилган.

Ислонинг Марказий Осиёга кириб келиши нафақат Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ўртасидаги савдо-сотик муносабатларининг жадал ривожланишига, балки шаҳарлар инфраструктураси, меъморчилик ва бошқа санъатларда маданиятлар синтезини юзага келтирди. Ислон таълимоти билан боғлиқ ҳолда юзага келган бинолар маҳаллий меъморчилик соҳасига янги услуб ва анъаналар кириб келишига сабаб бўлди.

Ислондан аввалги даврлардаги маҳаллий эътиқодлар урф-одатларига мос равишда барпо этилган бинолар шакллари билан масжид, мадраса ва мақбараларнинг тузилиши тубдан фарқ қиларди. Биноларнинг ташқи ва ички безакларига эътибор кучайди, янги безак турлари юзага кела бошлади. Юқорида келтирилган масжидларнинг ички ва ташқи безаклари бўйича тўлиқ маълумотлар бизгача етиб келмаган бўлсада, ушбу бинолар орқали биз илк ислом давридаги меъморий янгиликлар, анъана ва кўринишларни гувоҳи бўламиз.

Адабиётлар рўйхати

1. Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии (с древних времен до второй половины XIX века). Москва, 1950 год.
2. Денике Б.П. «Архитектурный орнамент Средней Азии» издательство всесоюзной академии архитектуры, Москва 1939 Ленинград.
3. Веймапн Б.В. Искусство Средней Азии, Москва, Ленинград, 1940.

ДУНЁ ФОНДЛАРИДА САҚЛАНАЁТГАН БУХОРОЛИК ОЛИ МОЗА ОИЛАСИ ФАҚИХЛАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАРИ

XI–XIII асрларда Бухорода ҳукмронлик қилган Оли Моза оиласи (483/1090–636/1238 йй.) ва шу оиладан етишиб чиққан фақиҳлар ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги фондларда ноёб экспозициялар ўрин олган.

Оли Моза оиласи фақиҳлари қолдирган илмий-маънавий меросни муфассал ўрганишнинг муҳим жиҳати шундаки, аввалги тадқиқотларда оиладан етишиб чиққан алломалар ва уларнинг асарлари борасида чалкаш фикрлар берилган. Бу ўринда Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий билан кўпинча чалкаштириб юбориладиган амакиси Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид шахсияти ва уларнинг асарларига аниқлик киритиш лозим кўринади.

Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид 473/1090 йилда Марв шаҳрида таваллуд топган [1, Ж-1. – Б. 640]. Ал-Кафавийнинг фикрича, у ўз даврининг етук фақиҳ ва қозиларига дарс берган. Ас-Садр аш-Шаҳид йигирма йил давомида, яъни 512/1118–19 йилдан то вафоти 536/1141 йилгача Бухоро раиси бўлган.

Ас-Садр аш-Шаҳиднинг жаҳон фондларида қуйидаги ноёб асарлари борлиги аниқланди:

“Шарҳ ал-жоми‘ ас-сағир” асари Абу Ҳанифанинг шогирдларидан бўлган Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “ал-Жоми‘ ас-сағир” асарига битилган шарҳ ҳисобланиб, “Мифтаҳ ас-са‘ода” асари муаллифи бу шарҳ “ал-Жоми‘ ас-сағир” асарига ёзилган етти йирик шарҳларнинг биридир, деган фикрни айтиб ўтган. Карл Броккельман бу шарҳнинг Америка Барстон университети араб қўлёзмалари фондида сақланаётган иккита нусхаси ҳақида маълумот беради [1, Ж-1. – Б. 589]. Шунингдек, унинг Ироқдаги Мосул халқ кутубхонаси ва Искандария миллий кутубхонасида ҳам биттадан нусхалари мавжуд [4, Ж-1. – Б. 56]. Шарҳнинг ҳозирда Ҳиндистоннинг Саҳаранапур шаҳридаги “Деобанд” мадрасасида сақланаётган нусхаси 1310/1892–93 йилда Муҳаммад ибн ‘Абдулҳай ал-Лакнавий ал-Ҳиндий томонидан тадқиқ этилган [4, Ж-1. – Б. 59]. Изланиш натижасида асарнинг, шунингдек, “ал-Жоми‘ ас-сағир фи-л-фуру” ёки “Жоми‘ ас-Садр аш-Шаҳид” номлари билан ҳам танилганлиги маълум бўлди. Ҳозирда унинг Тошкент нусхаси ЎзР ФА ШИ асосий фондида 5815 рақам остида сақланади [5, – Б. 302].

Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳиднинг мазкур асарига ўз даврининг етакчи фақиҳлари томонидан кўплаб шарҳлар битилган. Жумладан, “Шарҳ Бадруддин ал-Варсакий”, “Шарҳ Аби Наср Аҳмад ал-Исбижобий”, “Шарҳ ‘Алоуддин ас-Самарқандий” кабилар шулар жумласига киради [4, Ж-1. – Б. 57].

“Умдат ал-муфтий ва-л-мустафий” (Фатво берувчи ва сўровчига қўлланма). Карл Броккельман бу асарнинг Берлин миллий кутубхонаси, Қоҳирадаги Дор ал-кутуб ал-мисриййа ва ал-Азҳар университети кутубхоналаридаги нусхалари ҳақида маълумот бериб ўтади [1, Ж-1. – Б.591].

“Ал-Фатово ас-суғро” ёки “Фатово ас-Садр аш-Шаҳид”. Мазкур қўлланма XII асргача бўлган Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ҳанафий ва шофи‘ийликдаги фатволарни ўзида жамлаган [4, Ж-1. – Б. 56; 6, – Б. 221].

“Ал-Фатово ал-кубро”. Асарнинг Дублиндаги **The Chester Beatty** (Ирландия) кутубхонасида хориждаги ягона нусхаси мавжуд. Асарнинг Тошкентдаги нусхаси ЎзР ФА ШИДа 7857 рақам остида сақланади [7, – Б. 529].

Оли Моза оиласининг яна бир вакили **Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий** ҳам фикҳ йўналишида кўплаб асарлар ёзиб қолдирди. Улар Жаҳон фондларида сақланмоқда:

“Аз-Захирату-л-бурҳонийя” асари унинг Сулаймония кутубхонаси қўлёзмалар фондида ҳам иккита тўлиқ нусхаси мавжуд. Ушбу асар Қоҳира университети шари‘ат ва қонун факультетида бир гуруҳ тадқиқотчилар томонидан ўрганилган.

“Татиммату-л-фатово” номли асари, унинг бизга маълум қўлёзма нусхалари ал-Азҳар (Қоҳира) кутубхонаси, ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланмоқда [2, – Б. 307].

Карл Броккельман ушбу асар нусхаларининг яна Франция миллий кутубхонаси араб қўлёзмалари бўлимида 839 рақам остида ва Истанбулдаги Бану Жоме‘ кутубхонаси қўлёзмалар фондида 597 рақам остида сақланаётганлиги ҳақида хабар беради [1, Ж-3. – Б. 303].

“Ал-Мухит” асари унинг биргина Туркиядаги Боязид Давлат кутубхонаси ва Сулаймония, Кўпрулу кутубхоналарининг ўзида 66 та қўлёзма нусхалари борлиги фикримизга далил бўлади. Ушбу қўлёзмалар турли ҳажмда бўлиб, турли даврларда хаттотлар томонидан кўчириб борилган.

Хуллас, Оли Моза сулоласининг Мовароуннаҳр ҳанафийлик илми ривожига тутган юксак ўрнини юқорида номлари зикр қилинган икки буюк фақиҳнинг қолдирган бой илмий мероси билан ҳам исбот этиш мумкин.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. 3 томлик. – Weimar-Berlin: Хай‘а ал-мисрийя, 1898-1993.
2. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Татиммату-л-фатово. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 3200. – 307 в.
3. Муҳаммад Сағир Ҳасан Ма‘сумий. Бурҳон аш-шари‘а ва китобуҳ “ал-Мухиту-л-бурҳоний”: Докторлик диссертацияси. – Исломобод: Осор ал-исломийя (Исломобод ислом университети), 1387/1967. – 220 б.
4. Ҳусомуддин Садр Шаҳид. Шарҳ Адаби-л-қози ли-л-Хассоф. 4 томлик / Маҳий Ҳилол Сархон таҳрири остида. – Бағдод: Дору-л-‘араб, 1397-1398/1977-78.
5. Ҳусомуддин Садр Шаҳид. Жоми‘у-с-сағир фи-л-фуру‘ ав жоми‘ Садр Шаҳид. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 5815. – 302 в.
6. Ҳусомуддин Садр Шаҳид. Фатово ас-суғро ав фатово Садр Шаҳид. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 5934. – 221 в.
7. Ҳусомуддин Садр Шаҳид. Фатово ал-кубро. – Тошкент: ФАШИ. – Қўлёзма № 7857. – 529 в.
8. Тоҳо Аҳмад Ҳасан Ҳафиний ал-Мағозий. Мин аввали китоб ас-салот ило охир ал-фасл ал-хомис минх мин махтут “ал-Мухит ал-бурҳоний”: докторлик диссертацияси. – Қоҳира: Ал-Азҳар университети, 1424/2003. – 355 б.

БУЛАТОВ Саидахбор,
Тошкент давлат педагогика университети,
педагогика фанлари доктори, профессор

ШЕРДОР МАДРАСАСИДАГИ БИТИКЛАРНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Шердор ва Тиллакори мадрасаларини қурдирган Ялангтўшбий Баҳодир бундан ҳам улуғвор обидалар бунёд этишга қурби етар эди. Бу шунинг учун ҳам айтилмоқдаки, баъзи хорижий ва маҳаллий обидашуносларнинг фикрича, Ялангтўш Баҳодир Улуғбек Мирзонинг обидаларидан фақатгина кўчирма олган, гўё бошқача тусдаги обидалар яратишга унинг давридаги усталар қодир бўлмаган эмиш. Ваҳоланки, Шердор билан Тиллакори Самарқанд шахрига зеб бериб турган энг кўркам обидалардандир.

Пештоқда бахшида битик мавжуд. Таржима қилинганда, қуйидаги мазмунни беради: “Бу олий илм мадрасаси яловбардор подшоҳ буюк хоқон замонида бунёд этилди. Аллоҳ таоло улуғ Китобида: “Албатта, Аллоҳ адолатга, эзгу ишларга ва қариндошга яхшилик қилишга буюрар” (Қуръони карим, “Наҳл” сураси, 90-оят), - дейди. Аллоҳ таоло тўғри айтди. Ва у (хоқон) Имомқули Муҳаммаджон (бу бинони қуришга) ҳаракат қилди ва бу бинонинг қурувчиси буюк амир Ялангтўш Баҳодир яхшилик масканлари (яъни ушбу илм даргоҳлари)га асос солишга қизиқиши бўлгани учун саъй ва ташаббус қилди. Бинонинг қурилиши ва зийнатланишининг тугалланиши 1042 (1632) санага мувофиқ келади” .

Улуғбек, Шердор ва Тиллакори мадрасаларидаги битиклар куфий, сулс, настаълиқ хатларида ёзилган бўлиб, ўша даврнинг уста хаттотларининг маҳорати ва истедодини ўзида мужассам этган. Битиклар асосан Қуръони карим оятлари ва ҳадислардан иборат бўлса-да, бош пештоқ ўртасидаги ички равоқ деворида мадраса тарихига тааллуқли ёзувлар ҳам асл ҳолатида сақланиб қолган.

Шердор безакларини Ялангтўшбий Баҳодирнинг пири – авлиё Ҳожи Ҳошимий Даҳбедий тўғри танлаб, эпиграфик нақшларнинг мантиқий ечими ва тизими концептуал асосларини Қуръони каримдаги Наҳл сурасидан олади.

Наҳл сурасининг 70-оятни тавсифини кўриб чиқамиз. Одамларни яратган зот Аллоҳдир. Шунинг учун ҳам инсон Яратгувчисига шукрда, иймонда ва ибодатда бўлмоғи лозим. Лекин ношукур, кофир ва осийлар ҳам бўлади.

Сўнги йилларда, юртбошимиз ташаббуси билан амалга оширилаётган хайрли ишлар натижасида кўплаб обидалар, меъморий ёдгорликлар ва амалий санъат намуналаридаги хаттолик безаклари қайта тикланди. Лекин ҳали Ўзбекистонда ўз маъносини ошкор этмаган ҳамда ўрганилмаган нақш ва услубли ёзувлар бисёр.

Уларни атрофлича, мантиқий, илмий асосланган ҳолда чуқур тадқиқ этиш олимларимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Ялангтўшбий Боҳодирбек ҳам бу ўткинчи дунёда илм боғларини кезиб, сара гулларнинг нектаридан “бол” йиғиб, атрофидаги инсонларга улашган шахс эди. Саркарданинг ҳаёти ва ишлари биз учун ибрат бўлмоғи лозим. У пиридан илм ўрганди ва бу фоний дунёда ибрат намуналарини намуна қилиб қолдирди. У фоний дунёда Аллоҳ буюрган амалларни бажариб, икки оламнинг юқори мақом ва мартабаларига эришишга интилиб яшади. У қолдирган хайрли изларни илоҳий гўзаллик боғига менгзаш мумкин. Шунинг учун ҳам бу гўзалликдан инсонлар ҳозиргача баҳраманд бўлиб келмоқдалар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. “Шарқ”нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси. 2000 йил.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 3-жуз, Тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр.-Т.: “Ҳилол-Нашр”, 2018 йил.

GANIYEV Avazbek,
International Islamic Academy of Uzbekistan,
Doctor of Islamic studies DSc

ABU RAYHAN BIRUNI A GREAT SCHOLAR WHO CONTRIBUTED TO THE FIRST RENAISSANCE OF CENTRAL ASIA AND HIS CONTRIBUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF GEOLOGY AND MINERALOGY

Al-Biruni, Abu Ar-Rayhan Mohammad Bin Ahmad (440AH/1048CE) is in the authors view the leading mineralogist throughout Islamic history. His monograph “Treatises on how to recognize gems” (*Al-Jamhir fi Ma’rifatil Al-Jawahir*) is most probably the best contribution on mineralogy in the Muslim civilization. Throughout this manuscript, Al-Biruni did not translate or copy the science of other civilizations but Instead, he recorded his own experience. Abu Rayhan Mohammed ibn Ahmad al-Biruni, a prominent polymath scholar from Khwarazm, city of Kyat great representative of Mamun Academy in Khwarazm, he has written about 150 works in astronomy, mathematics, mining, geography, history, pharmacology and others, 31 of which have reached us. Among them are the following fundamental works of the scholar.

Mineralogy. In mineralogy, Biruni first measured the specific gravity of solids and liquids using his own instrument and proposed the classification of minerals. He developed the theory of origins of minerals and cited paragenetic data. When he was already eighty years old, Biruni devoted a book entitled *Ketāb al-jamāher fī ma’refat al-jawāher* (The sum of knowledge about precious stones) to mineralogy. It is the most comprehensive book on this subject in medieval Arabic literature. In it Biruni describes the minerals and metals of Europe, Asia, and Africa, drawing upon earlier sources and his own vast experience.

The work consists of three parts, beginning with an introduction composed of a *dībāja* (preamble) devoted to praise of the wisdom possessed by created beings and fifteen *tarwīḥa* (sections) describing the situation of man in nature and how he came to use gold and silver and to make use of jewels for his adornment (32 pages of the printed text).

The second part (200 pages) is devoted to precious stones (*al-jawāher*), as well as to other minerals. The principal stones described are the following: *yāqūt* (hyacinth, sapphire), *yāqūt aḥmar* (ruby), *yāqūt aḳẓar* (green corundum), *yāqūt jamrī* (carbuncle), *la’l* (spinel), *bījādī* (garnet), *almās* (diamond), *sanbādej* (emery), *lo’lo’* (pearl), *zomorrod* (emerald), *fayrūzaj* (turquoise), *‘aqīq* (agate), *jaz’* (onyx), *ballūr* (rock crystal), *jamast* (amethyst), *lazaward* (lapis lazuli), *dahanj* (malachite), *yašm* (jade), *yašb* (jasper), *sabaj* (obsidian), *bādzahr* (bezoar), *kahrobā* (amber), *mağnaṭīs* (magnetite), *šaḍenj* (hematite), *zojāj* (glass), *mīnā* (enamel), *qīsa’ šīnīya* (porcelain). Metals (*felezzāt*) include *ze’baq*

(mercury), ḍahab (gold), feẓẓa (silver), noḥās (copper), ḥadīd (iron), asrob (lead), and kār ṣīnī (Chinese iron, i.e., zinc).

Geology. Biruni's results in determining the geographical width and distance of different places amaze even modern scientists. The great scientist notes that each part of the Earth's surface has its own long historical development. Biruni was the first to seriously study the geological development of some regions of Central Asia, including the Amudarya Valley. His conclusions about the geological past of the Amudarya valley and the formation of the Aral Sea are considered to be one of the most successful geological analyzes of that time. The scientist relies on the theory that "Seas turn into land, and lands turn into seas." Biruni's conclusions about the formation of mineral deposits, the importance of rock erosion, and weathering of rocks are of great scientific importance. He puts forward a theory that interprets the appearance and disappearance of mountains based on natural factors.

He criticized the theory of the transmutation of simple metals into precious metals - a utopian idea that was firmly established in the chemistry of that time. In geography, he suggests the theory of the seas and the idea to create the world's first spherical globe of the Earth and the continent's existence behind the Pacific and Atlantic oceans. Biruni's Muslim impact was great, however later influence on European science was minimal/

Conclusion

This article briefly discusses the great polymath Islamic Scholar Abu Rayhan Biruni's works on mineralogy and geology and his achievements in these fields. Here the role of the scholar's heritage in today's era also discussed. Article finds that his great mind helped to establish scientific disciplines such as geodesy and helped to shape science of geology.

Christiane GRUBER,
*Associate Professor of Islamic Art and Director of Graduate Studies in the
Department of Art History at the University of Michigan*

THE TIMURID “BOOK OF THE PROPHET MUHAMMAD’S ASCENSION” (*MI^cRAJNAMA*)

Islamic sources report that, on the night of 27 Rajab, the Prophet Muhammad was awakened by the angel Gabriel, who, having arrived in Mecca, informed the Prophet that the time had come for him to embark on a night journey (*isra'*) to Jerusalem and to go on an ascension (*mi^craj*) through the skies so that he could meet prophets and angels, converse with God, and visit heaven and hell. The story of this legendary ascension has inspired generations of writers and artists to explore and represent its details from the first centuries of Islam until the present day. The most lavish artistic attempt to convey the ascension story in its entirety occurred around 1436–37, at which time the Timurid ruler Shahrukh (ruled 1401–47) commissioned an illustrated “Book of Ascension” (*Mi^crajnama*). This manuscript is now held in the Bibliothèque nationale de France in Paris and remains one of the most exquisite examples of books arts in Islamic traditions.

At the source of the ascension story lie the Qur’anic verses 17:1 and 53:6–18. The first verse of the seventeenth chapter (*sura*) of the Qur’an, entitled “The Night Journey” (*al-Isra'*) or “The Israelites” (*Bani Isra'il*), states: “Glory to the One who made His servant travel by night from the sacred place of worship (*al-masjid al-haram*) to the furthest place of worship (*al-masjid al-aqsa*) whose precincts We have blessed, in order that We may show him some of Our signs.” Most writers interpreted this verse (*aya*) as an indication of Muhammad’s (that is, “His [God’s] servant”) journey from Mecca to a far-away place, understood to represent Jerusalem. As a result, Qur’an 17:1 is often explained as the lateral, earthly portion of Muhammad’s nocturnal voyage—namely, his night journey or *isra'*—taking him from Mecca to Jerusalem before his vertical ascension through the heavens.

Another series of consecutive verses in the Qur’an, 6–18 from the fifty-third *sura*, entitled “The Star” (*al-Najm*), complete the ascension narrative by describing the Prophet’s arrival at a very high horizon, marked by a tree called the Lote Tree of the Limit (*sidrat al-muntaha*) that divides the contingent from the eternal realms. Once Muhammad arrives close to God—so close, in fact, that only the space of two arcs (*qab qawsayn*) remains between them—God bestows revelations upon the Prophet who, in turn, observes the greatest signs of the Lord. The rather elusive features of these verses led to heated disputes over the nature of Muhammad’s vision of God but also allowed for creative liberties in interpretation.

The conjoining of Qur’an 17:1 and 53:6–18, as well as the incorporation of other short Qur’anic verses and biographical details from non-Qur’anic sources engendered the

primary elements of the story of the Prophet's *mi'raj*. Probably prompted by storytellers and oral traditions, writers attempted to standardize more "definitive" versions of the Prophet's ascension. Such attempts at codifying the tale eventually led to independent and complete works dedicated to the theme of the ascension, and these were typically entitled "Book of Ascension" (*Kitab al-Mi'raj* in Arabic, or *Mi'rajnama* in Turkish and Persian spheres). The earliest extant "Book of Ascension" is attributed to the Prophet's cousin, Ibn ʿAbbas (d. 688). The *Kitab al-Mi'raj* attributed to him set the standard for most subsequent autonomous versions of the "Book of Ascension," including the famous illustrated Timurid *Mi'rajnama* of 1436-37.

The basic framework of the Timurid "Book of Ascension" is as follows. The Prophet is described as mounting a winged, human-headed steed named al-Buraq, responsible for carrying him on his journey from Mecca to Jerusalem and onward to the seventh heaven. In Jerusalem, he meets the Abrahamic prophets and serves as their prayer leader. From there, he rises through the seven heavens, where he encounters further prophets and many angels of varying sizes and shapes. Some of the angels are intriguing in their iconography: for example, the angels of multiplied prayer are represented as a rooster and as polycephalous, while the angel of harmonious order represents the perfect balance between fire and snow, in which the fire is not extinguished by snow and snow is not melted by fire. The latter two angels in particular bear witness to the influence of Central Asian Buddhist pictorial motifs on the book arts of the Timurid period. For instance, Central Asian wall paintings representing the multi-headed Buddhist bodhisattva Avalokitesvara, an angelic figure representative of compassion, harmony, and salvation, may have influenced the iconographic formulation of these two Islamic angels.

After his encounter with God, Muhammad then visits heaven and observes hell and the various punishments reserved for sinners. In heaven, the dark-eyed inhabitants (*huris*) enjoy riding on camels and amuse themselves in a lush, turquoise-colored riverine landscape filled with blossoming trees. In many "Books of Ascension," heaven is described also as including pavilions reserved for specific people. Such specificity can help convey either Sunni or Shi'i messages, and therefore highlight the narrative's application or to support of sectarian concerns. In the case of the Timurid *Mi'rajnama*, only one pavilion is depicted, and it is reserved for the *huris* and Rumaysa', the first female convert to Islam during the lifetime of the Prophet, who is depicted in the painting as wearing a gold crown. With the emphasis on this female figure belonging to the canonical Sunna of the Prophet, one cannot help but wonder whether the selection of this pictorial and textual detail was intended to support the prominence of Shahrukh's famously powerful wife, Gawharshad, and the Timurid royal house's interest in reviving and propagating Sunni Islam both at home and abroad during this time of intensive pan-Asian contact.

At the same time as "Books of Ascension" could advance sectarian and political claims, they also could use the story of Muhammad's *mi'raj* to establish "normative" social regulations. This impetus is most clearly visible in the text's description of the

Prophet's visit to hell, where we witness the sins and punishments of various evil-doers, including men who steal monies intended for orphans or women who commit adultery. The Timurid *Mi'rajnama* pays particular attention to a whole series of sins, each one of which is illustrated, and as a result provides the most elaborate visual cycle representing hell in any extant Islamic manuscript.

The Timurid *Mi'rajnama*'s language, script, iconography, and moralizing dimension force us to question the various forces at work in both its phase of production and reception. First, its language and script are rather unusual for an Islamic manuscript: written in Chaghatay Turkish, it lauds the Timurids' proud Turkic lineage. Likewise, the Uighur script had been employed in documents written primarily by Uighur Buddhist monks (*bakhshis*) who served as secretaries in the Mongol administration. The Uighur script's application to an Islamic illustrated text may have been intended to ally the Turco-Mongol Timurid dynasty with Mongol rule.

In terms of the manuscript's reception and audience, one can only offer a few possible hypotheses since textual sources do not tell us much about how manuscripts were used or even "performed" in both private and public spheres. As a luxuriously illustrated, royal manuscript, the Timurid *Mi'rajnama* may have been used in the ruler's private entourage for a number of reasons: to reinforce his Islamic faith and that of members of his immediate entourage, to teach his children a pivotal tale in the history of Islam and its Prophet, and perhaps as a show-and-tell tool to commemorate the night of the Prophet's ascension, an Islamic religious holiday known as the "night of ascension" (*laylat al-mi'raj*) celebrated yearly on 27 Rajab.

As an entertaining religious and moralizing work of unsurpassable quality, the Timurid "Book of Ascension" of 1436-37 remains one of the masterpieces of Islamic book arts. Although many questions about this manuscript remain, its brilliance and fame derive from its fusion of genres, in terms of both content and image. Part biography, part apocalypse, and part moralizing tale, this exceptional illustrated manuscript is and will remain a masterpiece of book arts made in Islamic Central Asia.

Ahmed Saad Ibrahim Abdel Rahman Othman DAMANHOURI,
*Azhari academic, currently a senior lecturer at the
International Islamic Academy in Uzbekistan,
Department of Islamic Civilization –
and an expert at the Imam Maturidi International Center
for Scientific Research.
rabbanya@gmail.com – 00998938040073*

**ESTABLISHING KNOWLEDGE RESEARCH AND THE
CONTRIBUTION OF MUSLIM SCHOLARS IN CENTRAL ASIA IN
CONSOLIDATING HUMAN CIVILIZATION**

Abstract

Muslims have made great contributions to human civilization. Among the most important of these contributions is the reform of ways of thinking and looking by rooting for a theory of knowledge that, in many aspects, was developed before the scholars of modern civilization. Muslims' efforts are not limited to emphasizing the importance of epistemological research as an introduction to doctrinal research; rather, they have increased the number of sources of revealed knowledge or news, and they have inferred its consideration with many evidences to ensure that it takes its proper place in the hierarchy of science and knowledge and that humanity as a whole can benefit from revelation by expanding its scientific circle. The purpose of the research was to shed light on revelation's role as a source of knowledge, the evidence that was used to support it, and the contributions that Muslim scholars made to this field. The research will address several points, namely: the definition of the theory of knowledge, the history of interest in it, and the contributions made by Muslim scholars followed by a thorough discussion of news or revelation as a source of knowledge and how Muslim scholars reached it. A comparative descriptive analytical inductive method was used for this research. The research will be based on what the scholars of Islamic heritage wrote to look at the historical aspect, then on the books of theologians, especially those of Maturidis, given that they were preceded by the poetess in this aspect, starting with the books of the imam of the school of thought, Imam Abu Mansour al-Matriddi.

Keywords: Knowledge theory - Islamic civilization - Theology - Ash'ari - Maturidis - Abu Mansour al-Matriddi - Experimental school - Critical school - Intuitive school.

ON NEW HORIZONS OF THE DEVELOPMENT OF MANUSCRIPTOLOGY IN CENTRAL ASIA

It is well known that for a long time, Central Asia was perceived as a “sleeping” area, a kind of buffer zone, huge in terms of size and human resources, between actively explored China and the Middle East. The scholars of the Soviet period have done a lot to study it in many aspects. Today, the task of Central Asian scholars, in my opinion, is to go further and begin to study in-depth periods that have not received much attention.

Such periods include, inter alia the age of the rule of the Shibanids’ dynasty (906-1007/1500-1599). It is impossible to overstate the importance of the information we can gain from such research in broadening our horizons of understanding both the history of the region and of Dar ul-Islam as a whole.

At the local level, questions of large-scale migration processes, the adaptation of different livelihoods and cultural traditions, ways of resolving disputes over ownership, etc., can be intriguing for researchers.

The problems are also interesting to study at the pan-Muslim level. The great challenge at this historical moment has become the promulgation of Shi ‘ism as an ideological platform of the newly established Safavid empire (902/ 1502-1148/1736) in Iran. In response to this political act of the Safavids, the so-called “Sunni belt” was formed in Eurasia, the active actors of which were the Ottoman sultanate - caliphate (699/1299 -1342/1923), the Mogul Empire (932-1275/ 1525 -1857), and the Shibanid Abu'l-khayrid Khanate of Transoxiana.

The ruling elites of each polity sought to develop and implement their own political and ideological programs as replies to this challenge. The tasks of state-building, as well as the struggle between the two orthodoxies, the desire to prove the truth of one's orthodoxy and orthopraxy naturally led to the intensive development of the legal sphere in each of the polities on both sides of the grown ideological barricade, and to the intensifying a legalistic discourse in Sunni and Shi‘ite culture. Each of those polities was formed under the pressure of its ethnic and religious peculiarities[1,63].

It should be recognized that despite unconditional advances in the study of the Abu'l-khayrid Khanate achieved in recent times, it has been studied least of all four of the abovementioned dawlas. In the meanwhile it should be noted that the number of published works on these problems is inversely proportional to the number of excellent sources on this period in manuscript collections of our countries.

In the last decade, we have seen and appreciated the great progress made in the study of such dawlas as the Ottoman and Mamluk, the Mogul empires, and the pre-modern era. These studies have revealed the most important trends in the socio-political

development of these countries, which have had a truly global significance. Thus, according to some estimates, this period accounts for the most significant strengthening of Islam's role and influence in global history since the Arab conquest itself, because of today's 1.7 billion Muslims (assessment of 2017) most of them are descendants of people who converted to Islam during the 13th-18th centuries. It is considered that by the end of the X/XVI century, the total population of the Ottoman and Mughal empires, the Safavid and Shibanid states made up approximately one-third of the world population (about 160 000 million of about 0.5 billion people on the planet), and their rulers directly controlled the globalized economy of the Old World, concentrated in the Indian Ocean and on the Silk Road [2, 355].

It is my deep conviction that the stunning results of the researches conducted by our colleagues from other countries in those partners - rivals states which were actively communicating with the Abu l-khayrid Khanate, encourage us to become much more actively involved in studying the most valuable material stored in our manuscript collections.

The importance of supporting such efforts by the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan can hardly be overestimated.

Keywords: Dar ul-Islam, Khanate, dawla, orthodoxy, Arab conquest, the Silk Road.

LITERATURE

1.Dodkhudoeva Lola. The Neochinghisids on the Throne of Transoxiana: Piety and Pragmatism // Lola Dodkhudoeva and Francis Richard.*Le Siècle des Shibanides en Asie C.Pouvoir, Legitimité et Arts du Livre sous les*

Khans Shibanides (906-1007/1500-1599).Roma. Istituto per l'oriente C. A. Nallino.2023. P. 55-120.

2.Melvin-Koushki Matthew. Early Modern Islamic Empire: New Forms of Religiopolitical Legitimacy // *The Wiley-Blackwell History of Islam*, Malden, Mass.: Wiley-Blackwell, 2017.P.353-375.

ДОНИЁРОВ Алишер,
*Тошкент давлат шарқшунослик университети,
тарих фанлари доктори, профессори*

ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК ВА ТОЛЕРАНТЛИК ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Маънавий барқарорлик миллий ўзлигимизни англашимизда, тарихий хотирамизга садоқатимизда, юртимизда миллатлараро ва динлараро ҳамжиҳатликнинг қарор топишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли олдимизда турган муҳим вазифа – миллий ғоямизнинг таркибий қисмларини ташкил қиладиган комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби тамойилларнинг маъно-моҳиятини мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий-маърифий, таълим-тарбия ишларининг марказига қўйиш, уларни янги босқичга кўтариш, ёш авлодни ҳар томонлама мустақил фикрлайдиган етук дунёқараш эгалари қилиб тарбиялашдан иборат.

“2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”нинг бешинчи йўналиши айнан диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш масаласига бағишланган. Президент Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72- сессиясида “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюция қабул қилиш ташаббуси билан чиққани жаҳон ҳамжамиятининг диққатини тортган эди.

Замонлар ўтиши билан илк диний қарашлар (анимизм, тотемизм, фетишизм), мил.авв. 1 мингйилликда шаклланган зардуштийлик, Кушон давлати даврида кириб кела бошлаган буддизм, ва антик даврдан бери мавжуд бўлган яҳудийлик динлари мураккаб мафкуравий тизимга айланиб борди. Тарихий далиллар бу динларнинг баъзилари айнан бизнинг диёримизда вужудга келганини кўрсатмоқда. Жумладан, аксарият мутахассислар Марказий Осиёни, аниқроғи Хоразмни зардуштийликнинг ватани деб билишади.

Худди шу даврда буддизм дини ҳам Марказий Осиёда муҳим ўрин эгаллай бошлади. Арабларнинг ҳужуми ва минтақада ислом дини пайдо бўлиши арафасида бу ерга Суриядан Эрон орқали христианликнинг несторианлик йўналиши кириб келди. VI асрнинг бошларида Самарқандда несториан епископи хизмат кўрсатган, VIII асрда келиб несториан метрополити фаолиятини олиб борган.

VIII асрда арабларнинг Марказий Осиёни босиб олиши натижасида минтақада исломлаштириш бошланди. Тавҳидни, яъни яккахудоликни қабул қилиш учун асоснинг мавжудлиги Марказий Осиё халқлари томонидан ислом динини тез фурсатда тан олишга ёрдам берди. Натижада ҳудудда ислом ва маҳаллий динларнинг қадриятлари, маросимлари ва урф-одатларининг қоришуви юз берди.

Марказий Осиё халқлари ислом динига маҳаллий диний ва ахлоқий ғояларни, ҳуқуқий нормалар ва урф-одатларни олиб кирдилар.

Тарихий жараёнларнинг энг яхши ютуқларини ўзида мужассам этган Ўзбекистон маданияти, ўз навбатида, нафақат ислом маданиятининг кейинги ривожланишига, балки Ғарбдаги Реннесанс жараёнига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Юртимиздан етишиб чиққан алломалар ўз асарларида динлар ва миллатлараро бағрикенгликни тарғиб қилиб келганларини алоҳида қайд этиш лозим. Имом Мотуридийнинг Қуръон тафсирига бағишланган «Таъвилот аҳли сунна» асари «Ҳаж» сураси 40-оят тафсирида: «Черков ва синагогаларни вайрон этиш ман этилади. Шунинг учун ҳам, мусулмонлар юртида шу давргача улар бузилмай сақланиб қолган. Бу масалада илм аҳли орасида ихтилоф йўқдир», деб қатъий таъкидлайди. Абу Лайс Самарқандий эса, ўзининг тафсир китобида «Сизлар билан уруш қилмаган ўзга дин вакиллари билан борди-келди қилинг, улар билан адолатли муомала қилинг», деб ёзади.

Темурийлар даврида ҳам ислом Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнади. Қирол Карл VI Темурга ўз хатида қуйидагиларни ёзади: «Сизга ғамхўрлик ва кўплаб насронийларга берилган марҳаматлар учун миннатдорчилигимни билдираман. Биз, ўз навбатида, сизнинг ёрдамингизга кўра, ҳатто ундан ҳам кўпроқ сизнинг халқингиз манфаати учун хизмат қилишга тайёرمىз».

Дунёда миллий-этник муносабатлар тобора мураккаблашиб, ҳатто энг илғор давлатларда ҳам оз сонли миллат вакиллари камситиш ҳолатлари кузатилаётган бир даврда диний бағрикенглик, тотувлик, ўзаро ҳамкорлик масаласи мамлакатларнинг тинчлиги ва тараққиёти учун энг муҳим тамойиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

ДЖАББОРОВ Рустамжон,
*Ўзбекистон маданий меросини асраш, ўрганиш ва
оммалаштириш бўйича Бутунжаҳон жамияти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ “АРБАЎИН” АСАРИНИНГ 1983 ЙИЛГИ ТОШКЕНТ НАШРИ ХУСУСИДА

Алишер Навоий бир қатор асарларини бевосита устози Абдураҳмон Жомийнинг таклиф ва тавсиялари асосида битганини таъкидлаб ўтади. Улардан бири қирқ ҳадис таржимасидан иборат “Арбаъин” асаридир.

Қирқ ҳадисни танлаб, унга шарҳ битиш анъанаси ислом дунёсида азалдан мавжуд бўлган. Шеърӣ тарзда “Арбаъин” битиш анъанасини форс-тожик адабиётида Абдураҳмон Жомий бошлаб берган. Маълумки, Жомий ижодида ҳадислар шарҳи алоҳида ўрин тутади. Мутахассисларнинг аниқлашича, Жомийни “Арбаъин” ёзишдан мақсади оддий одамларга Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларни тушуниш осонлаштириш бўлган.

Мазкур асар 886/1481 йилда битилган бўлиб, Навоий Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг қирқта саҳиҳ ҳадислари асосида битилган қитъаларни ўз ичига олади. Маълум бўлишича, бу ҳадисларни аввал Абдурраҳмон Жомий танлаб уни форс тилига ўгиради. Навоий эса, ана шу ҳадисларни шу вазнда ва шаклда туркийга ўгирган. Навоийнинг ёзишича, Жомий бу асарни 886/1881 йилда ёзиб тугатади. Навоий бу асардан туркий тилли аҳоли ҳам баҳраманд бўлсин дея, Жомийнинг ижозати ва дуоси билан ишга киришади ва тез муддатда ёзиб тугатади.

Ҳар икки мутафаккир яратган “Арбаъин”лар ҳам бирга, ҳам алоҳида ҳолатда асрлар давомида қайта-қайта кўчирилган ва тарқатилган. Шарқда литография – тошбосма усулида китоб кўпайтириш анъанаси вужудга келгач, Навоий ва Жомийнинг асарлари ҳам Тошкент, Бокчасарой, Техрон, Ферузпур сингари шаҳарларда бир неча бор нашр қилинган. Улар орасида Жомий ва Навоий қаламларига мансуб “Арбаъин” алоҳида ўрин тутади.

Париждаги Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Навоий “Куллиётӣ”дан ҳам ушбу ҳадислар тўплами ўрин олган ва бу куллиёт Ҳамид Сулаймон ташаббуси билан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Қўлёзмалар институтига олиб келинган.

“Арбаъин”нинг тошбосма нашрлардан бири 1893 йилда, Тошкент шаҳрида, Лахтин босмахонаида чоп этилган. Дастлабки саҳифаларда “Арбаъин”нинг Навоий муаллифлигидаги туркий муқаддимаси ва китоб ёзилиши сабаби (сабаби таълифи манзума) келтирилади. Тўртинчи саҳифада эса, форс тилида мазкур китобнинг мазмуни, яратилиш сабаблари тушунтирилган. Бу Абдураҳмон Жомийнинг “Арбаъин” асарига ёзган ўз сўзбошиси эди.

Шундан сўнг асарнинг асосий қисмига ўтилади. Ҳар бир саҳифада иккитадан ҳадиснинг арабча матни горизонтал, унинг форсча ва туркча шеърӣ таржималари диагональ кўринишда жойлаштирилади.

Матн имло ва услубий хатолардан холи эмас. Айрим ҳадисларда эса, шоирлар биров ижодий ёндашишгани, кўшимча мисол ёки фикрлар билан қитъани

бойитганлари кўзга ташланади. Айрим қисқа кўринишдаги ҳадисларни ҳам Навоий ва Жомий қўшимча тафсилотлар билан кенгайтириб, мукаммал шеърӣ асар кўринишига келтиришади. Ҳар икки мутафаккир ҳадислар таржимасига ижодий ёндашиб, кичкина бир насихатни бойитган ҳолда, мукаммал, тугал мазмунга эга шеърӣ асар ҳолига келтиришган.

Нашрнинг сўнгги саҳифаси хошиясида Навоийнинг ўн байт, Жомийнинг икки байтлик хотимаси келтирилади. Шу тариқа кичик тўпламда ҳар икки шоирнинг “Арбаъин” асари жойлаштирилади.

Навоийнинг “Арбаъин”и Лахтин босмасидан кейин ҳам 1907 йилда Боғчасаройда Исмоил Ғаспирали ташаббуси билан чоп этилган. Бироқ мазкур нашрдан фақат Навоий қаламига мансуб туркий нусха ўрин олган.

Жомийнинг “Арбаъин”и ҳам алоҳида кўринишда бир неча бор кўчирилган ва чоп этилган. Жумладан, шоир ҳаётлик чоғида Султон Ҳусайн Бойқаро саройида Султонали Машҳадӣ томонидан кўчирилган “Арбаъин” нусхаси айна пайтда Эроннинг Машҳад шаҳридаги Қудси Ризавий кутубхонасида сақланади. Мазкур нусха 1944 йилда Эронда Козим Мудиршоначи томонидан тошбосма усулида кўпайтирилган. Султонали Машҳадӣ томонидан 1497 йилда кўчирилган яна бир нодир нусха Санкт-Петербургда Россия Миллий кутубхонасида сақланмоқда. Хусусан, унинг айна пайтгача етиб илк нусхаларидан бири 1563 йилда Дарвиш Муҳаммад Хоразмӣ томонидан кўчирилган. Яна бир тошбосма нашр ўтган асрнинг бошларида Эроннинг Фирузпур шаҳридаги “Сиддиқӣ” босмахонасида амалга оширилган.

Хулоса қилиш мумкинки, Навоий ҳам, Жомий ҳам бу улуғвор савобли вазифани шараф билан адо этишган ва асрлар давомида миллионлаб туркий ва форсӣ тилли мусулмонлар уларнинг ушбу бебаҳо асарларидан фойдаланиб келишган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Арбаъин. Нашрга тайёрловчилар Каримбек Ҳасан, Сайидбек Ҳасан. – Тошкент: Мерос, 1991. – Б. 3.
2. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий. Арбаъийн. – Тошбосма, Тошкент: Лахтин: 1893. – Б. 24.
3. Афсаҳзод А. Чоми - адиб ва мутафаккир. – Душанбе: Ирфон, 1990. – С. 381.
4. Камолов Ф. “Чиҳил ҳадис”и Абдурахмон Чоми ва арзишҳои адабии он. – Хучанд: Донишгоҳи давлатии Хучанд. – 2014. – С 64.
5. <https://oliymahad.uz/8546>

KOKAND PAPER IN THE QUR'ANIC COLLECTION OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES NAMED AFTER AL-BIRUNI

The history of paper in Central Asia is poorly documented. Historiography admits that paper-making appeared in the Arab-Muslim world in Samarkand, after the battle of Talas in 751 (in present-day Kazakhstan), between the Chinese Empire and the Caliphate armies. Among the Chinese prisoners were paper craftsmen, who then began to make paper in Samarkand. This hypothesis is however disputed¹ because the use of paper was known in the region before this battle: the paper could also have been brought by the Sogdian merchants².

Central Asia played a key role in the diffusion of the technique, and half century later it was manufactured in Baghdad, from where its diffusion quickly spread to other important cities in the Middle East and from there to the West. The production of Italian paper at the end of the 13th century, however, restricted the spread of oriental paper and gradually, in most of the Arab-Muslim world, handmade paper stopped to be manufactured. Central Asia was an exception. Oriental paper continued to be produced there until the beginning of the 20th century. The first major production centre in the region was Samarkand until the 16th century, followed by Kokand in the 18th century, when the Shaybanid Shahrukh made the Ferghana region a khanate with Kokand as its capital.

The sources on the Kokand paper are numerous. However, for this presentation, I will mention only two: the Russian traveller Fedchenko³ and the ethnologist Grigor'ev⁴. Fedchenko visited Kokand and its surroundings in 1871. He begins his report⁵ by insisting that workshops exist only in the Khanate of Kokand, and in only two places, in Kokand⁶ and in the village of Charkou, which is located in present Tajikistan. Grigor'ev, in 1931, reports that two mills were in operation in Charku until the Revolution⁷, but he also mentions a mill in the village of Kagazgar.

The raw material for Kokand paper is plant fibres. Western and Soviet historiographies have both considered that this paper contain mulberry fibres, just like the Chinese paper. However, all the chemical analyses carried out yet did not reveal any

¹ J. M. Bloom, *Paper Before Print, The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, New Haven and London, p. 43.

² Under the direction of F. Déroche, *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, BNF, Paris, 2000, p. 57, and G. Humbert, « Le manuscrit arabe et ses papiers », in *La tradition manuscrite en écriture arabe*, REMMM, 99-100, Edisud, 2002, p. 58.

³ A. P. Fedchenko (1844-1873): Russian zoologist and traveller. In 1869, he studied the Zerafshan valley for eight months. The following year, he returned to Turkestan where he stayed until 1871, when he visited the Qizil-Qum and the Khanate of Kokand.

⁴ G. V. Grigor'ev (1898-1941): Russian historian, archaeologist and ethnologist.

⁵ Fedchenko A., « Obi djuaz' - pisčebumazhnaja fabrika v' Kokan' » [Obi Djuvaz: a paper mill in Kokand], in *Russkij Turkestan*, Sbornik, Moskva, Universitetskaja Tipografija, 1872, pp. 227-232, et *Puteshestvije vTurkestan*, [Trip to Turkestan], Geografiz, 1950, pp. 246-249.

⁶ Op. cit. p. 227 and p. 146.

⁷ G. V. Grigor'ev, « Kustarnoje proizvodstvo bumagi v Uzbekistane » [Artisanal paper production in Uzbekistan], in *Sovetskaja Etnografija*, Sb. Statej III, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1940, pp. 142-160.

traces of mulberry but cotton fibres. One of the main characteristics of this paper is the size of the wire-lines. They are generally less dense than in other oriental papers and are almost always visible. Another characteristic of Kokand paper is that the wire-lines are often alternating. This phenomenon indicates vegetal wire-lines, as well as their size and density. The chain-lines are not always very visible. They are arranged singly or in groups of two, sometimes three¹. According to the written sources, they are made of horsehair².

New perspectives are still to be opened: new chemical analyses will make it possible to refine our knowledge of the materials used, and statistical studies will certainly highlight the evolution of the distribution area of Kokand paper, contributing to identify the economic influence and networks of the khanate.

Kokand paper wire-lines seen by transparency, ms. 5309, f.50
Institute of Oriental Studies named after al-Biruni

Keywords:

Manuscripts, paper, Kokand, Islam, Qur'an, Central Asia

Bibliography:

- J. M. Bloom, *Paper Before Print, The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, New Haven and London.
- Déroche François, *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, BNF, Paris, 2000.
- Efthymiou Marie, *L'art du livre en Asie centrale*, Leiden, Brill, 2015.
- Fedchenko Aleskej, « Obi djuaz' - pisčebumazhnaja fabrika v' Kokan' » [Obi Djuvaz: a paper mill in Kokand], in *Russkij Turkestan*, Sbornik, Moskva, Universitetskaja Typografija, 1872, pp. 227-232.
- Fedchenko Aleksej., *Puteshestvije v Turkestan*, [Trip to Turkestan], Geografiz, 1950, pp. 246-249.
- Grigor'ev G. V. , « Kustarnoe proizvodstvo bumagi v Uzbekistane » [Artisanal paper production in Uzbekistan], *Sovetskaja Etnografija*, Sb. Statej III, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1940, p 152.
- Humbert Geneviève, « Le manuscrit arabe et ses papiers », in *La tradition manuscrite en écriture arabe*, REMMM, 99-100, Edisud, 2002, p. 58.

¹ See mss. D 1940 and D 1134 IOB, single chain-lines : 25 mm, D 1822 IOB, double chain-lines: 20/45/45/20 mm and 3105 IOB: grouped by two and three.

² G. V. Grigor'ev, « Kustarnoe proizvodstvo bumagi v Uzbekistane » [Artisanal paper production in Uzbekistan], *Sovetskaja Etnografija*, Sb. Statej III, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1940, p 152.

ЗИЁДОВ Шовосил,
Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
тарих фанлари доктори

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР УМУМИЙ РЕЕСТРИНИ ЯРАТИШДА ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ ЎРНИ

Имом Бухорий, Имом Термизий сингари юртимиздан етишиб чиққан буюк ҳадисшунос алломалар меросини ҳар томонлама теран ўрганиш, кенг тарғиб ва ташвиқ қилиш мақсадида Самарқандда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази ташкил этилди.

Марказ муқаддас ислом дини билан боғлиқ бой меросни илмий тадқиқ этиш, унинг Марказий Осиё цивилизацияси ривожигаги ўрнини инновацион усуллар орқали тарғиб қилиш, Ўзбекистонда юз берган умуммиллий юксалишлар, тарихий ренессансларнинг илдизлари ва мазмун-моҳиятини мамлакат аҳолиси, айниқса, ёшларга етказиш бўйича илмий изланишлар олиб бормоқда. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази мақсадларидан бири одамлар қўлидаги қўлёзмаларни харид қилиш, ўрганиш ва сақлаш ҳисобланади. Шу боис сўнгги йилларда ноёб қўлёзма китоблар ва қадимги ҳужжатларни тўплаш фаоллашди.

2023 йилдаги маълумот кўра, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот манбалар хазинасида 1515 дан зиёд қўлёзма ва тошбосма китоб ва тарихий ҳужжат сақланмоқда. Уларнинг 606 жилдини қўлёзма, 795 жилдини тошбосма китоблар ва 114 тасини тарихий ҳужжатлар ташкил этади. Улардан 285 дона ноёб қўлёзма китоб ва 114 та тарихий ҳужжат аҳолидан сотиб олинди. Шунингдек, 1119 дона қўлёзма ва тошбосма китоб жисмоний ва юридик шахслар томонидан ҳада тариқасида тақдим этилди. Уларнинг 320 донасини қўлёзма ва 799 донасини тошбосма асарлар ташкил этади.

Қўлёзма китобларнинг бир қисми мажмуа бўлгани боис мазкур 606 жилд қўлёзма китоб ичида ҳаммаси бўлиб 1189 асар жамланган. Бу манбалар XIV-XX асрларга тегишли бўлиб, жами 19 турдаги диний ва дунёвий соҳани қамраб олган. Улар араб, форс, турк, татар, иброний ва бошқа Шарқ халқлари тилларида ёзилган. Таснифлайдиган бўлсак, бу жамланма Қуръони каримнинг 77 нусхаси, тажвидга оид 38, тафсирга доир 8, ҳадисга тааллуқли 17, калом илми бўйича 144, фикҳга тегишли 262, тасаввуфга оид 57, мантиқ илмига доир 67, араб тили грамматикаси бўйича 201, адабиётга тааллуқли 218, одоб-ахлоққа тегишли 31, балоғатга оид 1, дуо ва зикрларга доир 38, тарих бўйича 8, қомусга тааллуқли 2, луғатга тегишли 6, ҳисоб илми (математика)га оид 1, астрономияга оид 3 ва тиббиётга доир 3 та асардан ташкил топган.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази Манбалар хазинаси Қўлёзмалар каталоги нашр этилган (*Самарқанд. Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти. – 2018. 686 бет*). Марказнинг манбалар хазинаси доимий тарзда янги асарлар билан бойитиб борилмоқда. Бу ишлар аҳолидан харид қилинган ноёб асарлар ва фуқаролар томонидан ҳадя тариқасида тақдим этилган китоблар ҳисобига амалга оширилмоқда. Хазинада тўпланган асарлар асосан уч йўналишга эга.

Миср Араб Республикасидан 130 минг қўлёзма асарнинг электрон нусхалари келтирилди. Саудия Арабистонидан Имом Бухорий қаламига мансуб 34 та қўлёзма асар нусхаси олиб келинди. Буюк Британиянинг “Ал-Фурқон” жамғармаси 117 жилддан иборат турли қўлёзма фондларига оид қўлёзмалар каталогини тақдим этди. Франция Миллий кутубхонаси юртимиздан етишиб чиққан алломалар қаламига мансуб 83 асарнинг электрон нусхаларини мамнуният билан Марказга топширди. Манбалар хазинасида тўпланган қўлёзмалар мавзулари жиҳатидан ислом илмларининг деярли барча соҳаларини қамраб олган. Мавжуд китоблар, асосан, XIV-XX асрнинг бошларида кўчирилган ва нашр қилинган бўлиб, улар Қуръони каримнинг кўплаб нусхалари ва тафсирлари, ҳадис ва ҳадисшунослик илмига оид манбалар, фикҳ, калом, ислом тарихи ва фалсафаси, мантиқ, сарф-наҳв, балоғат илми, назмий асарлар, қиссалар, ҳикматларга оид асарлар ҳисобланади.

ЗУНУНОВА Гулчехра,
Национальный центр археологии
Академии наук Республики Узбекистан,
доктор исторических наук

ОТРАЖЕНИЕ ОБРЯДОВ И ОБЫЧАЕВ В ДОИСЛАМСКИХ СИМВОЛАХ И РЕЛИКТАХ

Истоки традиции поклонения огню восходят к зороастризму. Но этот культ в той или иной мере присутствует в любой религии и связан с ранними представлениями о солнце. В средневековом монгольском государстве культ огня в окончательном виде утвердился, по всей видимости, во времена Чингисхана. В тот период среди монгольских племен на официальном уровне насаждался культ домашнего очага императора всей Монголии – культ огня Золотого рода Борджигин.

Во времена Чингисхана беки, приходившиеся родственниками вождю рода и уже выделившиеся в особую касту жрецов, приносили жертвоприношения огню. Носили жрецы белую одежду и восседали на белом коне, особое ритуальное высокое место, во время общественных сборищ.

Огонь с древних времен считался сакральным символом, отражавшем пищевую идентичность человека в том числе, так как давал возможность готовить горячую пищу. В мировоззрениях многих народов мира огонь выступает как посредник, медиатор между миром людей и иным миром, а очаг – сакральным центром жилища, определяющим его организацию, и местом обитания хозяина/хозяйки огня.

Пищевой код или магические функции еды ярко представлены в обрядах жизненного цикла. Так, в Миндоне (Ферганская долина) в предсвадебном обряде, когда приходят сваты на стол в первую очередь ставят *холваитар*. В данном селе этому ритуальному блюду придают особое значение и воспринимают как оберег от злых духов и уважение к умершим, как бы ожидая, чтобы они защитили живых от негативного влияния потустороннего мира. На дастархан не ставится перец, который ассоциируется с горьким (горькое – горькая жизнь, горький разговор).

С этими же представлениями связано и, то, что сторона жениха, принося в дом невесты продукты для приготовления плова («хон») не покупает лук. На стол не ставятся орехи, миндаль и фисташки, так как по поверью они могут спровоцировать «шум», и сваты не смогут договориться.

Приведенные примеры с точки зрения магии могут служить как ритуалы от сглаза. Например, среди жителей кишлака Миндон распространен обычай, когда на обряде *курпа тикар* в одеяла зашивают несколько зерен *седона* (чернушка), *каламтур* (перец) для защиты от злых духов и взглядов. Следуя магии подобия в

процессе пошива одеяла посыпают сахаром, чтобы жизнь будущих молодоженов была сладкой.

Современные обряды поклонения огню, а также кулинарные символы имеют свои корни в доисламских верованиях. Поклонение огню, где в качестве жертвоприношения являлись молочные продукты и жир, выступали даром, ответным даром на который были благоденствие и богатство. Действия в обряде бросания жира и ритуала обмазывания маслом рук в свадебной обрядности, а также «кормления» в детской обрядности направлены на совершение подношения различным сакральным силам через огонь очага вступление под их покровительство. В детской обрядности огонь выступал как защитник детей. Через эти действия главные образы свадебной и детской обрядности также попадали под покровительство умерших предков на сакральном уровне.

По поверью, пища, съедаемая во время обрядов, оказывает на людей благотворное действие и дает силы противления «злу». Поэтому можно сказать таким образом происходит негласный «контроль», чтобы всем членам общины досталась хоть малая часть от пищи, приготовленной для богов или духов предков.

Опираясь на полевые материалы, можно отметить, что пища в любом обряде выступает неким предметным символом, смысл которого трудно выразить другими средствами. В то же время пищевые коды, организованные в модельные конфигурации, расшифровываются и означают особый смысл (*холваитар*, мука, отложенная до обряда, белый цвет и т.д.). Можно заключить, что «ткань» духовной культуры, где отражаются пищевые символы, отражает богатое мировоззрение носителей культуры.

Stephane IPERT,
Director of Heritage Library, Qatar National Library,
Adjunct Instructor for American University of Afghanistan-AUAF
(in Qatar since 2022) –
SHH (courses on History of Science during the Islamic Golden Age)
(Qatar)

**Collaboration possibilities between
Uzbekistan (CISC) and Qatar (QNL-QF)
to preserve and showcase the documentary heritage
of Central Asia**

There are many potential collaboration possibilities between the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan (CISC) and Qatar National Library to preserve and showcase the documentary heritage of Central Asia.

Some of the possible ideas for collaboration I will present, with illustrations and examples, are:

Digitization: Qatar National Library can collaborate to digitize rare and valuable manuscripts, books, and other documents related to the history, culture, and literature of Uzbekistan . A special focal topic of interest would be history of sciences in Central Asia from 7th to 16th century (cooperation with AUAF is possible because I am also teaching there).

It project could be also the opportunity of exchange of digital files between QNL, CISC and other cultural institution in Uzbekistan.

Digital engagement : Digitalization alone is not enough : CISC and Qatar National Library should work together to organize digital exhibitions and special internet and multimedia applications to showcase the rich cultural heritage of Uzbekistan and Central Asia.

Here again a focus could be put on history of sciences with timeline, interactive maps, e-resources, e-tools for teachers for their classes etc

Exchange Programs: CISC and Qatar National Library can organize exchange programs for researchers, librarians and conservators to share knowledge and expertise in the areas of preservation, digitization, and management of cultural heritage.

Workshops and Training: CISC and Qatar National Library can collaborate to organize together workshops and training sessions for librarians and conservators in Uzbekistan.

Last a not least QNL would like to work with CISC to Encourage Regional cooperation in all Central Asia. This is a long term project but she should start to work on it from now

Having in Qatar foundation a strong ecosystem and interested to Central Asia (QNL, Georgetown-Q and AUAF-American University of Afghanistan), it could be a real added value to work with CISC on a network to showcase and empower the heritage in the whole region of Central Asia. This network could become a platform advocating for heritage studies and preservation.

This network of heritage professionals, government officials, and civil society organizations from across the region can facilitate cooperation and exchange of best practices. The network can help establish a platform for dialogue, collaboration, and information sharing.

Encouraging regional cooperation in Central Asia for heritage preservation is essential to ensure the protection and promotion of the diverse cultures of the region. Here are some ideas to encourage cooperation:

- Share knowledge and expertise: Sharing knowledge and expertise among the countries in the region is crucial to heritage preservation. Organizing training sessions and workshops for heritage professionals and enthusiasts can help build capacity and skills.
- Develop joint projects: Joint projects can help build relationships and encourage cooperation among the countries in the region. For example, a joint project to digitize and make available online the cultural heritage of the region can help ensure its preservation and increase access.
- Create a regional heritage fund: Establishing a regional heritage fund can help finance heritage preservation projects across the region. The fund can support research, conservation, and education initiatives.
- Promote cultural tourism: Cultural tourism can help promote heritage preservation and contribute to the economic development of the region. Encouraging collaboration among the countries in the region can help create regional tourist routes and attract more visitors.

Overall, there are many opportunities for collaboration between CISC and Qatar National Library to preserve and showcase the documentary heritage of Uzbekistan and Central Asia. By working together, they can help ensure that this rich cultural heritage is preserved for future generations.

ИБРАЕВА Акмарал,
заместитель директора национального музея РК,
д.и.н., профессор

ИЗ ОПЫТА СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Значимость и величие любого государства во многом зависят от глубины исторической памяти народа. Музей, как кладовая памяти, скользит на грани прошлого, настоящего и будущего, реализуя свою основную миссию как увековечение исторического опыта наших далеких и близких предшественников, материальной и духовной культуры народа многонационального Казахстана, а также показывая перспективность политического, экономического и социально-культурного развития государства и общества.

Национальный музей Республики Казахстан, открывший двери накануне Дня столицы в 2014 году, был призван стать научным, духовным и культурным центром страны. В 1998 году на расширенном заседании Государственной комиссии по проведению Года народного единства и национальной истории большинством голосов было решено о необходимости создания Национального музея. Тогда же были обозначены основные задачи и концептуальные приоритеты музея – показать историю казахского народа с глубокой древности до сегодняшнего дня.

В 2008 году на заседании Общественного совета по реализации Государственной программы «Культурное наследие» Президент Республики Н.А. Назарбаев дает конкретное поручение о создании в Астане музея международного уровня, где представят бесценные сокровища культуры, артефакты и другие музейные предметы для наглядного показа истории Казахстана. Такова предыстория создания Национального музея Республики Казахстан – самого молодого и крупнейшего музея Центральной Азии. По своей площади он входит в первую десятку мировых музеев наряду с российским Эрмитажем, французским Лувром, американским музеем Метрополитен [1, 16].

Генеральный подрядчик строительства здания – ТОО «Базис-Проект LTD», генеральный застройщик – турецкая компания ТОО «Turkuaz Construction». Дизайн был разработан корейской компанией «Design be Art» совместно с отечественными специалистами. Первоначальная эскиз-идея монумента «Сакские воины» была изменена и дополнена интересными элементами в процессе работы [2, 10].

Нужно отметить что, архитекторы отразили в здании музея глубокий символизм прошлого, настоящего и будущего казахстанского народа – открытость, верность традициям, стремление к инновациям. Интересным зодческим решением является синтез непреходящей классики и креативного модерна, что особенно подчеркивает преемственность исторических эпох.

Музей расположен в исторической архитектурной среде центра современной столицы Казахстана. «Музей завершает величественный архитектурный комплекс Қазақ Елі. Дворец Независимости и устремленная ввысь стела Мәңгілік ел, Дворец Мира и Согласия, мечеть Хазрет Султан, Национальный университет искусств

«Шабьт» и Национальный музей являются архитектурным воплощением вечных ценностей нашего народа», – было сказано на его открытии 2 июля 2014 года.

Немаловажную роль играет концептуальное архитектурное решение проектирования здания музея. И подход к этому вопросу был весьма ответственным и можно сказать уникальным. Здание музея привлекает взгляд необычным архитектурным решением, состоит из семи блоков с этажностью от 2-го до 8-го этажа. Общая площадь составляет 74 тыс. кв. м, из них экспозиционная – 14 тыс. кв. м, фондохранилища – около 5 тыс. кв. м. Постоянно действующие экспозиции представлены в Зале древней и средневековой истории, Зале истории, Зале этнографии, Зале Независимого Казахстана, Зале Астаны, 2-х Залах золота и современного искусства. В 2023 году были открыты еще два зала: зал «Палеонтологии» и «Центр ремесленников» [3, 24].

На сегодняшний день структура музея состоит из 13 служб, 37 отделов, 3 лабораторий, 5 секторов со штатной численностью около 500 единицы. Одной из отличительных особенностей музея можно назвать установленные во внутренних блоках мультимедийные стены из стекла, на которых демонстрируются информационные тексты и фотографии, фильмы, документы и экспонаты залов по разным тематикам. Кроме того, в зале Астаны установлена 830-экранная панель. Можно с уверенностью сказать, что такая высокая концентрация экранов в одном месте используется в музейном деле впервые.

Изначальная концептуальная идея создания Национального музея Республики Казахстан, являясь хранилищем исторических и художественных ценностей, крупным реставрационным и научно-исследовательским центром, а также центром культурно-просветительской и научно-методической, должен стать музеем международного уровня.

Основу каждого музея составляют его коллекции, особенно уникальные. Коллекцию фондов музея составляют известные отечественному и мировому сообществу предметы эпохи каменного века и бронзовые изделия, сокровища скифо-сакской эпохи, шедевры традиционного ювелирного и народно-прикладного искусства казахов, бесценные материалы от времен образования Казахского ханства до современности, а также уникальные свидетельства становления и развития Независимого Казахстана. Раритетные художественные произведения, отражающие историю генезиса современного изобразительного искусства Казахстан, заняли достойное место в экспозиции Национального музея. Включение этих предметов в музейную экспозицию стало возможным благодаря государственной программе «Культурное наследие».

Основополагающей ценностью народа является национальная история – сокровищница всенародной памяти и созидательного опыта предков, современного и будущего поколений казахстанцев.

Национальный музей Республики Казахстан на пороге своего второго десятилетия позиционирует себя как связующее звено между традициями и новациями культурной жизни страны на основе хранения, презентации, научного исследования, реконструкции, популяризации историко-культурного наследия, национальных культурных брендов для осознания казахстанским обществом своей культурной и государственной идентичности.

Вся деятельность музея направлена на то, чтобы включить его в единое социокультурное пространство Евразии как современный, культурный и научный центр. Музей дает возможность прикоснуться к уникальным артефактам,

прочувствовать значение их для глубокого изучения истории, заинтересоваться ими, активизировать интерес населения Казахстана к национальному культурному достоянию.

В соответствии с научной концепцией развития одной из главных задач музея выступает пропаганда материального, духовного и культурного наследия Казахстана, популяризация Астаны как культурного и гуманитарного центра международного уровня и Казахстана в целом – как современного и динамично развивающегося государства с древнейшей историей и богатой культурой. Наша главная задача – показать прошлое, настоящее нашей страны и устремленность ее в будущее.

Залы золота оснащены новейшим аудиовизуальным оборудованием, что позволяет репрезентировать достижения ранних кочевников. При входе в Зал золота № 1 представлена диорама «Роза ветров». Около 40 000 светодиодов украшают стены и потолок сакрального зала. При помощи устройства scobe vision можно обозреть архитектуру и внутреннее строение курганов, процесс исследования археологических памятников.

В Зале истории отображена история казахского народа XV-XX вв. Посредством медиа – оборудования «Glass Vision» (прозрачное видео) посетителям представлены тематические видеоматериалы XVIII-XIX вв., органично дополняющие вещественные и документальные экспонаты. На экранах транслируются видео-фильмы о событиях 1917-1986 гг. За интерактивными столами посетители могут самостоятельно получить информацию об интересующих их экспонатах и исторических событиях, узнать о жизни выдающихся деятелей казахского народа.

С помощью инновационной техники в центре Зала этнографии, над юртой (киіз үй), создан эффект неба. На круговом экране (Circle Vision) демонстрируется видеофильм о традиционной культуре и быте казахского народа. На голограмме экспонаты представлены в формате 3Д. Эти аудиовизуальные приемы создают эффект нашего присутствия в казахском ауле с его традиционным природно-ландшафтным окружением.

В экспозиции Зала Независимости на 6 LED – экранах демонстрируют анимационные фильмы о Независимом Казахстане, фотодокументы и инфографику, фильмы о социально-политических и культурных центрах столицы.

В Зале Астаны интерес вызывают уникальный динамичный макет столицы и медиа-пол, в совокупности с большим изогнутым экраном они образуют красочное шоу: в сопровождении световой композиции под чарующие звуки народных мелодий в голой степи вырастает Астана [1, 32].

На сегодняшний день направления развития музея многообразны. Это разработка комплексной исследовательской программы, формирование и пополнение фондов предметами, имеющими научное и культурно-историческое значения, новыми материалами и экспонатами. Деятельность музея по разработке новых инновационных проектов по тематико-экспозиционному планированию залов, что поможет наиболее ярко создать целостный исторический образ номадов Великой степи.

Ядром бренд-культуры Национального музея РК как института национальной идентичности являются его ценности:

- *высокое качество музейной деятельности по всем направлениям (фондовая работа; научная работа; музейная коммуникация – экспозиция, экскурсия; музейная педагогика);*

- *отношение и взаимосвязь с обществом, городом, страной, миром;*

- *цивилизационная, национальная и культурная идентичность самого музея.*

Логика становления Национального музея РК развивалась на основе его стратегического развития:

На сегодняшний день Национальный музей функционирует:

– *как полифункциональное учреждение культуры, в котором любой посетитель (и казахстанцы, и туристы на 4-х иностранных языках) с помощью современного мультимедиа оборудования сможет получить развернутую информацию об истории, культуре и искусстве Казахстана;*

– *как ведущий научно-исследовательский, научно-методический и ресурсный центр музейной отрасли Казахстана, в котором налаживается проектно-исследовательская деятельность в области теории и практики музейного дела.*

Национальный музей Республики Казахстан считает своей миссией изучение и трансляцию культурных ценностей казахского народа как национальное достояние страны. Через уникальные образцы материальной и нематериальной культуры музей побуждает в современном человеке историческую ответственность и национальную гордость.

Входящий в структуру Музея Научно-исследовательский институт «Культурное» ведет планомерную исследовательскую работу по выявлению и изучению историко-культурных сокровищ. Центр консервации и реставрации, отдел музееведения являются одним из центров республики по теоретическому и практическому обучению специалистов музейного дела.

Потенциал Музея в полной мере соответствует статусу национального музея, современного научно-методического центра в области музееведения. Музей по праву гордится своими уникальными фондовыми коллекциями, претендующими на мировое значение, они содержат 218921 единиц хранения. Среди них: две трети экспозиции Зала золота состоят из раритетных экспонатов V-IV вв. до нашей эры из захоронения «Золотого человека» знаменитого археолога Кемаля Акишева; шапан Аблай хана, которому более 240 лет; личные вещи исторических личностей Казахстана и многое другое.

Осуществление научной деятельности Национального музея Республики Казахстан реализуется на основе отраслевых нормативно-правовых актов и Устава Республиканского государственного казенного предприятия «Национальный музей Республики Казахстан» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан от 06.02.2015 г. № 145. В рамках фундаментальных, поисковых и прикладных научных исследований в музее осуществляются:

- *комплексные исследования формирования и развития древних и современных этносов и культур на территории Казахстана, историко-культурное взаимодействие народов Казахстана;*

- *антропология человека, изучение проблем этногенеза и формирования древних, а также современных антропологических типов и сообществ на территории Казахстана;*

- *исследование изменений древней материальной культуры, древних технологий и техник, выявленных в ходе археологических и этнографических изысканий на территории Казахстана;*

- изучение и сохранение историко-культурного наследия, истории отечественной исторической науки;
- искусствоведческие и музееведческие исследования.

В целях совершенствования и стремлению стать частью мирового музейного сообщества необходимо тесное сотрудничество. Международное сотрудничество Национального музея Республики Казахстан ведется в нескольких направлениях: научное сотрудничество; сотрудничество по экспозиционно-выставочной деятельности; обмен опытом и повышение квалификации.

Подписаны меморандумы о сотрудничестве с Российским этнографическим музеем, Российским государственным музейно-выставочным центром «РОСИЗО», Научно-исследовательским институтом культурного достояния Республики Корея, итальянской компанией Civita, лидером по пропаганде культурного наследия Италии, управляющего 100 музеями этой страны и другими. В целом география сотрудничества Национального музея достаточно обширна, учитывая то, что учреждению всего 9 лет. За это время музей стал одним из центров культурного притяжения.

На сегодняшний день музей становится более эффективной базой для информационной инфраструктуры исторической науки. Подача экспозиций обеспечена поддержкой передовых технологий. Говоря о технической стороне дела, нельзя не сказать об удобных пандусах для людей с ограниченными возможностями, IT-технологиях, мультимедийных гидах, дающих возможность построить маршрут экскурсии в зависимости от интересов и предпочтений посетителя. Музей отвечает всем современным требованиям, что делает удобным и приятным знакомство с его многочисленными экспонатами и экспозициями.

Как показывают результаты деятельности Национального музея Республики Казахстан, за истекший период Музей приобрел имидж открытого и интересного культурного института, в котором опыт и традиции национальной культуры и истории служат отправной точкой развития и личности, и общества в целом.

Использованная литература:

1. Национальный музей Республики Казахстан: первые шаги. Серия «Қазына» – Астана: Фолинат, 2015. – 264 с.
2. Национальный музей Республики Казахстан. Альбом-каталог. – Астана, 2017. – 187 с.
3. Мыңбай Д., Ж. Бейсенбайұлы. Ұлт мұраты. – Астана, 2014. – 208 б.

ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ РИВОЖИДА ЖАДИДЛАРНИНГ РОЛИ

Ўзбекистон ҳудудида шаклланган ва ривожланган маданият ислом дини кириб келганидан кейин янги поғонага кўтарилди. Марказий Осиё цивилизацияси (мусулмон цивилизацияси) деб ном олган бу тамаддуннинг юраги бўлган Ўзбекистон жаҳон илм-фани ва маданиятига катта ҳисса қўшди. Буюк аجدодларимизнинг башарият олдидаги хизматлари мустақиллик йилларида муносиб қадрланиб, ҳурмат ва эътибор топмоқда. Уларнинг қаторида жадид-маърифатпарварлар ҳам бор.

XX аср бошларида Россия империяси босқини, хонликлардаги таназзулнинг таълим тизимига таъсири сабабларини англаган маърифатпарвар зиёлилар – жадидлар мадрасаларни ислоҳ қилиш таклифи билан майдонга чиқдилар. Бу ўринда Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний каби маърифатпарварларнинг мадрасалар ислоҳига доир мулоҳазалари ўша давр матбуотида ўз аксини топди.

XX аср бошларида авж олган ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар маҳаллий аҳоли онгида ҳам зулмга қарши курашмоқ кераклигини, энди эскича яшаб бўлмаслигини юзага келтирди. Бу даврда маърифатпарварларнинг фаолияти яққол намоён бўлди. Янги усул мактабларини ташкил этиш жараёнлари, матбуотчилик фаолияти ва халқни ўз мустақиллиги учун курашга ундовчи мақолалар аҳоли онгининг ўсишига катта таъсир кўрсатди [1, б. 27]. Уларнинг асосий ғояси эрк ва озодлик бўлиб, бу мақсадга маърифат йўли билан етишиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Жадидчилик фаолияти миллий уйғонишнинг энг муҳим босқичи сифатида намоён бўлади.

Жадидчилик маърифатчиликдан кучи сиёсий ҳаракатгача бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Империя сиёсати ва маҳаллий истибдод туфайли дунёнинг иқтисодий тараққий этган давлатларидан ортда қолиш хавфи, кенг халқ оммасининг оғир иқтисодий аҳволи, маданий қолоқлик, тафаккур турғунлиги жадидларни инқироздан чиқишнинг ҳақиқий воситаларини кидиришга чорлади [2, б. 5]. Жадидчилик барча адабиётларда ислоҳот ва маърифат асосида кишиларни турли хил тазйиқлардан олиб чиқувчи ҳаракат, кураш усули сифатида тавсифланади. Профессор Б.Қосимов талқинича, “жадидчилик асосида жадид термини ётади. “Жадид” нинг маъноси “янги”, ё бўлмаса, “янгилик тарафдори” дегани эмас, балки “янги тафаккур”, “янги инсон”, “янги авлод” сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган” [2, б. 5].

Жадидчилик фаолиятининг пойдевори бир сўз билан айтганда усули жадид мактаби эди. Мақсад жамиятни янгилаш бўлиб, бу вазифани фақат янги авлодгина қилиши мумкин эди. Янги авлодни эса, етиштириш зарур. Эски, анъанавий усулда бу ишни амалга ошириш кийин, чунки замон ўзгарган. У тезкорликни талаб қилади [3, б. 17].

Гарчанд жадидчилик, масалан француз маърифатпарварлигидан бир неча аср кейин юз берган ҳодиса бўлса-да, у ўз моҳияти билан инқилобга қадар бўлган

Ўзбекистоннинг маданий ва маърифий ҳаётида, француз маърифатпарварлиги сингари, ижобий рол ўйнади.

Жадидлар ҳаракати нуфузи иккита сабабдан тобора ортиб борди ва сиёсий тус олди: биринчидан, 1914-1915 йилларда жадидчилик бошидан кечирган инқироз – газеталар ва янги усул мактабларининг беркитилиш ҳоллари, ҳокимият жадидларнинг билимсизлик ва ғафлатга қарши кураш ғоясини кенгайтиришига йўл бермаслиги, шунингдек, бусиз жамиятда ҳеч қандай ўзгаришларга эришиб бўлмаслигини кўрсатди. Иккинчидан, жадидчилик ҳаракатига хорижда ўқиб, чет элдаги миллий тараққийпарвар ҳаракатлар тажрибасини ўрганиб қайтган, ёш куч ҳаракати келиб қўшилди. Жадидлар фақатгина маданийлаштириш доирасида чекланиб қолмай, аниқ сиёсий вазифалар қўйишни талаб қилдилар. Солиқларни камайтириш, амалдорлар зульмини чеклаш, деҳқонлар ҳаётини енгиллаштириш – шу талаблар жумласидан эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жадид маърифатпарлик ҳаракатининг ғоявий асослари. “Тошкент ислом институти” нашриёт-матбаа бирлашмаси. Т: 2016.
2. Алимова Д. Жадидчилик феномени. – Тошкент: “Академнашр”, 2022.
3. Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. Т., “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2016.

ИБРАГИМОВА Муҳаббат,
*Ўзбекистон халқаро ислом
академияси магистранти.*

МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК АЛЛОМА МУЪИНИДДИН АЛ-ФАРОҲИЙ ВА УНИНГ “МАЪОРИЖУН НУБУВВА” АСАРИ

Марказий осийлик олим Муъиниддин ал-Фароҳийнинг ҳаёти, илмий фаолияти ва унинг сийратшуносликка бағишланган “Маъориж ан-нубувва фи мадориж ал футувва” (Мардлик даражаларида Пайғамбарлик меърожи) асари биринчи мартаба ўзбек тилида илмий жамоатчиликка тақдим қилинмоқда.

Олим ҳақида маълумотлар кам сақланган. Хондамир (1473-1534) ўзининг “Ҳабиб ас-сийар” асарида у ҳақда қуйидаги маълумотларни келтиради: Темурийлар даври ислом ва калом илми асослари кучайган вақт эди. Калом илмининг энг йирик намояндаларидан бири қози Низомиддин Муҳаммаднинг укаси Мавлоно Муъиниддин ал-Фароҳийдир. У хаттот ҳам бўлиб, ўша даврнинг кўпгина моҳир хаттотлари унинг санъатига баробар келолмас эдилар. У ҳар жума куни намоздан сўнг ваъз ҳамда Қуръони каримдан оятлар ва ҳадиси шарифлардан ўқир эди. Акаси вафотидан сўнг Шохруҳ Мирзо таклифига биноан бир йил қозилик қилади. Унинг “Маъорижун ан-нубувва” асари халқ орасида машҳур бўлган. Унда Муҳаммад (с.а.в.) таржимаи ҳоли ва у ҳақдаги турли ҳикоялар баён қилинган. Мавлоно Муъиниддин 907/1502 йилда вафот этган ва Хожа Абдуллоҳ Ансорий қабристонидан акаси қози Низомиддин ёнида дафн этилган.

Муъиниддин ал-Фароҳий ҳақида академик Д.Ю.Юсупова “Жизнь и труды Хондамира” китобида қуйидаги маълумотларни келтиради: Муъин ибн Ҳожи Муҳаммад ал-Фароҳий темурийлар даврига оид мактублардан иборат тўплам тузган, унда нафақат Жомий хатларидан намуналар, балки унга жавоблар ҳам мавжуд. Тўплам “Маджмуа-йи руқъат ва муншаот” номи билан машҳур. Тўплам Жомийнинг 35 га яқин хатини ўз ичига олган.

Ал-Фароҳий асосан ислом илмлари, адабиёт, тарих фанларига оид асарлар ёзган. Улардан “Маъорижун ан-нубувва фи мадорижул футувва” (866/1462 йилда ёзилган), “Ҳадоиқул ҳақоиқ фи кашфи асар дақоиқ” (бу асар форсча тафсир бўлиб, бир қисми тугалланган, қолган қисми қоралама ҳолида қолган) маълум. Шунингдек, “Аҳсанул қасас” (Тафсир-и сура-и Юсуф) Техронда 1278/1900 йилда нашр қилинган. “Баҳруд-дурар” – форс ва араб тилларида ёзилган тафсир. Қуръони каримнинг “Мулк” сурасидан, охириги сурасигача қилинган тафсири бизгача етиб келган. “Равзат ул воизин фи аҳодиси саййидил мурсалин” – қирқ ҳадис усулида ёзилган форсча асар бўлиб, унда ваъз айтувчининг сифатлари, ваъз ва илм мажлислари ҳақида сўз юритилади. Яна бир муҳим асари “Муъжизот-и Мусавий

(Тарихи-и Мусавий ва қисса-и Мусавий) Мусо (а.с)нинг ҳаётига доир ва яҳудий ривоятларга таяниб ёзилган китобдир.

“Маъорижун ан-нубувва” асарида Муҳаммад (с.а.в.) нинг сийратлари, ҳаёт йўллари, таржимаи ҳоллари ва ислом тарихи баён қилинган. Сийрат дастлаб ҳадисларнинг бир бўлаги бўлган. Ҳижратдан кейинги асрларда муҳаддисларнинг орасида ҳам сийрат илмига эътибор берилган. “Сийра” илк ислом даври адабий жанри бўлиб, «Ҳаёт йўли», «Турмуш тарзи», «Юриш услуби» маъноларини англатади. Бинобарин, сийра «суннат» сўзига маънодошдир. Темурийлар даврида Ҳиротда яшаб илмий фаолият олиб борган Муъиниддин ал-Фароҳий ҳам ўзининг “Маъориж ан-нубувва ва мадориж ал- футувва” асари орқали сийратшуносликка ҳисса қўшган.

Муҳаммад (с.а.в.) сийратини ўрганиш ислом тарихини тўғри талқин қилиш имконини беради. Сийратшуносликка оид манбаларни ўрганишда фақатгина араб тилида ёзилганларини эмас, балки бошқа тил ва географик ҳудудларда ёзилганларини ҳам ўрганиш муҳимдир. Марказий Осиё ҳудудида бу мавзуга бағишланган кўплаб асарлар яратилган, аммо улар деярли ўрганилмаган. Ушбу манбалар устида тадқиқотлар олиб бориш ва уларни кенг жамоатчиликка содда ва тушунарли тилда тақдим қилиш илмий эҳтиёжга айланмоқда. Илмий жамоатчиликка кам маълум бўлган темурийлар даврида илмий фаолият олиб борган Муъиниддин ал-Фароҳийнинг форс тилида ёзилган “Маъориж ан-нубувва фи мадориж ал-футувва” асари Пайғамбар алайҳиссалом сийратларини ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Минтақамизда ёзилган ушбу асарни илмий муомалага киритиш миллий маданиятимиз тарихининг янги жиҳатларини ўрганишга хизмат қилади.

ИРЗАЕВ Баҳром,
ЎзР ВМ ҳузуридаги Қатагон қурбонлари
хотираси давлат музейи,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

МУФТИЙ САДРИДДИНХОН ВА УНИНГ “ИЗҲОР УЛ-ҲАҚ” ЖУРНАЛИ ЖАДИДЧИЛИК ВА ДИН МАВЗУСИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА

Садриддинхўжа эшон Шарифхўжа қозикалон ўғли аввал эски мактабда, сўнг Тошкентдаги Юнусхон мадрасасида ўқийди. Аини пайтда замона зайлига мувофиқ, Тошкентдаги биринчи сонли 4 йиллик рус-тузем мактабига кириб, Европа илм-фани янгиликлари билан танишади, рус тилини мукаммал ўрганади. Шундан сўнг Бухорога йўл олиб, 1905 йилгача Мир Араб мадрасаларида таҳсилни давом эттирди. Садриддинхон бу вақтда жадид тараққийпарварлик ғоялари билан танишади. Тошкентга қайтгач эса Юнусхон мадрасаларида мударрис ва имомлик қилади. 1914 йилдан Эшонқули мадрасасида бош мударрис ва муфтий рутбасини олди. Муфтий Садриддинхон тараққийпарвар уламолардан бўлиб, Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг яқин дўсти ва ҳаммаслакларидан бири эди.

1916 йил Туркистонда мардикорчиликка қарши қўзғолон вақтида Садриддинхон муфтий ўзининг халқ томонида эканлигини очиқ баён қилади ва жадид тараққийпарварлари билан бир сафда сиёсий кураш сахнасига киради. 1917 йил март ойида Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли томонидан “Шўрои Исломия” жамияти таъсис этилганида унга биринчилардан бўлиб аъзо бўлади. Туркистондаги илк сиёсий партия “Турк адам марказияти”нинг дунёга келишида бош қош бўлди. Қўқонда иш бошлаган Туркистон Мухторияти ҳукуматида президиум аъзоси сифатида Мухториятни Туркистон мусулмонларининг ягона ҳокимияти сифатида тан олиниши учун тинимсиз маърузалар қилди. “Уламо жамияти”нинг айрим мутаассиб вакилларида Мухториятга нисбатан ишончсизлик ортиб бораётганлиги туфайли Тошкентга қайтиб, тараққийпарвар уламолардан “Фуқаҳо жамияти”ни тузади. Жамият Туркистон Мухториятини ўлкадаги ягона сиёсий куч сифатида тан олишини эълон қилади.

Большевикларнинг ноқонуний ҳатти ҳаракатлари, айниқса, Фарғонада вазиятнинг қалтислашиб бориши жараёнида ўз замонасининг йирик уламоси бўлган муфтий Садриддинхўжа Шарифхўжа қозикалон ўғли 1918 йилнинг феврал ойидан “Фуқаҳо жамияти”нинг нашри – “Изҳор ул Ҳақ” журналинини чиқара бошлади. Илк сонлариданоқ Туркистон мусулмонларининг севимли нашрига айланган журнал, ўз саҳифаларида нафақат диний, балки ўтқир иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий масалаларга ҳам кенг ўрин беради. Жумладан, муҳаррир муфтий Садриддинхоннинг “Дафъи таҳлика” мақоласида: Оврўпо муҳорибаси

бошланганига тўрт йил бўлган бўлса, йилдан йилга бечора халойиқ хусусан Туркистон мамлакатида мутаватан ислом болалари фақир ва зарурат лойига ботиб турубдурлар. Очлик ва қаҳат балосидин ҳар кун неча минг ва балки миллионлаб ғариб ва ғураболар кўчама-кўча кезиб шаҳардин шаҳарга юриб “оҳ нон” деб гадолик қилмакдадурлар. Очлик ва совуқдан бир парча нонга зор бўлиб ҳар кун ва ҳар замон неча минг муслим ва муслималар саби ва сабиялар ниҳоятда фожеъ бир аҳволда бу дунёга видоъ қилмакдадурлар... жаноб пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам ...ёмон киши шул кишидур ки Аллоҳ Таолодин сўрайдур ва ўзи ато қилмайдур. Ёмон киши шул кишидур ки аҳли аёлларига (бор давлати бирлан) торлиқ қилғувчидур.

Минг афсуски, Туркистон аҳлининг қарийб асрий орзуси ушалмади. Болшевиклар замонавий қурооллар ва, қолаверса, айрим кимсаларнинг хиёнати туфайли халқнинг Мухторият орзусини қонга ботиришга муваффақ бўлдилар. Бироқ қалбида дин, Ватан ва миллат муҳаббати жўш урган фидойи инсонлар мағлубиятга асло рози бўлмадилар. Шундай зотлардан бири муфтий Садриддинхон 1918 йилнинг баҳорида Мунаввар қори Абдурашидхонов маслаҳати билан Туркияга йўл олади ва Туркиядаги қардошларга Туркистонда кечаётган хунрезликлар ҳақида хабар етказди.

“Шўрои Исломия”нинг яна бир вакили Туркистон Мухториятининг ғазначиси бўлган Саид Носир Миржалилов билан бирга ёз давомида Истанбулда Нури пошо, Азизбей орқали Туркиянинг хавфсизлик министри Талъат пошолар билан мунозаралар олиб боради. Бироқ бу пайтда жаҳон урушида мағлуб томон бўлган Туркиянинг ўзида ҳам аҳвол оғир эди. Шу туфайли музокаралар самара бермади. Туркия ҳукумати вакиллари бевосита ёрдам бера олмаса ҳам улардан ҳайъат тузиб, Женевага “Миллатлар лигаси”га юбориши ва у ерда Туркистонни советлардан ажратиб олиш масаласини кўтаришига ёрдам бериши мумкинлигини айтади.

Айни пайтда “Уламо жамияти” томонидан Шерали Лапин юборган Нуриддинбек Худоёрхонов ва Ғози Олим Юнусовлар ҳам Истанбулда эди. Улар Туркия томонининг Женева таклифини рад этди. Туркия ҳукуматидан озодлик кураши учун ёрдам олиш мақсадида келганларини айтиб, Тошкентга қайтадилар. Муфтий Садриддинхон ва Саид Носир Миржалиловлар Тошкентга хабар юбориб муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудийни маълум ваколатлар билан Истамбулга юборишларини сўрайди. Афсуски, бу гал ҳам душман бир қадам олдинда эди. Беҳбудий ҳазратлари муқаддас йўлдаги вақтида шаҳид қилинди...

Хулоса сифатида айтиш жоизки, таниқли уламоларидан бўлган Муфтий Садриддинхоннинг “Изҳор ул-Ҳақ” журнали ўтган асрнинг бошларида Туркистон ўлкасида кузатилган жаҳидчилик ҳаракати ва уламоларининг ундаги ўрнини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

ИСМАИЛОВА Жаннат,
Ўзбекистон тарихи давлат музейи директори,
тарих фанлари доктори, профессор

ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ КЕСИМИДА

Исломнинг Ўзбекистон худудига кириб келиши юртимиз тарихида кашфиётлар ва ютуқларга бой янги саҳифани очди. Ислом маданияти, ёш цивилизациялардан бири бўлишига қарамасдан, тез фурсатда тарих саҳнасида ўзининг алоҳида ўрнини топди. Хусусан, асрлар давомида илм-фан ва маънавият майдонида диний ақидадан тортиб то одоб-ахлоқ, юриш-туришгача, ижтимоий ва шахсий майдондан тортиб то сиёсат, қонун ва халқаро алоқаларгача, халқ касбу-хунаридан тортиб то меъморчилик, адабиёт, шеърят ва беназир дид-фаросат майдонларигача ўзлигини намоён этди.

Маданият ва илм-фаннинг асосий марказлари бир томондан Бағдод, Мисрда бўлса, иккинчи томони Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларга бориб тақалди. Албатта, бу ўринда Бағдодда ташкил этилган Билимлар уйи ва Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун томонидан ташкил этилган Хоразм Маъмун академиясининг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

Бу масканда улуғ мутафаккирлар ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Ибн ал-Хаммор, Абу Саҳл Масихий, Ибн Ирок, Абу Абдуллоҳ Илоқий, Ибн Масковайх, Умар Исфаҳоний, Абу Абдуллоҳ ибн Иброҳим ан-Нотилий (Ибн Синонинг хоразмлик илк устози), Журжоний, Аҳмад Фарғонийлар ижод қилдилар. Абу Наср ибн Ирок, астрономияга доир илмий асарлари туфайли «Батлимуси соний» («Иккинчи Птолемей») деган фахрий номни, Абулхайр ибн Хаммор мантик, фалсафадан ташқари табобатда ҳам жуда машҳур бўлгани учун «Букроти соний» («Иккинчи Гиппократ») тахаллусига эга бўлди.

Шарқ илм-фани ва маданиятини тарихий аҳамияти шу кунга қадар кўплаб олиму уламоларнинг илмий асарлари ва таҳлилларида долзарб мавзу сифатида тадқиқ этилмоқда.

Хусусан, Франциядаги Лувр музейидаги Ислом санъати бўлими, Париждаги Араб дунёси институти, Германиядаги Берлин Ислом санъати музейи, Тюбинген университети Ислом илоҳиёти маркази, Мюнстер университети Ислом илоҳиёти маркази, Оснабрюк университети Ислом илоҳиёти институти ҳамда Гёте номидаги Франкфурт университети ислом дини ва маданиятини тадқиқ ва тарғиб этишдаги ўрни катта.

Лувр музейидаги Ислом санъати бўлими 2000 йилда қўшимча қурилган ойнаванд бинода ташкил этилган. Бу ерда ислом санъатига оид ашёлар – меъморчилик намуналари, ёзув маданияти, кандакорлик ва кулолчилик буюмлари, ҳарбий қурол-аслиҳалар, гиламдўзлик ашёлари жаҳондаги слом мамлакатлари кесимида намоёиш этилган. Лекин бу кўргазмада буюк ҳадисшунос олим

Париждаги Араб дунёси институти 1987 йилда 22 та араб мамлакатларининг ҳамкорлигида ташкил этилган. Марказ ўз олдида Францияни араб дунёси билан яқиндан таништириш, араб тили ва араб цивилизациясини ўрганиш, бугунги илм-

фан ва технологиялар тараққиёти йўналишларида тажриба алмашиш каби вазифаларни мақсад қилиб қўйган. Бу ердаги катта кутубхона, илмий тадқиқотлар ва музей ҳамоҳанглиги ислом маданиятининг турли қирраларини очиш, тарғиб ва тадқиқ этишда катта имкониятларни яратади. Бу музейда мукамал бўлмасада, ислом цивилизациясига ўзининг катта ҳиссасини қўшган юртимиз олимлари ҳақида маълумот олиш мумкин.

Берлин ислом санъати музейидаги экспозициялар эса сулолалар кетма-кетлигида (исломгача бўлган давр, халифалик даври, сосонийлар, сомонийлар, салжукийлар, темурийлар ва ҳоказо) ташкил этилган. Улар орасида темурийлар сулоласига алоҳида жой ажратилган. Бу бўлимда XIV-XVI асрларга оид меъморий обидаларнинг қосинлари ва безакларидан намуналар берилган. Асосий экспонатлар эса – археологияга оид.

Германиядаги Мюнстер университети қошидаги Ислом илоҳиёт маркази 2012 йилда Германия Федерал ҳукумати томонидан ташкил этилган бўлиб, унда 32 та ходим, жумладан, 14 таси профессор фаолият юритади. Марказда бакалаврият, магистратура, докторантура, ERASMUS + дастури фаолият кўрсатмоқда ва илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Salam Online видеостудияси эса “Ислом – тинчлик дини” мавзуси доирасида радио эшиттиришлар ва видео махсулотлар тайёрлайди. Улар Youtube, Facebook ва Twitter ижтимоий тармоқлари орқали тарқатилади.

Тюбинген университети қошида ҳам Ислом илоҳиёти маркази мавжуд бўлиб, унда 260 та талаба таҳсил олади. Бу марказнинг фаолияти Мюнстер университети қошидаги Ислом илоҳиёт маркази фаолияти билан деярли бир хил. Оснабрюк университети Ислом илоҳиёти институтида ҳам 370 та талаба (56 та магистр) таҳсил олади.

Зикр этилган барча ташкилотларнинг битирувчилари халқ таълими тизими муассасаларида ўқитувчи, давлат идораларида маслаҳатчи, ижтимоий соҳада, қамоқхона ва қочоқлар билан ишловчиларга маънавий ёрдам кўрсатиш ходими, ҳокимият тизими ва илмий тадқиқот институтларида фаолият кўрсатиши назарда тутилган.

Ўзбекистонда ташкил этилаётган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази мақсад-вазифалари ва кўп қиррали фаолияти билан бошқа ташкилотлардан тубдан фарқ қилади. 2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан барпо этилаётган бу марказ биноси, архитектураси ва ички мазмун-моҳияти билан алоҳида ажралиб туради.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг асосий мақсади аجدодларимиз томонидан яратилган ноёб илмий, маънавий ва маданий меросни асраш, уни илмий асосда чуқур тадқиқ қилиш, алломаю мутафаккирлар, ҳунармандлар, меъморлар ва хаттотларнинг ҳаёт йўллари ҳамда илмий-иждодий фаолияти билан жаҳон ҳамжамиятини таништириш, ислом динининг тинчликсевар ва инсонпарварлик моҳиятини очиқ бериш, ёш авлодни миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдан иборат.

Ўзбекистон ва ислом мамлакатларидаги ислом маданияти ривожининг тарихий босқичларини комплекс ўрганиш, таҳлилий умумлаштириш ва янги манбалар асосида бойитишда Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази муҳим илмий муассаса сифатида хизмат кўрсатади.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ИЖОДИДА ҚУРЪОНИЙ ДАЛИЛЛАР (“Минералогия” асари мисолида)

Абу Райҳон Беруний илмий ижодининг дунёвий илмлар тараққиётидаги ўрни бекиёс. Шу билан бирга Беруний ўз ижодининг мазмун-моҳиятини борлиқни яратган Аллоҳ таоло билан, барча нарсани билгувчи Зот билан боғлиқ тасаввур қилган. Беруний шу мулоҳазаларни баён қилар экан, бунда бир қатор илмий ва эмпирик билимларнинг мужассамини кўриш мумкин. Аввало, сувнинг моддий асоси, ундан табиатда ҳосил бўладиган намликнинг ҳаётий зарурат сифатидаги таърифи, қолаверса, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ва, албатта, инсоннинг биологик, физиологик эҳтиёжлари илмий асосланиши олимнинг замонаси тафаккур даражасининг юксак поғонасини эгаллаганидан далолатдир. Беруний бу фикрларни баён этар экан, инсон ва унинг ақлу идроки олдида бутун борлиқ ўз сирларини ошкор этишига ишорат қилади. Фикрининг тасдиқи учун Қуръони Каримнинг Ёсин сурасидан далил келтиради.

Беруний инсон ақл неъматидан ташқари эшитиш ва кўриш неъматлари билан ҳам шарафланган эканига алоҳида тўхтайди ва буларнинг шунчаки физиологик имконият эканидан ташқари, моҳияти эътибори билан бунда Аллоҳнинг яратувчилиқ комиллигини таъкидлашга ҳаракат ифода топган. Зеро, кўриш ва эшитиш инсон учун ҳиссий дунёдан тафаккур дунёсига йўл очди, дейди Беруний. Эшитиш ва кўриш “инсонга ҳиссий туйғулардан юқори поғонага, фикрламоққа ўтмоқ учун босқич бўлиб хизмат қилишди”. Жумладан, Беруний “Оқил зот оқиллигининг изларидан ибрат олмоққа хизмат қилади” ган неъмат, бу **кўриш** неъматидеб таърифлайди. Инсон барча илоҳий яралмиш нарсаларда Аллоҳнинг ибратини кўзи билан кўриб идрок этади, яратилганлар орқали Яратувчи ҳақида тасаввур пайдо қилади, деб туриб, Қуръони Каримнинг Фуссилат сураси, 53-оятига мурожаат қилади.

Беруний тарвиҳаларидан бирида инсониятнинг ижтимоий моҳиятини очиб беради. Мисол қилиб икки соқовнинг бир-бирини тушуниб таскин топгани, соғлом одамлар имо-ишоратларни тушунмаслиги туфайли соқов учун улар соқов бўлиб туюлишини келтиради. Зеро, бу бир хил нарса ўзига ўхшаш нарсага интилади, деган гапки, жамланишнинг асоси шудир. Инсон борки, ёлғиз яшай олмайди. Унинг ҳаёти учун ўзига ўхшаганлар билан эшлик, ҳамнафаслик зарур, дейди. Бу фикрни тасдиқлаш учун Аъроф ва Ҳуд сураларидан оятлар келтиради.

Беруний инсонни табиатан мураккаб хилқат деб таърифлайди. Инсон аъзоларининг бутун йиғиндиси аслида қарама-қарши ҳаракатдаги қисмлардир, дейди.

Беруний ислом оламининг мурувват ва футувват истилоҳлари билан белгиланган ахлоқий-фалсафий масаласига ҳам алоҳида ўрин ажратган. “Мурувват инсоннинг ўзига, яқинларига, мулкига доир мажбуриятлар юклайди”, – дейди Беруний. Футувват эса мурувватдан устун ахлоқий мақомки, “у бошқаларга ҳам доир”. Футувватли инсон бор имкони билан ўзгалар эҳтиёжи ва заруратини

зиммасига олувчи ва бу амални мутлақ холис адо этувчидир ҳамда саховатидан ғурур эмас, роҳат топгувчидир. Шу каби улуғ сифатларга мисол қилиб, Беруний VIII аср ўрталарида Аббосийлар сулоласидан илк халифлар хизматида бўлган Жаҳза ал-Бармакийдан эшитган ҳикоясини келтиради. Мазмуни қисқча бундай: Басралик бир киши ҳар куни ясан-тусан қилиб, йўрға отида одамлар эҳтиёжини қондириш учун йўлга чиқар экан. ундан бу ишининг сабабини сўрашганда: “Мен ҳаётимда кўп роҳат-фароғатда яшаганман. Аммо мендан яхшилик кўрганларнинг ўз яқинлари ҳузурида мендан миннатдорлик изҳор этишларидан оладиган шодлигим бундай роҳатдан кўра афзалроқ”, - деб жавоб берган экан.

Мурувват ва футувват меъёрлари ҳақида Беруний бир қатор ибратли фикрларни баён этган. Агар фато меъёрдан ўтиб кетса, ўзгалар учун ўзни қурбон қилишгача етади. Лекин бу ишнинг ақл тарозусидаги кадри қанчалик муҳим. Керагидан ортиқ, балки хавфли мурувват ўринсиз футувватга айланмайдими? Масалан, Холами Тойий ўлим олдидаги душмани унинг найзасини сўраса, берган экан. Ёки Каъб ибн ал-Айёдий исмли саховатпеша кул ўртоғига сувини бериб, ўзи чанқокдан ўлган ан-Нумайрийни мисолга келтириб, шериги сўраганда чекига тушган сувини берган экан.

Бироқ бойлик билан мақтаниш, ориқча ҳашамни кўз-кўз қилиш сингари иллатларни Беруний қаттиқ қоралайди. Яна бир ибратли масала борки, Беруний буни ўзида бўлмай туриб, бор қилиб кўрсатишга уринишда кўради: “улар имкони борица ўзларини бой қилиб кўрсатмоқчи, эҳтиёжларини яширмоқчи бўладилар. Уларнинг ҳақиқий аҳволларини билмаганларбундай одамни бой деб ўйлайдилар. Берунийнинг бу фикрлари бир томондан ҳашамга интилиш, дабдабазлик, бойлик билан мақтаниш, исрофгарчиликлар авж олган, иккинчи томондан кундалик ҳаётини учма-уч амал-тақал кечираётган омма қиёсидан келиб чиқсак, бугунги кунимиз учун қанчалик ҳаётий ва долзарб ибрат экани кундек аён бўлади.

Маълумки, Абу Райҳон Беруний 1017 йилдан умрининг охиригача Ғазнавийлар пойтахти Ғазна шаҳрида яшаган. Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий сафарларида кўп марта қатнашган. Босиб олинган ўлкалар тарихи, маданияти, урф-одатларини, табиатини ўрганиб, улардан илмий ижодида фойдаланган. Олимнинг ҳаётий тажрибасидан туғилган фалсафий хулосалар ҳам шу туфайли жуда чуқур ва ибратлидир. Беруний Масъуднинг ҳазинаси бир кундаё соврилиб кетганини Қиёмат қоим куни рамзи “тутун куни”га қиёс қилади ва тақдирнинг бу лайлат ул-қадрдан келгуси йил лайлат ул-қадргача ўлчаб қўйилишига ишорат қилади. Яъни Масъуднинг йиғин мол-мулки, отадан мероси – ҳаммаси вафотидан кейин ўзига буюрмади. Хулоса шуки, Абу Райҳон Беруний дунёвий илмларда тенги йўқ қомусий билимларини қуръоний билимлар билан пухта зийнатлаб ижод қилганки, бу унинг олимлик даражотини янада юксалтирган.

Dr. Howayda KAMEL,
Advisor of Public and International Relations
Supervisor of Foreign Cultural Relations at Chairman Office
The National Library and Archives of Egypt
Member of IFLA Standing Committee for
Education and Training Section

THE CONTRIBUTION OF THE INTERNATIONAL COOPERATION IN THE CONSERVATION OF THE CULTURAL HERITAGE

Abstract: The International Relations department was officially established in 2001, at the National Library and Archives of Egypt, where I had the honor to be assigned as Coordinator of Foreign Cultural Relations. This presentation shows the most remarkable steps in a long professional trip, where I have spent more than 20 years of my life, trying to contribute, with the support of all estimated ex and current chairmen, and the cooperation of several distinguished international entities in the world, in capacity building of our staff, preserving our collections of cultural heritage, and in making them accessible for all interested researchers in the world.

Dr Sohail Hanif
Chief Executive at National Zakat Foundation

THE CLASSICAL HANAFI TRADITION OF CENTRAL ASIA: PAST, PRESENT AND FUTURE THROUGH A LEGAL TRADITION

Abstract

This talk presents the importance of the early classical Hanafi tradition – that is Hanafi scholarship between the 5th and 8th Islamic Centuries, and shows that this period of scholarship was centred in Central Asia. The talk highlights the importance of scholarly contributions from this period in all main genres of Islamic legal writing – mutun (digests), shuruh (commentaries), fatawa. The talk presents the three pillars of Hanafi thought, as identified from the legal theory works of the period, and shows through examples how its legal commentaries are to be read. The talk then reflects on the opportunity and need for reviving this legal and moral tradition in the modern world.

ЙЎЛДОШЕВ Иброҳим,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
филология фанлари доктори, профессор*

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МУЗЕЙИ: РЕЖАЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР

Бугун юртимизда яратилаётган буюк тарихнинг ёрқин саҳифаларидан бири Президент Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан бунёд этилаётган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказидир. Ҳам илмий-тадқиқот, ҳам маданий-маърифий муассаса шаклидаги ушбу тузилма жаҳон ислом меросини оммалаштиришнинг фаол механизмларидан бўлиши режалаштирилган.

Марказнинг катта қисмини Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейи ташкил этади. Мамлакатимиз бой тарих ва серқирра маданият, улкан иқтисодий ва интеллектуал салоҳият эгаси бўлиб, уларни ҳам юртдошларимиз, ҳам хорижий зиёратчиларга намоиш этиш марказ вазифалари қаторига киради. “Унга ташриф буюрган ҳар бир фуқаро қандай буюк юртда туғилгани, қандай улуғ инсонлар вориси экани, зиммасидаги масъулиятнинг залворини чуқур ҳис қилиши керак. Хорижий меҳмонлар эса ушбу муассаса мисолида Ўзбекистоннинг ўтмишию бугуни ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиши лозим. Демак, Марказ халқимиз ва юртимизнинг том маънодаги юзи ва моҳияти тимсоли бўлмоғи даркор” (1, -Б. 4).

Музей Марказнинг иккинчи қаватида жойлашади. Умумий майдони 15 минг кв.метрдан иборат бўлиб, унинг 8,5 минг кв.метри доимий экспозиция бўлиши режалаштирилган. Шунингдек, 550 ўринга мўлжалланган анжуманлар зали ҳам шу қаватдан ўрин олади. Музей марказида Қуръони карим бўлими жойлашади. Залнинг ўртасида бутун ислом оламининг дурдонаси ҳисобланган Усмон Мусҳафи, унинг атрофида ўрта асрлар Мовароуннаҳр китобат ва хаттотлик санъатини ўзида мужассам этган Қуръони каримнинг Марказ фондида сақланаётган 28 ноёб кўлёмаси намоиш этилади.

Қуръон зали атрофида “Исломдан аввалги даврда Марказий Осиё”, “Марказий Осиёга исломнинг ёйилиши”, “Таълим”, “Илм-фан”, “Меъморчилик ва шаҳарсозлик”, “Санъат ва бадий ҳунармандчилик”, “Анъаналар”, “Учинчи Ренессанс – Янги Ўзбекистон” бўлимлари жойлашади. Ҳар бир бўлим муайян тамойиллар негизида шакллантирилади.

Жумладан:

- аниқ илмий далиллар асосида Ўзбекистоннинг жаҳон цивилизацияси марказларидан бири эканлигини кўрсатиш, аجدодларимизнинг диний ва дунёвий илмлар ривожига қўшган ҳиссасини акс эттириш;

- Ўзбекистон ҳудудида ривожланган ислом цивилизациясини тарихий фактлар асосида даврма-давр холис ва тизимли кўрсатиш;

- халқимизнинг миллий ва диний қадриятларини тиклаш борасидаги давлат сиёсати ҳамда унинг амалий натижаларини ёритиш;
- ХХІ асрда Ўзбекистондаги илм-фан, маданият, замонавий технологиялар ривожини жаҳон тараққиёти контекстида кўрсатиш;
- ўзбек халқининг маънавий-маърифий ҳаётида, кундалик турмушида ислом динининг ўрни ва аҳамиятини очиб бериш;
- “Учинчи Ренессанс – Янги Ўзбекистон” ғоясининг мазмун-моҳиятини, жумладан, унинг илм-фан ривожини, динлараро ва миллатлараро бағрикенгликни таъминлашдаги роли ва аҳамиятини тарғиб қилувчи кўргазмаларни ташкил қилиш ва бшқ.

Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси музейини ташкил этишдан кўзда тутилган мақсад ва вазифалар ёшларни Ватанга муҳаббат, миллий-диний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, буюк алломаларимизнинг жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссасини миллий ва халқаро миқёсда оммалаштириш, улар орқали миллий ғурур туйғуларини кучайтиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Миноваров Ш.Ш. Кириш / Ўзбекистондаги Ислон цивилизацияси тарихи музейини шакллантиришга оид долзарб масалалар. Республика илмий-амалий конференциясига тақдим этилган мақолалар тўплами. –Тошкент, 2023.

Неъмат ЖАББОРОВ,
ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти

“РИСОЛА ДАР ОДОБИ ТАРИҚАТ” – ЯССАВИЯ ТАРИҚАТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ БАЁН ЭТИЛГАН МУҲИМ МАНБА

Яссавийнинг илмий-маънавий мероси бой ва хилма-хил бўлишига қарамасдан, аксарият тадқиқотларда ва 100 дан ортиқ веб-сайтларда фақат унинг *“Девони ҳикмат”*и зикр этилган, холос. Қўлёзма манбаларда *“Туркистон мулкининг шайху-л-машойихи”*, *“Пири Туркистон”* (*“Туркистон халқлари устози”*), *“Султону-л-орифин”* (*“Орифлар султони”*) , *“Сарвари авлиё”* (*“Валийлар сарвари”*) каби юксак унвонлар билан эъзозланган Хожа Аҳмад Яссавийнинг илмий-маънавий мероси ҳақида адекват тасаввур ҳосил қилиш учун бир рўйхат тузиш талаб этилади.

Шарқшунослик институти манбалар хазинасида сақланаётган қўлёзма ва босма асарлар, мўътабар манбалар ва яссавийшунослик бўйича нашр этилган тадқиқотлардаги маълумотлардан келиб чиқиб, Хожа Аҳмад Яссавий илмий-маънавий мероси таркибига кирувчи асарларнинг рўйхатини туздик. Айни вақтда манба-шунослик нуқтаи назаридан келиб чиқиши мумкин бўлган баҳс-мунозаларнинг олдини олиш мақсадида бу рўйхатни Хожа Аҳмад Яссавийга мансуб бўлган ва унга нисбат берилган асарлар деб номладик. Унга қуйидаги асарлар киритилди:

1. *«Девони ҳикмат»*. Бунинг *«Куллиёти Хожа Аҳмад Яссавий»* кўринишдаги номи ҳам бор. Ушбу девон XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Когон (Бухоро), Тошкент, Қозон, Истанбул шаҳарларида бир неча бор чоп этилган. Мустақиллик йилларида Иброҳим Ҳаққул, Расулмуҳаммад Абдушукуров, Нодирхон Ҳасанов, Абул Бозоров ва Тожи Қораев, Бойбўта Дўстқораев, Марям Эшмуҳамедова каби тадқиқотчилар томонидан ҳам нашр этилди.

2. *«Рисола дар одоби тариқат»* (*«Тариқат одоби тўғрисидаги рисола»*).

3. *«Қисса-йи Имом Аъзам»* (*«Имом Аъзам қиссаси»*).

4. *«Ҳикояти Меърож»*, яъни *«Меърож ҳикояси»*, *« Меърожнома»*.

5. *«Фақрнома»* (ушбу рисола Хожа Аҳмад Яссавийнинг издошлари томонидан тўлдирилган).

6. *«Муножотнома»*. *«Муножотнома»*нинг нашрларидан фарқ қилувчи ўзгача матни А.Эркиновнинг мақоласида келтирилган.

7. *«Қиёматнома»*.

8. *“Нажоту-з-зокирин”* (*“Зокирларнинг нажот топиши”*).

9. “Танбеҳу-з-золлин” (“Адашганларга танбеҳлар”).

10. Қуръони карим тафсири.

11. Қудратнома.

12. Миришкорнома.

13. Арбаъин мақомот.

“Рисола дар одоби тариқат” (“Тариқат одоби ҳақидаги рисола”) Хожа Аҳмад Яссавийга нисбат берилган форс-тожик тилидаги ҳозирча бизга маълум ягона асардир¹. Шарқшунослик институтида асарнинг учта қўлёзмаси № 3808 (312^б – 316^б), № 6652 (361^а – 363^б) ва № 9175 (69^а – 74^а) - ашёвий рақамлар билан сақланади. Уларнинг тавсифи 11 жилдлик Шарқ қўлёзмалари каталогида ҳам, Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларининг қўлёзмалари каталогида ҳам келтирилмаган. Шу боис, улар ҳақида қисқача тўхталишни мақсадга мувофиқ.

1. № 3808-ашёвий рақамли қўлёзма жами 325 varaқдан иборат бўлиб, у ўз ичига 20 га яқин рисолани қамраб олади. “Рисола дар одоби тариқат” асари эса мазкур қўлёзманинг 312^б – 316^б varaқларидаги матнда келган. Ҳар саҳифада – 15 сатр. Тили – форсча-тожикча. Хати – настаълиқ. Бобларнинг номлари қизил сиёҳда, асосий матн эса қора рангли сиёҳда ёзилган. Қоғози – косиблар томонидан ишлаб чиқилган юпка, ялтироқ Шарқ қоғози. Котиби – кўрсатилмаган, лекин ушбу рисола ва ундан олдинги асар хатларининг қиёсий таҳлилидан қўлёзmani фақири ҳақир Ғанихожа валади Хайруллоҳхожа (255^б) кўчирганини тахмин қилиш мумкин. Айнан ушбу рисоланинг кўчирилган йили мавжуд эмас, аммо шу қўлёзмадаги ундан олдинги асар 1253 х.й. (255^б) да кўчирилган. Пойгирлар бор. Ҳошияда деярли изоҳлар йўқ. Ўлчами – 14 x 24,5.

2. № 6652-ашёвий рақамли қўлёзма жами 441 varaқдан иборат бўлиб, у ўз ичига 10 га яқин асарни қамраб олади. Қўлёзманинг 01^а - varaғида унинг “Қорақўлда ёзилгани” аниқ-тиниқ қайд этилган. “Рисола дар одоби тариқат” асари эса мазкур қўлёзманинг 361^а – 363^б varaқларидаги матнда келган. Ҳар саҳифада – 19 сатр. Тили – форсча-тожикча. Хати – настаълиқ. Бобларнинг номлари ҳам, асосий матн ҳам қора рангли сиёҳда ёзилган. Қоғози – косиблар томонидан тайёрланган ўрта сифатли, ғализроқ шарқ қоғози. Котиби – кўрсатилмаган, лекин ушбу рисола ва ундан олдинги асар хатларининг қиёсий таҳлилидан қўлёзmani қорақўллик Муҳаммад Сафар (210^а) кўчирганини тахмин қилиш мумкин. Айнан ушбу рисоланинг кўчирилган йили мавжуд эмас, аммо шу қўлёзмадаги ундан олдинги асар 1245 х.й. (210^б) да кўчирилган. Пойгирлар бор. Фақат 362^б саҳифада изоҳлар бор, холос. Ўлчами – 14,5 x 25,5.

¹ Кейинчалик туркиялик олим Нежет Тосуннинг қайд этишича, Туркияда ҳам Аҳмад Яссавийга нисбат берилган форс-тожик тилидаги “Арбаъин мақомот” (“Қирқта мақом”) номли асарнинг қўлёзмаси сақланади.

3. 9175-ашёвий рақамли қўлёзма жами 200 варақдан иборат бўлиб, у ўз ичига 10 га яқин рисола қамраб олади. “*Рисола дар одоби тариқат*” асари эса мазкур қўлёзманинг 69^а–74^а варақларидаги матнда келган. Ҳар саҳифада – 18 сатр. Тили – форсча-тожикча. Хати – настаълиқ. Бобларнинг номлари қизил сиёҳда, асосий матн эса қора рангли сиёҳда ёзилган. Котиби ва кўчирилган йили – кўрсатилмаган. Қоғози – косиблар томонидан ишлаб чиқилган ғализроқ шарқ қоғози. Пойгирлар бор. Ўлчами – 14,5 х 25,5.

Мазкур қўлёзмалар таққосланганда, уларнинг матнларида мазмунига салбий таъсир кўрсатмайдиган айрим тафовутлар борлиги аниқланди. Шуниси эътиборлики, ушбу уч қўлёзма нусхадан биттаси (№ 6652-ашёвий рақамли қўлёзма) «Қазонқишлоқ»да¹ 1245 ҳижрий йилда² кўчирилган. Тадқиқот учун мазкур асарнинг айнан шу Қоракўл нусхаси асос қилиб олинди.

Анъанавий “бисмиллоҳ” билан бошланган ушбу рисола “тариқат ҳукмлари”, “тариқат рукнлари”, “тариқатнинг вожиботлари”, “тариқат суннатлари”, “тариқат мустаҳаблари”, “тариқат одоби”, “пирнинг иродатини олиш”, “муҳаббат”, “ишқ”, “маърифат”, “дарвешликнинг баёни” номли бобларни ўз ичига қамраб олади. Рисоладаги фикрлар ояти карималар ва ҳадиси шарифларга асосланиб баён қилинган, мавзуга мос ҳикматлар ва дуолар билан кучайтирилган. Рисоланинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб айтганда, «*Рисола дар одоби тариқат*» яссавия тариқатининг назарий асосларини ташкил этувчи диний ғоялар ва дунёвий аҳамиятга молик умуминсоний қадриятлар мажмуъидан иборат муҳим манбадир.

¹ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзманинг 01а варағида унинг “Қарокўлда ёзилган”лиги, 210а варағида эса “Қазонқишлоқ”қа тобе мавзёда кўчирилгани аниқ қайд этилган (бу рисола ҳақда қаранг: Жабборов Н.И. Яссавия тариқатига оид нодир манба. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. ISSN 2181540-0. 2015, № 2. –Б.53–59).

² 1245 ҳижрий йил милодий тақвимга биноан 1829 йилнинг 3 июлидан то 1830 йилнинг 28 июнига қадар бўлган вақтга тўғри келади.

МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИГА ОИД ҚЎЛЁЗМАЛАР ТАДҚИҚИ: ТАҲЛИЛ ВА ИСТИҚБОЛДАГИ РЕЖАЛАР

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда буюк мутафаккир алломаларнинг бой илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, уни жамоатчиликка тарғиб қилиш ҳамда шу асосда ўсиб келаётган ёш авлодни миллий ва диний қадриятлар руҳида тарбиялаш юзасидан кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 10 февралдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-126 сонли қарори юртимиз заминидан етишиб чиқиб, жаҳон илм-фани ва ислом цивилизацияси ривожига бебаҳо ҳисса қўшган буюк аллома ва мутафаккирларнинг қўлёзма асарларини илмий асосда ўрганиш, жумладан, ўзбек тилидаги илмий-изоҳли таржималари ҳамда замонавий нашрларини тайёрлаш, олинган натижалардан амалий фойдаланиш жараёнини мутлақо янги босқичга кўтаришга хизмат қилади. Бинобарин, Ўзбекистондан етишиб чиққан олимлардан қолган нодир қўлёзма асарларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу фаолиятда Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази ҳам фаол иштирок этмоқда.

Марказ олдида мотуридийлик таълимоти асосчиси Имом Абу Мансур Мотуридий ва унинг издошлари меросини чуқур ўрганиш, улар яратган асарларнинг илмий-изоҳли таржималари ҳамда қиёсий матнларини нашр этиш, буюк алломаларнинг фондларида сақланаётган қўлёзма ва тошбосма асарларининг асл ҳамда электрон нусхаларини жамлаш, уларни келажак авлодга етказиш каби муҳим вазифалар қўйилган.

Айни вақтда Марказда ёзма манбаларни тадқиқ этиш, сақлаш ва реставрация қилишнинг илмий-назарий асосларини шакллантириш, соҳага оид қўлёзма манбалар билан ишлаш малакаси ва кўникмасига эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш юзасидан тизимли ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, 2022 йилда Марказнинг бир қатор илмий ходимлари Туркия Республикаси Қўлёзма манбаларни тадқиқ қилиш марказида ташкил қилинган “Интенсив: қўлёзмаларни кенгайтирилган тарзда ўрганиш” номли малака ошириш курсида иштирок этдилар. Қўлёзмаларни ўрганишга қаратилган малака ошириш ўқувлари қамрови ва сифатини янада ошириш мақсадида Марказ томонидан 2022 йил июн ойида Туркия Республикаси Ибн Халдун университети профессори, доктор Ҳамза Бакрий иштирокида ўзбекистонлик барча мутахассислар учун “Қўлёзма манбаларни тадқиқ қилиш” мавзусида бир ҳафталик ўқув машғулотлари ташкиллаштирилди. Доктор Маҳмуд Мисрийнинг “Қўлёзмаларни тадқиқ этишнинг назарий асослари” номли китобининг ўзбек тилидаги таржимаси нашр қилинди. Туркия Республикаси, Миср Араб Республикаси, Бирлашган Араб Амирликлари, Саудия Арабистони ва Европа қўлёзма фондларида сақланаётган мовароуннаҳрлик алломалар қаламига мансуб 10 000 дан зиёд қўлёзма манбанинг факсимиле ва электрон нусхалари жамланди.

Марказда қўлёзма манбаларни ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича кенг қўламли амалий ишлар ҳам олиб борилмоқда. Жумладан, Имом Мотуридий “Китоб ат-тавҳид” асарининг Буюк Британиядаги Кембридж университети кутубхонасида сақланаётган дунёда ягона қўлёзма нусхаси асосида асарнинг ўзбек тилидаги илмий-изоҳли таржимаси ҳамда танқидий матни тайёрланди. “Таъвилот ал-Қуръон” асарининг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди ҳамда Туркия Республикасининг бир қатор фондларида сақланаётган қўлёзма нусхалари асосида бугунги кунга қадар асарнинг 29-жузи, 28-27-жузи, 26-25 жузи ўзбек тилига илмий-изоҳли таржима қилиниб, нашр этилди. Қолган жузларнинг таржимаси устида ҳам изчил ишлар олиб борилмоқда.

Бундан ташқари, юртимиздан етишиб чиққан яна бир алломалардан Башоғарий қаламига мансуб “Исмаат ал-анбиё” асарининг замонавий нашрини тайёрлаш, Имом Зандавистий қаламига мансуб “Равзат ал-уламо ва нузҳат ал-фузало” асарининг ўзбек тилидаги илмий-изоҳли таржимасини яратиш устида олиб борилаётган ишларни ҳам зикр қилиш мумкин.

Юқорида санаб ўтилган қўлёзма манбаларни ўрганиш жараёнида уларни ўзбек тилига таржима қилиш билан бир қаторда, бир нечта қўлёзма манбалар ва замонавий нашрларини қиёсий солиштирган ҳолда танқидий матнлари ҳам тайёрланмоқда. Натижада “Китоб ат-тавҳид”нинг турли тадқиқотчилар томонидан бугунги кунга қадар амалга оширилган замонавий нашрларида кузатилган айрим хато ва камчиликлар бартараф этилди. “Исмаат ал-анбиё” асарининг замонавий нашри эса илк бор амалга оширилди. Бу каби нашрлар Ўзбекистонда илм-фан ва диний-маърифий соҳада амалга оширилаётган ислохотларни халқаро ҳамжамиятга етказишга хизмат қилади.

Истиқболда мотуридийлик таълимотига оид манбаларни даврлаштирган ҳолда ўзбек тилида босқичма-босқич нашр қилиш, қўлёзма фондларида сақланаётган замонавий нашри амалга оширилган юртимиз алломалари қаламига мансуб асарларнинг танқидий матнларини тайёрлаб, чоп этиш, аждодларимизнинг бой илмий-маънавий меросида келган умуминсоний қадриятлар ва дидактик-ахлоқий меъёрларни халқимизга, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодга етказиш устувор вазифа сифатида белгилаб олинган.

КАРИМОВА Сурайё,
*ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти,
тарих фанлари доктори*

**МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК МУСУЛМОН ОЛИМЛАРИНИНГ
АНИҚ ВА ТАБИЙ ФАНЛАРГА ОИД МЕРОСИНИ ЎРГАНИШДА
ЎЗР ФА ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ
ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ҲАМКОРЛИГИ
ИМКОНияТЛАРИ**

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази (ЎЗИЦМ) ташкил этилган даврданоқ унинг Фанлар академияси тизимининг ижтимоий-гуманитар йўналишдаги институт ва музейлари билан яқиндан ҳамкорлиги бошланди. Бу ташкилотлар орасида ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти (ФАШИ) билан ҳамкорлик алоқаларини алоҳида зикр этиш жоиз. Улар асосан уч йўналишда, яъни қўлёзма манбаларни сақлаш ва ЎЗИЦМ фондини бойитиш; республика фондларида мавжуд ўрта аср ёзма ёдгорликларининг давлат реестрини тузиш; Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси музейи концепцияси ва экспозициясини яратиш йўналишларида олиб борилмоқда. Икки ташкилотнинг ҳамкорлик фаолияти мазкур музейнинг “Илм-фан” бўлимини шакллантириш ишларида айниқса фаол бўлди. Бу бўлимда намоёиш этиладиган материал, асосан, Марказий Осиёда икки маданий юксалиш давридаги аниқ ва табиий фанлар ривожига ҳамда бу юксалишни таъминлашга ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган юртимиз олимларининг илмий ютуқларига бағишланган. Шу боис, бу ишларга ФАШИнинг “Шарқ халқлари фани ва маданияти тарихи” бўлими ходимлари жалб этилди. Мазкур бўлимда кўп йиллардан бери Марказий Осиёдан етишиб чиққан ва жаҳон фани ривожига ўзининг бекиёс ҳиссасини қўшган олимлардан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783–850), Аҳмад Фарғоний (тахминан 797–865), Абу Райҳон Беруний (973–1048), Абу Али ибн Сино (980–1037), Мирзо Улуғбек (1394–1449) ва бошқа олимларнинг аниқ ва табиий фанларга оид асарлари таржима ва тадқиқ этилиб, ўзбек ва рус тилларида эълон қилинган. Музей экспозициясида ўзбекистонлик ва хорижий тадқиқотчилар томонидан фан тарихи соҳасида қўлга киритилган натижалардан мазкур алломалар илмий меросидаги ислом цивилизацияси ривожига ҳисса бўлиб қўшилган жиҳатлар визуаллаштирилмоқда. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, бутун музей экспозицияси, шу жумладан, “Илм-фан” бўлими ҳам доимий равишда мавзулар бўйича илмда қўлга киритилган янгиликлар билан тўлдириб борилади.

ЎЗИЦМ фаолиятининг асосий йўналишларидан яна бири илмий фаолиятдир. Бу жабҳада исломшунослик, тасаввуф тарихи, манбашунослик билан бир қаторда

фан тарихи бўйича ҳам тадқиқотлар олиб борилади. Бунда аниқ ва табиий фанлар тарихига доир тадқиқотларни йўлга қўйишда ФАШИнинг тажрибасини инобатга олиб, ЎЗИЦМнинг бу борада Институт билан яқиндан ҳамкорлик қилиши иккала ташкилот учун ҳам манфаатли бўлиши мумкин.

Ҳамкорлик механизмларига келсак, уларни белгилашда биринчи навбатда кадрлар захирасини шакллантиришга эътибор бериш керак. Гап шундаки, бирорта ОТМда фан тарихи ихтисослиги бўйича кадрлар тайёрланмайди. Бу соҳада илмий-тадқиқот олиб бориш учун эса шарқ ва ғарб тилларини билиш баробарида тегишли фан соҳаси бўйича ҳам билимларга эга бўлиш керак. Шу боис, келажакда ЎЗИЦМга ишга қабул қилинадиган, Ўзбекистон халқаро ислом академиясида магистратура ва докторантура ўтаётган, араб ва форс ҳамда рус ва бирор ғарб тилини эгаллаган ёш кадрларга фан тарихи йўналишига кириб, кейинчалик фан соҳалари бўйича манбалар билан ишлай олишлари учун дастлаб тарихшунослик моҳиятли мавзуларни бериш мақсадга мувофиқ. Бундай диссертация мавзуларига ФАШИнинг фан тарихи билан шуғулланадиган олимлари илмий раҳбарлик қилиши мумкин.

Кейинги босқичда фан тарихи бўйича назарий билимларга эга бўлган тадқиқотчилар ихтиёрий танлаган фан йўналишига оид ўрта аср манбасини илмий муомалага киритиш устида ишлай олади. Манбалар нашри бўйича кўникма ҳосил қилиш ва тажриба орттириш учун ЎЗИЦМ мазкур ишларни ФАШИ билан ҳамкорликда амалга оширса, икки тараф учун ҳам фойдали бўлади.

Икки ташкилотнинг фан тарихи йўналишидаги яна бир ҳамкорлик майдони республика ва халқаро миқёсда ўтказиладиган илмий конференциялардан иборат. Бунда ФАШИ ва ЎЗИЦМ маҳаллий ва хориждаги мутахассисларни жалб этган ҳолда фан тарихининг бугунги кундаги долзарб мавзуларига бағишланган конференцияларни ташкил қилиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти билан Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази орасидаги илмий ҳамкорликнинг бардавом бўлиши иккала ташкилот учун манфаатли бўлиб, республикадаги манбашунослик ва фан тарихининг ривожини учун хизмат қилади.

КАРЛИБАЕВ Максет,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими
Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти,
парих фанлари доктори

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ИСЛОМ МЕРОСИ ОСОРИ АТИҚАЛАРИ

Ҳар қандай халқ маданиятида дин маданий ва этник кодларнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Таклиф этилаётган маъруза қорақалпоқлар орасида ислом динининг моддий излари билан боғлиқ муаммоларга ёндашувларга бағишланади.

Исломнинг қорақалпоқлар томонидан қабул қилинишининг дастлабки босқичлари ҳақида маълумотлар оз. Шунинг учун ислом тарихини ўрганиш учун дафн маросими, меъморчилик ёдгорликлари ва бошқаларга оид археологик материаллар жалб этилади. Улар VIII асрнинг иккинчи ярмидан, яъни зардуштийларнинг дафн этиш анъаналари мусулмон анъаналари билан алмашган даврдан (Тўққалъа, Нукус тумани, Миздахқон, Хўжайли тумани) ислом динининг минтақада тарқалганини кўрсатади. IX асрга келиб, Амударё қуйи оқимининг деярли барча аҳолиси исломий дафн анъаналарига амал қилган.

Айни даврда минтақалар ўртасидаги савдо-сотик ва миграция жараёнлари фаоллашгани кўчманчилар орасига исломнинг кириб келишига сабабчи бўлди. Савдо ва маданий алоқалар Хоразм чегараларида яшаган печенеглар ва қипчоқлар каби бошқа кўчманчи ҳамда ярим кўчманчи қабилаларнинг исломлашувига “ёрдам берди”.

Шаҳар аҳолисини исломлашуви жадалроқ кечди. Бунда тасаввуф шайхи – Сулайман Ҳаддодий Мусавий, илоҳиётчи олимлар – Рашид-ад-дин Исмоил ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ал-Кардари, Муҳаммад ибн Шихаб ал-Кардари (VIII/XIV аср), унинг ўғли Ибн ал-Баззозий (ваф. 1424) номи билан машҳур бўлган Ҳофиз ад-дин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Шихоб ал-Хоразмий ал-Кардарий қабиларнинг роли катта бўлган.

Оролбўйида ислом динининг гуллаб-яшнаганини меъморий ёдгорликларда ҳам кўриш мумкин. Айниқса, XVIII-XIX асрларда мадрасалар, авлиёлар мақбаралари, хонақоҳ ва бошқа диний бинолар жадал қурила бошлади. Бу даврда Хива хонлари авлиёларга сиғинишни қўллаб-қувватлаган, зиёратгоҳларни таъмирлаган, улар фойдасига катта маблағлар ажратган (вақф) ва ҳоказо. Бунга Мазлумхон Сулунинг ер ости хонақоҳи, Сулаймон Ҳаддодий хонақоҳи, Хўжайлидаги Шомун-Набий мозори, Берунийдаги Султон Увайс Қараний хонақоҳи ва мақбараси ёрқин мисолдир. Эпиграфик маълумотларга кўра, бу жараёнда нафақат хонлар, балки оддий бой фуқаролар ҳам фаол қатнашган.

Қорақалпоғистоннинг исломий меъморий ёдгорликларнинг аксарияти XIII-XIV асрларда барпо этилган ва камдан-кам ҳоллардагина X-XI асрларда қурилган.

Мазлумхон-Сулув қабристонини (халқ орасида Назлимхон-Сулү) ўз ичига олган Миздахқон комплекси турли давр ва маданиятларга оид ёдгорликларни мужассамлаштирган. Илгари бу ерда суфийлар хонақоҳлари, масжидлар ва мадрасалар жойлашган. Булардан Мазлумхон-Сулү мақбараси нафақат

мамлакатимиз, балки Ўрта Осиё минтақасидаги мусулмон меъморчилигининг ноёб ёдгорликларидан бири экани аёнлашади.

Элликқалъа ҳудудидаги Норинжон бобо мақбараси ҳам ислом меъморчилигининг қадимий ёдгорликлари қаторига киради. Ундаги энг қадимий қабртош тахминан XII асрга оид. Норинжон бобога тегишли турли шакл ва даврларга оид учта қабр тоши топилган. Улардан икkitаси турли фондларда сақланади, учинчи плита ҳозирда мавжуд мақбарага ўрнатилган.

Норинжон бобо манзилгоҳи дастлаб Й.Ғуломов томонидан ўрганилиб, унинг VIII асрга тегишлилиги аниқланган. Ёдгорлик бир неча марта қайта қурилган кўринади. Энг қадимий қабр тошига (КП 7824/8, ҚР ДТММ 149 инв.) кўра, Наринжон бобонинг ҳаёти X асрга тўғри келади. Ёзма ёдгорликлар XIII асрда эски мақбара ўрнида янги мақбара қурилганидан далолат беради. Ҳозирги мақбара XVIII-XIX асрларда қурилган. Учинчи марта вайрон бўлган ва қум остида қолган комплекс 1983-1984 йилларда Ўзбекистон меъморий ёдгорликларини тиклаш илмий-тадқиқот институтининг археологик-архитектура экспедицияси томонидан олиб борилган ишлар давомида тўлиқ тозаланди.

Қорақалпоғистонда энг кўп тарқалган эпиграфик ёдгорликлар қулптошлар – қабр стеллаларидир. Уларда марҳум ҳақидаги маълумотлар (исми, уруғи ва қабиласи, ёши, отасининг исми, вафот этган санаси, Қуръондан калималар ва бшқ.) акс этган. Қулптошлар одатда қумтош – ракушечникдан тайёрланади. Қорақалпоғистон музейларида уларнинг ноёб ва қизиқарли намуналари сақланмоқда. Улардан бири 1934 йили ёғочдан ясалган. Бу совет атеизми йилларида ҳам исломга асосланган анъананинг давом этганлигини кўрсатади.

Исломга оид кўп сонли ёзма ёдгорликлар ҳозиргача шахсий коллекцияларда сақланмоқда. Уларни аниқлаш ва илмий ўрганишни йўлга қўйиш Қорақалпоғистондаги ислом цивилизациясининг янги қирраларини очишга ёрдам беради. Шунингдек, Миздахқон мажмуасининг бир қисми негизида очиқ осмон остидаги музей ташкил этиш; Қорақалпоғистон музейларида ислом санъати, тарихи, китобат ва қўлёзма мероси мавзуларида махсус кўргазмалар ташкил этиш ислом тафаккури шароитида бу ҳудудда эришилган ютуқларни оммалаштиришга хизмат қилади.

ТАСАВВУФ ТАРИХИ ВА МАНБАЛАРИНИ ЎРГАНИШ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИНИНГ ТАДҚИҚОТ ЙЎНАЛИШЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

Тасаввуф тарихи ва манбаларини ўрганиш масаласи дунё олимларини ҳамиша кизиқтириб келган. Ўзбекистон авлиё ва уламолар юрти, бу ердан тасаввуфнинг буюк пешволари – Ҳаким Термизий, Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний, Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд, Муҳаммад Порсо, Махдуми Аъзам Косоний-Даҳбедий, Шайх Зайнуддин Сухравардий Тошкандий, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор каби зотлар етишиб чиққанлар. Бинобарин, тасаввуф асосларини ўрганиш масаласи Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг бош тадқиқот йўналишларидан бири бўлиши мантикий.

2017 йилдан Ислом цивилизацияси марказида хожагон-нақшбандия силсиласини ўрганиш жараёни бошланди. “Хожагон-Нақшбандия силсиласи” китоби тасниф этилди. Унда нақшбандия тариқати арбоблари билан бирга, Яссавия, Кубравия, Қодирия, Мавлавия (Мавлоно Жалолуддин Румий), Чиштия (Муъинуддин Чиштий), Сухравардия (Шаҳобуддин Сухравардий) тариқатларининг асосчилари ҳақида ҳам маълумотлар жамланди.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази тарафидан жамланган ва давлат реестрига киритилган қадимий ёзма манбалар орасида тасаввуф мавзусига оид 43 қўлёзма мавжуд. Булар ичида Абдулҳақ ибн Сайфуддин ал-Қодир ад-Дехлавий ал-Бухорийнинг “Одобус-солиҳин” (“Солиҳлар одоби”), Абул-Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг “Мақомоти Ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (қуддиса сирруҳу)”, Содик Саҳоний Қодирийнинг “ал-Маноқибул-Ғавс” (“Ғавсул-Аъзам маноқиб”), Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлокул-муҳсинин”, Муҳйиуддин Абдулқодир Жийлонийнинг “Рисолаи Ғавсия” (“Ғавсия рисоласи”), Ҳасан ибн Ҳасан тасниф этган “Азкор адъия ва Авроди фатҳия” (“Зикрлар, дуолар ва “Авроди Фатҳия” китоби), Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Сулаймон ал-Жазулийнинг “Далоил ал-хайрот”, Бобораҳим Машрабнинг “Маснавийи маънавий” шарҳидан иборат “Мабдаи нур” (“Нур манбаи”), Аҳмад Афлокийнинг “Маноқибул-орифин вал-ошиқин”, Шайх Абул-Ҳасан ал-Харрақонийнинг “Дастурул-жумҳур ва Абу Язиди Тайфур” каби қимматли асарлар бор. Шайх Хованди Таҳур ҳазратларининг “Рисоли Райҳония” асари таржима қилинди ва нашрга тайёрланди.

Шарқ манбаларида тасаввуф таълимоти Ислом динининг руҳи ва амалиёт мактаби ҳисобланган. Тасаввуфнинг манбалари эса Қуръони карим ва жаноб Расулуллоҳнинг (алайҳиссалом) суннатлари деб таъкидланган.

Нақшбандиянинг атоқли шайхи, марҳум доктор, профессор Маҳмуд Аъсад Жўшон ҳазратлари тавҳид ва тасаввуфнинг асос-манбаларини баён этиб, Ислом мутасаввифларининг мақсади Қуръони каримни ҳаётга татбиқ этмоқ, ҳадиси шарифларни амалда қўлламоқдан иборат эканини таъкидлайди.

Бундан аниқ англашиладики, тасаввуф тарихининг бошланиш Қуръони карим ҳаётга татбиқ этила бошлаган ҳижрий биринчи асрга бориб тақалади.

XIV асрнинг нодир манбаларидан бўлган Абул-Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али қаламига мансуб “Мақомоти Шоҳ Нақшбанд” китоби Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг бутун фаолияти суннатга риоят қилмоқ ва саҳобалар йўлини тутмоқдан иборат экани исботига бағишланган.

Шаҳобуддин Суҳравардий ҳазратларининг “Авориф ул-маъориф” тасаввуфнинг моҳияти жаноб Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг ҳаётлари, ахлоқлари ва суннатлари эканини кўрсатмоқ ва ўргатмоқ мақсадида ёзилган асари Ислом цивилизацияси марказида ўзбек тилига таржима қилинмоқда.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг “Тасаввуф ҳақида тасаввур” китобида Имом ал-Бухорийнинг “ал-Жомий ас-саҳиҳ” асарида баён қилинган машҳур “Жибрил ҳадиси”даги “эхсон” сўзи тасаввуф таълимотини ифода этиши қайд этилади.

Хожагон-нақшбандия силсиласининг буюк шайхларидан бўлган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари “Рисолаи Волидийя” асарида тасаввуф аҳлининг яшаш қоидалари сўзда, феълда ва ҳолда жаноб Расулуллоҳ суннатларига эргашувдан иборат экани таъкидланади.

Хулоса қилиб айтганда, тасаввуф таълимоти Қуръони каримга, жаноб Расулуллоҳнинг ҳаёт тарзлари, ахлоқлари ва суннатларига асосланади.

Лекин тасаввуф илмининг ошкор бўлиши ва кенг ёйилиш тарихи кейинги асрларга оиддир. Алишер Навоийнинг таъкидлашича, Шайхул-ислом Абдуллоҳ Ансорий сўзида ишоратни иборатга айлантирган, яъни махфий таълимотни сўзга ўтказган биринчи шахс Зуннун Мисрий бўлган, яна бу табақада Жунайд Бағдодий пайдо бўлгани, сўнг Шайх Шиблий орага кириб, бу илмни минбар устида айтгани баён қилинади.

Бугунги кунда Ислом цивилизацияси марказида ишончли манбалар асосида “Тасаввуф ва ирфоний истилоҳлар луғати” тузилди. Муҳаммад Порсо ҳазратларининг “Фаслул-хитоб” асари таржима қилинди, тасвуфий шеърят шарҳидан иборат “Ошиқлар ва орифлар олами” китоби нашрга тайёрланмоқда.

Манбаларда тасаввуфнинг бош ғоя ва мақсадлари маърифатуллоҳга эришмоқ, нафсни идора этиб, қалбни покламоқ, ахлоқни гўзаллаштирмоқ экани таъкидланади. Бир сўз билан айтганда, тасаввуф таълимоти комил инсонни тарбиялаб етиштирмоқ мактабидир. Барча саҳиҳ тариқатларнинг ақидаси эса – Аҳли суннат вал-жамоат этиқодига амал қилишдан иборатдир.

ЛУТФИЛЛАЕВ Ҳамидилло,
*ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти,
тарих фанлари номзоди*

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲУҚМДОРЛАРИ УЧУН ТАЙЁРЛАНГАН ҚУРЪОН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Марказий Осиё минтақаси асрлар мобайнида ислом оламининг муҳим илмий марказларидан бири сифатида тилга олинади. Бу ердан етишиб чиққан олимларнинг бизгача етиб келган ёзма мероси ҳамда бугунга қадар сақланиб қолган меъморий обидалар юқоридаги фикрларни исботлайди. Айниқса, минтақада тайёрланган қўлёзмалар мусулмон китобат санъатининг дурдоналари сифатида ҳозирда дунёнинг машҳур қўлёзма фондлари ва музейларини беэба турибди. Улар орасида Қуръони каримнинг шахсан ҳукмдорларнинг буюртмалари ёки уларга совға сифатида тайёрланган қўлёзмалари ноёб ёдгорлик сифатида баҳоланади.

Моҳир хаттот Умар Ақтаъ Қуръони каримнинг чиройли услубда кўчирилган нусхасини Соҳибқирон Амир Темурга ҳадя қилганлиги тўғрисидаги маълумот бор [1. – С. 97.]. Унинг бир парчаси ҳозирда АҚШнинг Метрополитен музейида сақланади. Кейинги тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, қўлёзма 1400–1405 йиллар орасида Самарқандда кўчирилган. Мирзо Улуғбек томонидан ушбу китоб учун махсус лавҳ ҳам тайёрлангани айтилади. Ушбу қўлёзма катта ўлчамда – 222×155 см бўлиб, бир вараққа етти сатрдан кўчирилган. Қуръони каримни бундай катта ўлчамдаги “Жадили муҳаққақ” номли ҳарфлар билан кўчириш хаттотдан катта масъулиятни талаб қилади. Ёзув қамишдан ясалган қалам учи 1 см кенгликда бўлган. Бундай ҳолат Қуръони каримнинг қадимий нусхалари орасида кам учрайди.

Германиянинг Бавария давлат кутубхонасида ҳам Қуръони каримнинг 1450 йилда темурий шахзодалардан бирига туҳфа сифатида Эронда кўчирилган қўлёзмаси сақланади. Жами 451 варақдан иборат бу қўлёзманинг ўлчами 41х32 см. Афсуски, ҳозирча унинг қайси шахзодага ҳадя қилингани аниқланмаган.

Қуръони каримнинг Иброҳим султон ибн Шоҳрух ибн Амир Темурга нисбат берилган учта қўлёзмаси мавжуд. Улардан бири 1424 йилда тайёрланган. Ўлчами 81,7х61,7 см. Қўлёзманинг 1б-2а варақлари юксак санъат намунаси бўлиб, бугунги кунда Муқаддас Машҳад кутубхонасида сақланади. Иккинчи қўлёзма 1427 йилда Шерозда кўчирилган. АҚШдаги Метрополитен музейида сақланади. Учинчи қўлёзма 1430 йилда кўчирилган. Шероздаги Порсо музейида сақланади.

ЎзР ФАШИ асосий фондида 2171-рақам остида сақланаётган қўлёзма ҳам ўзига хосдир. Муҳаммад Амин Ҳалвоий исмли котиб томонидан юксак санъат даражасида тайёрланган. Жами 443 варақдан иборат бўлган ушбу қўлёзманинг

тўртта варағига эса алоҳида лавҳа ишланган, қолган варақлари ҳам безатилган. Мазкур қўлёзма котиби Шайбонийлардан Убайдуллахон (940/1533–946/1539) ва унинг ўғли Абдулазизхоннинг (947/1540–957/1549) таниқли котиби бўлган [2. – С.47]. Қўлёзманинг айнан ҳукмдорга тайёрлангани ҳақида ҳозирча етарли маълумот йўқ. Бироқ котибнинг фаолияти саройда кечгани ва қўлёзманинг кодикологик хусусиятларига кўра, унинг махсус тайёрланганини англаш мумкин.

ЎзР ФАШИ асосий фондида Қуръони каримнинг №№ 722–723-рақамлар остида сақланаётган қўлёзмалари ҳам 1286/1869 йилда Муҳаммад Ниёз Хўқандий исмли котиб томонидан Қўқон хони Худоёрхон (1845–1875 йй., танаффуслар билан) учун тухфа сифатида кўчирилган. Қўлёзмалар сулс хатида кўчирилган бўлиб, деярли барча варақлари юксак санъат даражасида ишланган. Унинг 16-2а варақларига алоҳида зийнат берилган. Фонддаги 722-рақамли қўлёзмада муқаддас китобнинг 1-чораки, 723-рақамли нусхада эса 2-чораки жойлаштирилган [3. 16-2а варақлар].

Қуръони каримнинг юқори мартабали шахслар учун тухфа сифатида тайёрланган нусхалари орқали Амир Темур, Бойсунғур мирзо, Иброҳим Султон, Худоёрхон каби ҳукмдорларнинг муқаддас китобга алоҳида эътибор қаратгани маълум бўлади. Бундан ташқари, бошқа мусулмон минтақаларида бўлгани каби, Марказий Осиёда ҳам ўз даврида Қуръони каримнинг малакали котиблари бўлган. Қуръони каримнинг дунё фондларида сақланаётган қадимий қўлёзмаларини жиддий тадқиқ этиш орқали марказий осийлик бошқа ҳукмдорлар учун тайёрланган нусхаларини ҳам аниқлаш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. قاضى مير احمد منشى قمى. گلستان هنر. انتشارات بينا وفرهنگ ايران. 1352
2. Собрание восточных рукописей. Академии наук Узбекской ССР. – Тошкент: АН УзССР. 1957. Т. IV. 2856.
3. ЎзР ФАШИ асосий фонди қўлёзмаси №№ 722-723.

Muhammad Husni bin MOHD AMIN,
Institute of Islamic Understanding Malaysia
husni@ikim.gov.my / husnimohdamin@gmail.com
(Malaysia)

BAYT AL-ḤIKMAH AS MODEL FOR A SCHOLAR'S LIBRARY

Abstract. This paper aims to highlight the role of Bayt al-Ḥikmah as a scholar's library and specialised centre of research in 9th century Baghdad in order to provide a scholar's library model. In examining this role, the study employs historiographical reconstruction method, especially focusing on Bayt al-Ḥikmah's milieu and the prime drivers of the Translation Movement, Banū Mūsā and their life work. It discusses early Islamic civilisation and the 'Abbāsīd society in which they have lived and worked, the Translation Movement as 'Abbāsīd government policy, and the establishment of centres of research that had acted as catalysts for scientific and technological development in the milieu. It concludes with an emphasis on the role of scholarly library as indispensable repertoire in any research institutions.

The written works by Bānū Mūsā numbered twenty, many were lost but the most well-known was *Kitāb al-Ḥiyal*, 'the Book of Ingenious Devices. Their work is a fitting example how the worldview of Islām affects a person's view of nature, the appreciation of science becomes a study of the signs of God (*ayāt Allāh*) present in that nature. As such, technology becomes the use of that science by Muslims whose minds affirmed as true (*taṣdīq*) the concepts (*taṣawwūr*) of Islām, reinforcing within them that architectonic structure called 'worldview. Arising from this worldview are activities that conform to its truth and reality.

Aims and Method of the Study. This paper aims to highlight the role of Bayt al-Ḥikmah as a scholar's library and specialised centre of research in 9th century Baghdad in order to provide a scholar's library model.

Scientific and Technological Pre-requisites to the Rise of Scholarly Libraries. It was in the later period of the Antiquity that the Romans effected a transition from wooden tablets to parchment leaves to take the advantage of technology that had just become available to them. The introduction of paper-making manufacturing technology that occurred in the 3rd and 4th centuries after Prophet Muḥammad's *Hijrah*, but technological transfer was already incipient to the Muslim world by Chinese prisoners of war captured in Samarkand between 751–768 CE. In the words of Ahmad Y. al-Hassan and Donald R. Hill: "The introduction and spread of the paper making industry in the Near East and Western Mediterranean was one of the main technological achievements of Islamic civilization. It was a milestone in the history of mankind."

Political Patronage and the Emergence of Scholarly Libraries. Royal authority in the medieval period played a catalytic role in the overall advancement of technology, much superior to individual efforts. This is because apart from bestowing patronage and awarding sponsorships, kings have the power in their disposal to direct the collective effort of their subject members of society to a common goal. Therefore, it is essential to understand this aspect of political authority and the tremendous influence it exerts upon scientific endeavours.

Bayt al-Ḥikmah: Scholar's Library Model. Great libraries and centres of learning of Islām were established during the first ten centuries of the *Hijrah*. As mentioned earlier, one such institution was the centre that al-Manṣūr founded originally as a library called Khizanāt al-Ḥikmah (Repositories of Wisdom), which the caliphs after him including Harūn al-Rashīd preserved and expanded in terms of infrastructure and function. This is proven because by al-Ma'mūn's time, the Khizanāt has grown from just being a centre for translation of foreign texts into an institution for specialised scholarly study and investigation known as Bayt al-Ḥikmah (House of Wisdom). In addition to that, there were also notable libraries established in several Persian cities.

ҚУРЪОНИ КАРИМ МАЪНОЛАРИ ТАРЖИМАСИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ

Маълумки, Қуръони карим Аллоҳ таоло томонидан жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ)га улуғ фаришта Жаброил (а.с.) орқали араб тилида нозил қилинган. Зеро, ул зотнинг миллати араб ва Макка аҳлининг асосий аҳолиси ҳам араб миллатига мансуб эди. Бинобарин, Қуръони каримни бошқа тилларга таржима қилишга зарурат йўқ эди. Таржима зарурати кейинчалик, яъни ислом дини дунёнинг араблардан ташқари ажам халқларига ҳам тарқала бошлагандан кейин пайдо бўлган. Худди шу каби, бизнинг диёримизда ҳам муқаддас ислом дини ўз нурини тарата бошлаганидан кейин буюк аجدодларимиз тез фурсатда араб тилини ўрганишга жидду жаҳд билан ҳаракат қилиб, қисқа муддатда ихлосманд халқимиз ичидан нафақат Қуръони каримни ёд олиш, балки ҳадиси шарифларни ҳам ёд олиб, уларнинг маъно-мазмунини ҳам пухта ўрганишга бошлаганлар чиққан.

Ушбу маърузада таржима тарихига узоқ тўхталиб ўтмоқчи эмасмиз. Шахсан ўзим ушбу оғир ва масъулиятли ишни бошдан ўтказганим туфайли Қуръони карим маъноларини таржима қилишда нималарни эътиборга олиш даркор, унинг қандай шарт ва шароитлари борки, уларга риоя қилиш лозим бўлади, шулар тўғрисида қисқача ўзимнинг хулосаларимни баён қилмоқчиман.

Биринчидан, араб тилини пухта эгаллаган бўлиш зарур. Яъни, сарфу наҳв қоидаларини билмоқ зарур. Сарф – бу ҳозирги истилоҳда морфология. Бунда асосан феъл ўрганилади. Наҳв – бу ҳозирги тилда грамматика. Араб тилида хатосиз тўғри гапириш, ёзиш ва ижод қилишга киришиш бу икки қонидани яхши билмай туриб мумкин эмас.

Иккинчидан, араб тилининг балоғат ва фасоҳат қоидаларига тааллуқли дарсликларни пухта ўзлаштирган бўлиш талаб этилади. Зеро, Қуръони каримнинг оятлари шунчалик мўъжаз ва мўъжиз ҳамда мухтасарки, балоғат фанига оид “Талхисул-Мифтоҳ” ва унинг шарҳи “Мухтасарул-маоний” каби дарслик учун битилган асарларни ўзлаштирамай туриб, оятларни тўғри таржима қилиш амримаҳол.

Учинчидан, то ҳозиргача Қуръони карим учун буюк ва машҳур муфассирлар томонидан ёзилган тафсир китобларидан камида ўнтасини мутолаа қилиб, тажриба орттирган бўлиши. Улардан истифода қилиш асносида тўртта фикҳий мазҳаб ўртасидаги ижтиҳодий фарқларни ҳам назарда тутиш лозим бўлади. Улардаги бир-бирига мухолиф қарашларга ҳурмат билан холисона ёндошиб, Бурҳониддин

Марғинонийдан ўрнат олиб, барча мужтаҳидларга индивидуал муносабатда бўлишни одат қилиш керак бўлади.

Тўртинчидан, худди юқоридаги муносабат XX ва XXI асримизда ислом оламида ва хоссатан ўз юртимизда қилинган таржима ва таржимонларга нисбатан татбиқ этилиши зарур. Бу борада Аллоҳнинг каломини таржима қилишдек буюк шарафга эга бўлган уламолар ўртасида ҳикду ҳасад, кўролмаслик, совуқ муносабат ўрнини бир-бирларига нисбатан дилларидаю тилларида иззат-ҳурмат, меҳр-муҳаббат, садоқат жой олган бўлиши айни муддаодир.

Бешинчидан, банда хатодан холи эмас. Бинобарин, тафсирми, бошқа асарларми, китоби нашр этилгандан кейин ҳам уни аввало муаллифнинг ўзи қайта-қайта кўриб чиқиб саҳву хатоларини тузатиши зарур. Китобхонлар эса, нашр этилган китобларда бирор хато иборани топсалар, муаллифнинг ўзига айтишлари лозим. Бунинг ўрнига, афсуски, баъзилар уни дoston қилиб ҳаммага ёйишга ҳаракат қиладилар, токи мусаннифнинг обрўси тўкилсин. Ваҳоланки, у хатоларни муаллиф қасдан ёки илми етмаганидан қилгани йўқ, балки кўлёмани кўчираётган котиб ёки котиба қилган бўлиши ҳам мумкин-ку! Бу каби ҳолатларга ҳаётда кўп марта гувоҳ бўлиб келмоқдамиз.

Олтинчидан, Қуръони каримдек буюк ва муқаддас китобни таржима ва тафсир қилишдек оғир ва масъулиятли ишга ҳар қандай аҳли илм ҳам журъат қилолмайди. Буни мен камина ҳам бошимдан кечирдим. 2001 йилдан бошлаб ҳозиргача менинг қаламимга мансуб Қуръони каримнинг ўзбек тилидаги изоҳли таржимаси нашр этилиб келаётган бўлса, ҳар бир янги нашридан олдин бир марта бўлса ҳам кўздан ўтказиб, камчиликларини ислоҳ қилишга ҳаракат қилардим. Мана энди 2018 йилдан бери анча хотиржамлик ҳолатига ўтдим.

Қуръони каримни таржима ва тафсир қилишдаги ўзимнинг тажрибаларимдан бир лавҳани сўзлаб бермоқчиман.

1989 йилнинг бошида ЎМИ раиси марҳум муфтий Шайх Муҳаммадсодиқ Муҳаммадйусуф ҳазратлари ташаббуси билан беш нафар уламога Қуръони каримни ўзбек тилига таржима қилиш вазифаси юкланган эди. Уларнинг таркибида ҳазратнинг ўзлари ва камина ҳам бор эдик. Ҳар биримизга 6 порададан бўлиб берилган эди. Уч порададан таржима қилганимиздан кейин ҳазрат уларни биздан олиб маслаҳат билан марҳум Аловуддин Мансурга бериб қолган қисмини у давом эттиришига келишиб олинди. 1991 йилда таржима нашр қилинди. Шундан кейин 1998 йилда мен Аловуддин Мансурни Тошкентга таклиф қилдим, у келди. Мен унинг таржимаси бўйича ўз фикр ва мулоҳазаларимни билдирдим ва таржимадаги бир неча оятлар таржимасини қайтадан кўриб чиқиб, тузатишлар киритишни таклиф қилдим. Лекин у бу ишдан чарчаганини ва бошқа бу ишга қўл урмаслигини айтиб, узр сўради. Шундан кейин мен мана шу ўзимнинг изоҳли таржимамни бошладим ва у 2001 йилда тайёр бўлди.

Таржима асносида араб тилида ёзилган ўнлаб тафсирларни кўриб чиқишимга тўғри келди. Тафсири Ибн Аббос, Имоми Насафий, Абуллайс Самарқандий, Қозий Байзовий, Ал-Хозин ал-Бағдодий, Имом Табарий, Ибн Касир, Имом Қуртубий, Абу

Мансур Мотуридий ва бошқа муфасссирларнинг тафсирларидан истифода этиб, ҳозирги асримиз мусулмонларига оятларни имкони борича аниқ ва равшан тушунарли бўлишига бақадри имкон ҳаракат қилдим.

Ушбу таржима ва кўп йиллик илмий-иждодий ишларим асносида араб, форс, рус тиллари ва она тилимиз, яъни ўзбек тилининг сир-асрорларидан Аллоҳ насиб этганича керакли маълумотларга эга бўлиш бахтига мушарраф бўлдим. Бунинг учун Парвардигори оламга беҳисоб шукру санолар айтсам озлик қилади.

Фурсатдан фойдаланиб, ўзбек тилининг имло қоидалари бўйича айрим долзарб муаммолар хусусида тўхталиб ўтмоқчиман. Кейинги пайтларда матбуотда она тилимизнинг имло қоидалари бузилиб бораётгани ачинарли ҳолдир. Ислом дини шарофати билан ўзбек тилимиз таркибига араб тилидан кириб қолган жуда кўп сўз ва иборалар борки, ўша сўзларни кейинги пайтда араб тили эканлиги маълум бўлгандан кейин ўзбекча гапирганда ёки ёзганда тажвид қоидаларига мослаб ёзиш ёки талаффуз қилиш одат тусига айланиб бормоқда. Масалан, *рабб* сўзини *робб*, *расул* сўзини *росул*, *Арафот* топонимини *Арофат*, *салават* сўзини *солават* ва ҳоказо. Ваҳоланки, бу сўзларни Қуръон тиловат қилгандагина шу тарзда ўқилади. Бошқа пайтларда, яъни ўзбекча ёзганда ва гапирилганда, тажвидга риоя қилинмайди. Араблар ҳам, ажамлар ҳам бу хусусда бир хил бўлишлари керак. Умид қиламанки, бу каби камчиликлар келажакда бартараф этилади. Валлоҳул-муваффиқ!

МАНСУРОВА Нилуфар,
*Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази*

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАҚИҲЛАРИ АСАРЛАРИДА ИНСОН
ҲУҚУҚИ МАСАЛАСИ: ФАХРУДДИН ЎЗГАНДИЙНИНГ
“ФАТОВОИ ҚОЗИХОН” АСАРИ МИСОЛИДА**

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларга риоя этиш мақсадида юртимизда қатор ислоҳотлар олиб борилмоқда. Ўтган йиллар мобайнида мазкур соҳадаги 80 дан ортиқ халқаро шартнома ратификация қилиниб, миллий қонунчиликда ўз аксини топмоқда. Инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида миллий институтлар фаолияти йўлга қўйилмоқда.

Ўзбек давлатчилигининг ажралмас қисми бўлган ислом ҳуқуқида ҳам ушбу масалага алоҳида ёндашув мавжуд бўлиб, у, жумладан, фатво китобларида ўз аксини топган. Фикҳнинг ривожланиши ва такомиллашувида Марказий Осиёнинг ўрни баланд. Ислом минтақа халқларининг асосий динига айланганидан кейин Мовароуннаҳрда ислом ҳуқуқига оид муҳим китоблар, ханафий фикҳининг қудратига айланган асарлар ёзилди.

Шундай мўтабар манбалардан бири “Фатовои Қозихон”дир. У Фахруддин Ҳасан ибн Мансур томонидан XII асрда ёзилган. Асарда инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ ибодат масалаларидан тортиб, инсоннинг шахсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари, ўзгалар ҳуқуқларини бузганлик учун жавобгарлик масаласи, аёллар, болалар, ногиронлар ҳуқуқлари каби масалалар қамраб олинган. Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшаний ҳам ўзининг машҳур “Жомий аҳком ас-сиғор” (Бола ҳуқуқлари кодекси) асарида бир неча ўринда Фахруддин Ўзгандий фатволаридан иқтибос келтирган; “Фатовои Ҳиндия”да ҳам унинг фатволаридан фойдаланилган.

“Фатовои Қозихон” асарида аёллар ҳуқуқига алоҳида боб ажратилмаган бўлсада, у ҳуқуқ соҳаларига оид қисмларда анча батафсил ёритилган. Ислом шариати аёл турмуш қуришидан аввал ҳам, кейин ҳам унинг мулкӣ ҳуқуқларини тўлиқ қафолатлайди. Мулкдан фойдаланиш, уни тасарруф этиш борасида исломда аёл ва эркакка тенглик берилган. Мисол учун, аёл киши ҳам олди-сотди, вақф каби шартномалар субъекти бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ушбу мавзулар ёритилганда аёллар алоҳида тилга олинмаган ва юқоридаги шартномаларни тузишга монелик қилувчи ҳолатлар сифатида аёлларнинг иштирок этиши айтиб ўтилмаган. Шу боис, бу масалаларда аёллар ҳам шаръий мезонлардан чиқмаган ҳолда эркин ҳаракат қилишлари мумкин. Асарда аёлнинг мулкӣ ҳуқуқларига доир маҳр, нафақа олиш ҳуқуқларига тўхталиб ўтилган. Муаллифнинг фикрига кўра, маҳр – маълум қийматга эга бўлган мол бўлиши керак, агар номаълум бир мол зикр қилиниб, аёлга ҳайвон ёки либос билан уйланилса, аёлга ўша юртда аёл-қизларга бериладиган ўртача миқдордаги маҳр берилади.

Аёл ҳуқуқларидан яна бири унинг нафақа олиш ҳуқуқидир. “Талок китоби”нинг “Нафақа боби”да келтирилган маълумотларга кўра, аёлга берилиши вожиб нафақаларга қуйидагилар қиради: таом, либос, турар-жой нафақаси.

Шунингдек, муаллиф асарда аёлларнинг никоҳни бекор қилиш ҳуқуқи – хулуъ масаласи, аёлларнинг зарур илмларни ўрганиш ҳуқуқлари масалаларига ҳам тўхталган.

Бола ҳуқуқлари ушбу асарнинг “Никоҳ китоби” қисмида “Фарзандлар нафақаси ҳақида фасл”ида алоҳида кўрсатилиб, масалага тааллуқли фатволар тизимлаштирилган. Қозихон кичик (вояга етмаган) фарзандлар нафақаси отанинг зиммасида экани, қолаверса, фарзанд бирор-бир сурункали касалга чалинган тақдирда ҳам ушбу нафақа отанинг зиммасида қолишини таъкидлайди [2, б.268]. Шунингдек, Шамсул Аимма Ҳалвонийнинг фикрини келтириб, “киши илми толиб бўлса-ю, бирор касбни бажармаса ҳам, нафақа отасининг зиммасидан тушиб қолмайди” дейди. Вояга етмаган фарзанднинг отаси вафот этган тақдирда, унинг нафақаси учга бўлинади: учдан бири онасининг, учдан иккиси бобосининг бўйнида бўлади [2, б.269]. “Фатовои Қозихон”да, шунингдек, болани қарамоғига олиш билан боғлиқ масалалар ҳам келтирилган бўлиб, “Разоъ (эмизиш) боби”да бола қарамоғи, яъни ҳизона (болани ўз қарамоғига олиш) учун алоҳида фасл ажратилган.

Ногирон шахслар масаласида ҳам Фахруддин Қозихон фатволар келтиради. Асарда алоҳида “ногиронлиги бўлган инсон” тушунчаси ишлатилмаган, балки “кўзи ожиз”, “кар”, “соқов”, “мункиллаган”, “меҳнатга ярамайдиган” каби тушунчалардан фойдаланилган.

Мусулмон мамлакатларда яшаган ғайридинлар давлатга жизя солиғини тўлаган. Бу борада “Фатовои Қозихон” асарида қуйидагича фатвога дуч келамиз: “Агар кўзи ожиз киши, тўшакка михланган ҳолда бетоб ёки бир касал билан оғриб қолса ёки қария ёки мункиллаб ҳеч бир ишга ярамай қолса, ҳеч бир нарсага қодир бўлмаса, тўлаган жизясида бир қисми қолган бўлса, жизянинг қолган қисми соқит қилинади.”

Жангчи ғалаба қилишдан олдин касал ёки ногирон бўлиб қолса ва кейин зафар қозонилса, бу ҳолатда аскар ўлжа тақсимотида қатнашади [1, б.504]. Шунингдек, ҳарбий юришлар даврида ақли заифлар, уйида инсонлар билан мулоқотда бўлмайдиган роҳиблар, оёқ-қўли кесилган, кўзи ожиз, ўнг тарафи (ўнг оёқ ва ўнг қўли) кесилган, фалажлар ўлдирилмайди [1, б.497].

Хулосалаш мумкинки, юқоридаги уч тоифа ҳуқуқлари асарда кенг ёритилган бўлиб, унинг ҳар бири алоҳида тадқиқот мавзуси бўлиши мумкин. Ўзбек давлатчилиги тарихида инсон ҳуқуқлари эволюциясини ёритишда бу каби бирламчи манбаларни чуқур тадқиқ этиш бугун айниқса долзарблашмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Фахруддин Абулмахофир Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий. “فتاوى القضاة” (Қозихон фатвоси), 3-жилд. Байрут: “Дарул фикр”, 2009. 606 б.
2. Фахруддин Абулмахофир Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий. " فتاوى قاضي خان " (Қозихон фатвоси), Байрут: “Дарул фикр”, 7 – жилд, 2010.

МАСАЙИТОВ Саиджамол,
*Ўзбекистон мусулмонлар идораси,
исломишунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

МЕРОС ИЛМИ: МАРКАЗИЙ ОСИЁДА АНЪАНАЛАРИ

Марказий Осиёлик алломалар ислом дини ва унга тегишли бўлган барча соҳаларда, шунингдек, араб тили, мантиқ, балоғат каби фанлар билан биргаликда дунёвий илмлар ривожига ҳам катта ҳисса қўшганлар. Мовароуннаҳрдан ўша вақтда мавжуд бўлган илмлардан ташқари бир қанча янги илмларга асос солган улуғ зотлар ҳам етишиб чиқди [1:36].

IX—X асрларда “...Мовароуннаҳрда кечган жараён ҳали маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, бу минтақа ислом марказларида Хуросоннинг бир қисми ҳисобланарди. Фақиҳ гуруҳлари, Сомонийлар (875–999) амалдорлари зўравонликларидан аҳоли турли табақаларининг ягона ҳимоячиси сифатида чиққанликлари натижасида уларнинг ижтимоий обрўси ва таъсир доираси кенгая борди” [2:43].

Давлат ҳокимияти Қорахонийлар (999–1212)га ўтгандан кейин Мовароуннаҳрда фикқ илмининг ривожига янада фаоллашди. Қорахонийлар давлати қарор топиши натижасида “Мовароуннаҳрнинг Хуросон билан алоқалари заифлашиб, оёққа турган маҳаллий мактабларнинг мустақил ривожланишига асос яратилди. Марказий шаҳарларда автоном бошқарувнинг кучайиши уламо гуруҳлари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бухоро ва Самарқанд ҳақиқий илм марказларига айланди. Бу шаҳарларда Насаф, Марв, Фарғона фақиҳлари ҳам фаолият кўрсатдилар” [2:44].

Ушбу мактабларнинг вакиллари бўлган фақиҳларнинг деярли ҳаммаси фароиз бўйича катта ишларни қилишган. Мерос илмига тааллуқли ҳукмлар Қуръони карим [3:4/11], суннат ва ижмога суянганлиги учун Мовароуннаҳрдан ҳадис илми соҳасида етишиб чиққан ва бутун дунё тан олган олимлардан Исҳоқ ибн Роҳавайҳ ал-Марвазий (161–238/778–853), Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий (118–181/726–797), Имом Насай (215–303/829–915), Имом Бухорий (194–256/810–870), Имом Термизий (209–279/824–892), Имом Доримий (182–255/797–869) каби уламоларимиз ушбу илмнинг ривожига катта ҳисса қўшган [4:141].

Имом Бухорийнинг “ал-Жомийъ ас-саҳиҳ” китобида мерос ва васият аҳкомларига кенг тўхталинган. Китобнинг 85-боби “Китоб ал-фароиз”, деб номланган. Имом Бухорий “Бобо билан ака-укаларнинг мерос олишлари ҳақидаги” боб остида Абу Бакр, ибн Умар ва ибн Зубайрлар: бобо отадир, деганлар, дейди [5:12/19]. Шунингдек, фақиҳлар ўртасидаги тортишувли масалалардан бўлган мархума аёлга меросхўр бўлган икки амакининг ўғиллари масаласида ҳам ҳазрати Алидан келган ривоятга биноан мархуманинг ҳам эри, ҳам амакисининг ўғли бўлган амакиваччасига молнинг ярми, ҳам она бир акаси бўлган иккинчи амакиваччасига 1/6 берилганидан сўнг қолган мол ўрталарида тенг бўлинишини айтадилар [5:12/28].

Марказий Осиёдан етишиб чиққан машҳур муҳаддислардан яна бири Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ибн Фазл ибн Баҳром ибн Абдуссамад Тамимий Самарқандий Доримий (181/798–255/869) ҳам ўзининг шоҳ асари

“Сунан”нинг 21-китобини “كتاب الفرائض” (“Мерос ҳуқуқи ҳақидаги китоб”) деб атаган. Ушбу китоб “Фароиз илмини ўрганиш” ҳақидаги боб билан бошланади. Шунингдек, унда эр ва хотин, қиз ва ўғил, ака-ука ва опа-сингиллар, бобо ва бувиларнинг меросдаги улушлари, мамлуклар ва Аҳли китобларнинг мерослари масалаларига бағишланган ҳадислар жамланган [6:20].

Абу Исо Муҳаммад Термизий ҳам ўзининг “Сунани Термизий” номи билан машҳур бўлган жомеида “أبواب الفرائض عن رسول الله” (“Расулуллоҳ с.а.в. дан келган фароизга оид ҳадислар”) деб номланган умумий сарлавҳа остида 20 та боб, 27 та ҳадис келтирган [7:6/264].

Шунингдек, имом Термизий эри ўлдирилган аёлни нафақат эрининг молидан, балки хуни (дия)дан ҳам мерос олади, дейди. Бу сўзларига далил сифатида Пайғамбар с.а.в. нинг Килобийга ёзган мактубларини келтиради. Унда Пайғамбар с.а.в. Килобийа хат ёзиб, Ашям Добабийнинг хотинини эрининг диясига ворис қилгин, деганлар.

Хулоса қиладиган бўлсак, мовароуннаҳрлик муҳаддислар фикҳнинг катта бобларидан бири бўлган фароиз соҳасида қилган ишлари бекиёсдир. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, агар муҳаддисларнинг мазкур меҳнатлари бўлмаганда, фароиз илмига доир масалаларнинг катта қисми, гарчи бу фикҳий мавзу бўлсада, тўғри ҳал қилиниши жуда мушқил бўлиб қолар эди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Мовароуннаҳрлик уламоларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси. Тошкент. 2013. Б.251.
2. Мўминов А. "Мовароуннаҳр мусулмонлари: ханафийлар", Шарқшунослик, 9-сон, 1999 й.
3. Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Т.: Тошкент ислом университети. 2004.
4. Ўрта аср Шарқ алломалари энциклопедияси. Зиёдов Ш. раҳбарлигидаги олимлар жамоаси. 2016. Б.287.
5. ابن حجر العسقلاني. فتح الباري شرح صحيح البخاري. ج12, ص28
6. Доримий Самарқандий Абу Муҳаммад Абдулоҳ ибн Абдулраҳмон. Сунани Доримий (сайланма). Таржимонлар: Усмонов И. Алимова М. ва бошқ. “Тошкент ислом университети”, 2011. Б.233.
7. المباركفوري أبو العلي محمد عبد الرحمن. تحفة الأحوذى بشرح جامع الترمذى دار الفكر 1979. ج6 ص264

МАТНИЯЗОВ Анвар,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Ph.D)*

ХОРАЗМДАГИ ФИҚҲ ИЛМИГА ОИД ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ

«*Фатово ал-Уттобиййа*» – فتاوى العتابة. Асар Зайниддин Абу Наср (Абу Умар) Аҳмад бин Муҳаммад бин Умар ал-Уттобий ал-Бухорий (ваф. 1190) томонидан ёзилган бўлиб, Ўзбекистонда унинг иккита нодир қўлёзмаси мавжуд. Улардан бири (№7267) ЎзР ФА Шарқшунослик институтида, иккинчиси Ўзбекистон халқаро ислом академиясида сақланади. Истанбул кутубхоналаридан бирида ҳам асарнинг бир нусхаси бор. Ҳожи Халифа асар номини «Жомиъ ул-фиқҳ» тарзида беради [12]. К.Брокельман асар ва унинг муаллифини «Араб адабиёти тарихи» китобида 21 тартиб рақами остида қайд этади [10, б. 375]. ЎзР ФА ШИ фондидаги қўлёзманинг 12 бўлими сақланиб қолган бўлиб, хоразм тилидаги сўз ва иборалар 46 ўринда учрайди. Қўлёзма ҳақида 1965 йилнинг 22 сентябр куни ЎзР ФА ШИ Илмий кенгашида маълумот берилган [8, б. 4].

«*Мунйат ал-Фуқаҳо*» – منية الفقها. Асар Фахриддин Бадиъ ибн Абу Мансур ал-Арабий ал-Қубазний қаламига мансуб бўлиб, манбаларда унинг исмига «ал-Ироқий» ва «ал-Ханафий» нисбалари қўшиб кўрсатилган [12, б. 1886]. К.Брокельман муаллиф кунясини «Абу Масъуд» тарзида келтиради [10, б. 375]. Асардаги хоразм тилига мансуб сўз ва иборалар Жалолиддин Имодийнинг луғатидан маълум бўлади.

«*Ятиммат ад-даҳр фи фатово аҳл ал-аср*» – يتيمة الدهر في فتوى اهل العصر. Асар Аълоуддин Абдурраҳим Муҳаммад ибн Маҳмуд ат-Таржумоний ал-Маккий ал-Хоразмий томонидан тузилган. Муаллифнинг таваллуд йили номаълум. У 1247 йили Журжония шаҳрида вафот этган. Асар қўлёзмалари дунёнинг турли фондларида, жумладан, Туркияда 8, Миср ва Австрияда 1 тадан нусхалари сақланади. РФА ШИ фондида Вена нусхасининг фотокопияси (ФВ 89) мавжуд. ЎзР ФА ШИ фондидаги (№3050) қўлёзма 1811 йили кўчирилган [11].

«*Қунйат ал-мунйа ли татмим ал-ғунйа*» – قنية المنية لتتميم الغنية. Асар Нажмиддин Абу Риҷоъ Мухтор ибн Маҳмуд аз-Зоҳидий ал-Ғазминий томонидан ёзилган. У Хоразмнинг жанубидаги Ғазмин деган мавзеда туғилган ва 1260 йили вафот этган. Асарнинг ЎзР ФА ШИ фондида 14, РФА ШҚИ фондида 3, Саудия Арабистони Қирол Сауд университетида 2 нусхаси бор. РФА ШҚИ фондидаги С2311 қўлёзмани С.Л.Волин [1], ЎзР ФА ШИ фондидаги нусхаларни Д.Г.Вороновский [3], Саудия Арабистони Қирол Сауд университетидаги нусхаларни А.Р.Матниязов тавсифлаган [5,6]. С2311 қўлёзма асосида хоразм тилига оид материаллар ва тадқиқотнинг I қисми чоп қилинган [9]. РФА ШҚИ Олимлар архивида

С.Л.Волиннинг хоразм тилига оид тадқиқот иши сақланмоқда. Ишда асарнинг РФА ШҚИ, ЎЗР ФА ШИ ва Татаристон Илмий кутубхоналаридаги 10 та қўлёзмасидан фойдаланилган [4, б. 113]. С2311 қўлёзма микрофильмидаги матн ва унинг таржимаси, асар тузилиши таҳлили ҳамда 413 та хоразм тилидаги сўзнинг инглизча таржимаси ҳам chop қилинган [13]. Илмий доирада Қирол Сауд университетидаги асарнинг илгари маълум бўлмаган 2 та нусхаси ҳақида хабар берилган эди [7, б. 121]. Улардан бири – №3348 қўлёзма 1291 йили китобат бўлган ва бизга маълум нусхалар орасида энг қадимгисидир. Бу нусхани ушбу сатрлар муаллифи С2311 қўлёзмаси билан қиёслаганда, муҳим янгиликлар аниқланди [5,6].

«*Рисолат ал-алфоз ал-хоразмиййа аллати фи «Қунйат ал-мабсут»* – رسالة الالفاظ الخوارزمية التى فى قنية المبصوت. Асар муаллифи Жалолиддин Имодий ал-Кардарий ал-Хоразмийдир. Имодий «Қунйат ал-мунйа» ва «Мунйат ал-фуқаҳо» асарларидаги хоразм тилига мансуб сўзларга оид учта асар ёзган. У Гурганж шаҳрида 1382 йили вафот этган. Асарнинг 1354 йили асл нусхадан кўчирилган 1 нусхаси РФА ШҚИ фондида С2311 рақам остида сақланмоқда. Британия музейида асарнинг 2 та, Манчестердаги Ж.Райлендз кутубхонасида эса 1 та нусхаси мавжуд.

«*Таржамат ал-алфоз аллати варадат бил-хоразмиййа фи асноъ ул-китоб ал-мавсум би «Қунйат ал-мунйа»* – ترجمة الالفاظ التى وردت بالخوارزمية فى اثنا الكتاب الموسوم بقنية المنية. Имодийнинг бу асарида «Қунйат ал-мунйа»даги хоразм тилига мансуб сўзлар арабча ва форсча таржимаси билан берилган. Асарнинг 1382 йили китобат қилинган нусхаси ЎЗР ФА ШИ фондида (№3246/II) сақланади. Имодийнинг хоразм тилига мансуб сўзларга оид яна бир асари ҳам борлиги маълум [1, б. 85].

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Волин С.Л. Новый источник для изучения хорезмийского языка. – Записки Института востоковедения АН СССР, т. VII. – Л., 1939. – С. 79-91.
2. Волин С.Л. Материалы хорезмийского языка. – Институт восточных рукописей РАН. – Архив ученых, 10 един. хранения, опись 93, дело №1. – 393 лист.
3. Вороновский Д.Г. Рукописи «Қунйат ал-Мунйа» в Собрании АН УзССР. – Изв. АН УзССР. – 1955. – №2. – С. 69-74
4. Лившиц В.А. Памятники хорезмийской письменности // Вестник древней истории. – 2009. – №3.
5. Матниязов А.Р. «Қунйат ал-мунйа» асарининг Саудия нусхалари хусусида // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – 2015. – №2. – Б. 46-50.
6. Матниязов А.Р. Qunyat al-Munya and Its Saudi copies // Филологические науки в России и за рубежом: материалы VI Межд. науч. конф. – СПб., 2019. – С. 12-14.
7. Нажмиддинов З. Хоразмий тилини ўрганиш тарихидан. – Эроний тилларнинг лексикологияси. – Тошкент, 2010. – Б. 121.
8. Собрание восточных рукописей АН УзССР, т. VIII. – Т., 1967.
9. Фрейман А.А. Хорезмийский язык, ч. I. – М.-Л., 1951. – С. 118.
10. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. – Bd. I. – 1898. – P. 375.
11. Yoʻldashev R., Matniyazov A. Qadimgi xorazm tiliga doir manbalar xususida // Илм сарчашмалари. – 2013. – №9. – Б. 40-43.

12. مصطفى بن محمد حاجي خليفة. كشف الظنون عن اسامي الكتب. المجلدات الاول و الثاني. دار إحياء التراث العربي. بيروت لبنان. Kâtib Çelebi. Keşf-el-zunun, I-II cild. – Maarif matbaasi, 1941. – Mukaddime, Kâtib Çelebi'nin hayati, ilmi şahsiyeti, Gustav Flügel'in mukaddimesi 1-48 s. (Mustafo bin Muhammad Xozhi Xalifa. Kashf uz-zunun a'n asomi al-kutub wal-funun. – Al-Muzhallidot al-awwal wal-sonij. – Dor ihjo al-taros al-arabij. – Bajrut – Libnon, 1941). – I жилд: 1-939; II жилд: 940-2056 с.
13. MacKenzie D.N. The Khwarezmian element in the Qunyat al-munya. – London, 1990. – 195 pp.
14. لارقلا دوعسلا. مجذ نيدلا ىبا عاجر رامخت نبا دومحم ىدهازللا ىنيمزغلا. قنية المنية لتتميم الغنية. # 3348 / Қунйат ал-мунйа ли татмим ал-ғунйа. – Нажмиддин Абу Рижоъ Мухтор ибн Махмуд аз-Зоҳидий ал-Ғазминий. – Ар-Риёз (Саудия Арабистони), ҳиж. 692 (=1293) йил. – 212 варақ. – Электрон ресурс: <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/7824/3>
15. لارقلا دوعسلا. مجذ نيدلا ىبا عاجر رامخت نبا دومحم ىدهازللا ىنيمزغلا. قنية المنية لتتميم الغنية. # 7382 / Қунйат ал-мунйа ли татмим ал-ғунйа. – Ар-Риёз (Саудия Арабистони), ҳиж. 983 (=1573) йил. – 216 варақ. – Электрон ресурс: <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/7824/4>
16. / Қунйат ал-мунйа ли татмим ал-ғунйа. – ЎзР ФА ШИ фонди, №№2491, 3170, 3181, 3246/I, 3247, 3725, 4723, 4793, 4839, 5942/I, 7514/II, 8113, 8347, 8542.
17. رسالة الالفاظ الخوارزمية التى فى قنية المبصوت / Рисолат ал-алфоз ал-хоразмийа аллати фи қунйат ал-мабсут. – Россия ФА ШҚИ фонди, С2311.
18. ىتيمه الدهر فى فتوى اهل العصر / Ятимат ад-дахр фи фатово аҳл ал-аср. – ЎзР ФА ШИ фонди, №3050.

МУҲАММАДИЕВА Дилафруз,

ТошДЎТАУ,

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

“БОБУРНОМА”НИНГ МУКАММАЛ КОРПУСИНИ ЯРАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, унинг асарларини тарғиб қилиш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилди. Ватанимиз ривожланишининг янги босқичи – Учинчи Ренессанс даврига қадам қўяётган, ҳаётимизнинг барча жабҳаларида туб ўзгаришлар юз бераётган бугунги кунда Бобур Мирзонинг бебаҳо меросини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Бобур асарларининг янги нашрлари, хусусан, “Бобур” куллийтининг нашр этилиши, Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази томонидан “Мубаййин”, “Аруз рисоласи” каби асарларнинг қўлёзмаларини тадқиқ ва чоп этириш ишлари олиб борилаётганлиги бобуршуносликдаги эътиборли жиҳатлардан бири ҳисобланади.

Қилинаётган ишларни эътироф этган ҳолда шуни айтиш мумкинки, шоир асарларининг электрон вариантини яратиш, дунёда олиб борилаётган тадқиқот ишларини электрон корпус шаклида бир тизимга жамлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

“Бобурнома”нинг мукаммал корпусини яратиш адиб ижодий меросини тизимлаштиришга, бобуршунослик тараққиётини белгилашга, янги тадқиқотларни йўналтиришга, Бобур ижодининг қомусийлик характерини кўрсатишга, она тилига муносабати ва тилдан фойдаланиш маҳоратини ёритишга хизмат қилади. Зеро, ўзбек тилини дунё тиллари каби компьютер тушуна оладиган, моделлашган, формаллашган тилга айлантириш, ўзбек миллий адабиёти асарларини рақамлаштириш ва архивлаш, шунингдек, электрон китобларни яратиш ҳамда кенг оммага ёйиш мутахассислар олдида турган асосий вазифалардан биридир [1.б. 61].

Дунёнинг кўпЛАБ давлатларида миллат ғурури бўлган адибларнинг алоҳида электрон платформалари мавжуд. Бинобарин, халқимиз ғурури бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қомусий асари бўлган “Бобурнома”га бағишланган сайтнинг бўлиши давр талабидир. Зеро, компьютер ва корпус лингвистикаси глобаллашув шароитида тилларга иммунитет бахш этувчи асосий воситалардир [2. б. 27].

“Бобурнома”нинг мукаммал корпуси яратилгач унга асарнинг барча қўлёзмалари жойлаштирилади ва бу матншуносликка оид янги тадқиқотлар учун замин яратади. “Бобурнома” юзасидан олиб борилган барча халқаро ва маҳаллий тадқиқотлар бир жойга жамланганлиги боис, бобуршунослик илми янги манбалар билан бойийди. “Бобурнома” матнидаги тарихий шахслар, топонимлар, турли касбга оид илмий терминлар, мақол ва фраземалар ўзбек, рус, инглиз тилларида тэг шаклида изоҳланади.

Тадқиқот икки йўналишда олиб борилади. Биринчи йўналиш – илмий тадқиқотлар қисми. Иккинчи йўналиш – мутахассислар билан ҳамкорликда **“Бобурнома”нинг мукаммал корпуси(Digital Baburname creating a complete corpus)**”ни яратиш. У корпус ҳақида умумий маълумот, “Бобурнома”нинг барча қўлёзмалари ёки уларнинг факсимелеси, “Бобурнома”нинг илмий-танқидий нашрлари араб алифбосида, транскрипцияда, латин алифбосида ва ҳозирги ўзбек тилидаги табдили шаклида берилади, “Бобурнома”нинг таржималари, “Бобурнома” юзасидан республика ва хорижда олиб борилган тадқиқотлар, “Бобурнома” юзасидан тузилган барча луғатлар, Бобур шахси, ижодига оид миниатюралар, кинофильмлар, бадиий фильмлар, ҳужжатли фильмлар, видеороликлар, аудиоматнларни ўзида мужассам этади.

Ушбу корпус сайт кўринишида бўлади, ҳар бир рукн саҳифаси алоҳида шакллантирилади. “Бобурнома”даги ижтимоий-иқтисодий соҳаларга доир маълумотлар интерфейс ҳам алоҳида қидирув тизимига эга бўлади. Қидиришнинг энг кичик бирлиги – сўз. Мултимедиа воситалари интерфейси ҳар бир маълумотлар базаси учун алоҳида тузилади. Унда видео ва аудиомаҳсулотлар кутубхонаси жойлаштирилади. Маҳсулотларни онлайн кўриш имконияти тақдим этилади. Мультимедиа маҳсулотлари сарлавҳа асосидаги қидирув типига ишлайди.

Корпус маълумотлар базаси ҳар бир маълумотнинг бир нечта (ўзбек, турк, инглиз, рус) тилдаги вариантини сақлаш имконини беради. Электрон платформада янги тилларни қўшиш имкони мавжуд, яъни маълумотнинг бирор-бир тилдаги вариантини қўшиб, тизимни такомиллаштириб бориш мумкин.

Келгусида мукаммал корпусдан ўрин олган материаллар орқали Бобур асарлари, бобуршуносликка доир тадқиқотларни оммалаштириш, ўзбек халқининг маданияти, кадриятларини мумтоз манбалар мисолида жаҳон миқёсида янада кенгроқ тарғиб қилиш режалаштирилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурахмонова М. Ўзбек миллий адабиёти муаллифлик корпуси архитектураси. “Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ҳамда амалий масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция. – Тошкент, 2021. – Б.61.

2. Менглиев Б. “Ўзбек тилининг миллий корпуси”ни яратиш: ютуқлар, муаммолар ва вазифалар. “Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ҳамда амалий масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция. – Тошкент, 2021. – Б.12

3. Холманова З. Корпусларнинг лингвистик тадқиқот материали сифатидаги аҳамияти. “Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ҳамда амалий масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция. – Тошкент, 2021. – Б.51.

4. <http://rusorpora.ru>

МУМИНОВ Аширбек,
*Исследовательский центр по исламской истории,
искусству и культуре, доктор исторических наук*

НАУКА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПОСТМОНГОЛЬСКИЙ ПЕРИОД

Преамбула

В изучении развития науки в Тимуридскую эпоху (1370–1506) ключевое значение имеет установление преемственности в традициях. В монгольскую эпоху наблюдается разрыв в традициях в областях практического права (фуру‘ ал-фикх), методологии фикха (усул ал-фикх), матуридитской теологии (калам), толковании Корана (тафсир ал-Кур’ан) и др. Вместе с тем заметно появление новых дисциплин – логики (мантик), геометрии (илм ал-хай’а), астрономии (‘улум ан-нуджум) и др.

Распространение ханафитских традиций домонгольского Мавараннахра: страны Ближнего Востока и Хорезм

В 14-м поколении во всех цепях (силсила, ‘ан‘ана) суннитского мира фигурируют имена двоих: Хусам ад-дина ас-Сигнаки (ум. между 1311–1315 гг.) и ‘Ала’ ад-дина ‘Абд ал-‘Азиза ибн Ахмада ал-Бухари (ум. в 1330 г.) – воспитанников бухарско-самаркандской школы. Примечательно, что в Хорезме их ученик Саййид Джалал ад-дин ал-Гурлани (ум. в 1367 г.) при упоминании своих учителей ставит на первую позицию ас-Сигнаки. В Египте и Сирии в цепях стоит имя ‘Ала’ ад-дина ал-Бухари. Чем объяснить такое расхождение?

Направления в творчестве представителей двух регионов

‘Ала’ ад-дин ал-Бухари, прежде всего, известен своими авторитетными трудами по методологии фикха – «Кашф ал-асрар ‘ан усул Фахр ал-ислам ал-Паздави». Труды же ас-Сигнаки – «ал-Кафи» и «ал-Вафи» получили меньшего распространения. Ученики последнего упоминают его труд практической части мусульманского права «ан-Нихайа фи шарх ал-хидайа». В Хорезме и Золотой Орде (1227–1502) вместо методологических трудов ас-Сигнаки большей популярностью пользовался труд Са‘д ад-дина ат-Тафтазани (ум. в 1390 г.) «ат-Талвих фи шарх ат-танких».

Теология

На востоке мусульманского мира была инициирована традиция комментирования матуридитских трудов аш‘аритскими авторами. Так появилась работа Са‘д ад-дина ат-Тафтазани «Шарх ‘ака’ид ан-Насафи». На этот

комментарий были составлены глоссы Ахмада ал-Джанди «ал-Хашийа ‘ала шарх ‘ака’ид ан-Насафи». Этим двум трудам суждено было стать в будущем самыми популярными пособиями в системе суннитского медресе.

Филологические дисциплины

В области филологии арабского языка были созданы несколько трудов общемусульманского масштаба. Среди них особое занимало «ал-Мутаввал» Са‘д ад-дин ат-Тафтазани.

Толкования священного писания

Тафсир аз-Замахшари «ал-Кашшаф» пользовался непререкаемым авторитетом. Его му‘тазилитские положения вызывали возражения со стороны некоторых ученых. Появление «Анвар ат-танзил ва-асрар ат-та’вил» хорасанского ученого ал-Байдави (ум. в 1292 г.) сняло эти вопросы.

Ученые диспуты при дворе Амира Тимура

Переезд Са‘д ад-дина ат-Тафтазани в Самарканд имел далеко идущие последствия для дальнейшего развития наук в эпоху Тимуридов. Споры о победителе в диспуте между Са‘д ад-дином ат-Тафтазани и ас-Саййидом аш-Шарифом ал-Джурджани (ум. в 1413 г.), имевшем место в Самарканде, свидетельствуют о доминировании какой школы – восточной или западной в Центральной Азии. Позиция Хафиз ад-дина ат-Ташканди (ум. в 1584 г.) в научном споре в доме шайх ал-ислама Османской империи в Стамбуле Абу-с-Су‘уда ал-‘Имади (ум. в 1574 г.) показывает, что центральноазиатские ученые придерживались положений школ Са‘д ад-дина ат-Тафтазани. Об этом также свидетельствует деятельность в Бухаре и Самарканде хорасанских ученых XVI века, бежавших от Сефевидов в Центральную Азию при Шайбанидах – ‘Исам ад-дина ал-Исфара’ини (ум. в 1535 г.) и его сподвижников.

Заключение

Мусульманская наука в постмонгольский период претерпела некоторые изменения. Это, в первую очередь, касается таких ее областей, как теология, методология мусульманского права, толкования Корана, риторики и др. Научные традиции Хорасана, шафи‘итско-аш‘аритских школ усилили положения ханафитского мазхаба, привнеся в него новые научные подходы и методы для обоснования его учений и практики. Такой синтез изменил старые формы учений и инициировал появление новых направлений – в логике, астрономии и других точных науках. Результатом этих процессов стало введение в репертуар медресе новых дисциплин, учебников и пособий, его стабилизация.

МАХМУДОВ Отабек,
Фарғона давлат университети,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ АЛЛОМАЛАРИ АСАРЛАРИНИНГ
ЎРТА АСР ЕВРОПА ТАРЖИМА МАРКАЗЛАРИДА ЯРАТИЛГАН
ЛОТИНЧА НУСХАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФАН ТАРИХИДАГИ АҲАМИЯТИ
(XII–XIII АСРЛАР)**

Моҳиятан дастлаб араб тилидаги асарларни жамлаш ва сақлаш, сўнгра эса уларни таржима қилиш ҳамда муомалага киритиш маскани сифатида вужудга келган Толедо мактаби, тез орада турли миллат олимларининг ўзаро тажриба алмашадиган, мавжуд фанлар бўйича мунозаралар, изланишлар олиб бориладиган илмий марказга айланди. Бу борада, мазкур мактабнинг таъсисчиси ҳисобланган архиепископ Раймондо де Сальвета (1125–1151) хизматлари алоҳида эътибор лойикдир. Жумладан, унинг ташаббуси ва ҳомийлигида минтаканинг турли нуқталаридан бўлган кўплаб таржимонлар бу ерга жамланиб, марказ фаолияти йўлга қўйилган.

Толедо архиепископлари Хуан Кастеллморон (1152–1166) ва Родриго Хименес де Рада (1209–1247)ларнинг саъй-ҳаракати билан эса таржимонларга ҳар тарафлама кўмак берилиб, марказ фаолияти анча кенгайтирилди, натижада у янги босқичга кўтарилди. Айни жиҳат, мазкур масканнинг ўз даври учун илмий мактабга айланишини таъминлади. Леон ва Кастилия қироли Альфонсо X (1252–1284) даврида мактабнинг фаолият доираси торайиб, унинг олдинги шуҳрати маълум маънода пасайган бўлсада, айни вақтда, таржима соҳасида бир қатор ислохотлар амалга оширилдики, бу ўз навбатида Европада таржима назариясининг шаклланишида муҳим рол ўйнади.

Умумий ҳисобда XII–XIII асрларда Толедо мактаби томонидан жами 123 номдаги асар таржима қилинган бўлиб, улар 48 нафар муаллиф, шу жумладан 11 нафар антик давр, 32 нафар ўрта аср мусулмон Шарқи олимлари бўлган. Уларнинг 5 нафарини марказий осиелик алломалар ташкил этади. Асарларнинг 56 таси аниқ фанларга, 31 таси табиий фанларга, 36 таси ижтимоий фанларга оид.

Мактабда марказий осиелик алломалар қаламига мансуб жами 25 та асар таржима қилинган, улардан 3 таси ал-Хоразмийга («Зиж ал-Хоразмий», «Китоб ал-жам‘ ва-т-тафриқ би ҳисоб ал-ҳинд», «Китоб мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва-л-муқобала»), 2 таси ал-Балхийга («Мадҳал ‘илм ан-нужум», «Китоб мухтасар ал-мадҳал»), 1 таси ал-Фарғонийга («Китоб фи усул ‘илм ан-нужум»), 10 таси ал-Форобийга («Иҳса ал-‘ulum», «De ortu scientiarum», «Китоб ат-танбиҳ ‘ало сабил ас-са‘ода», «Рисола фи ‘уйун ал-масоил», «Мақола фи ма‘но ал-‘ақл», «Китоб ал-хитоба», «Китоб аш-ши‘р» ва Арастунинг 3 та асарига шарҳлари), 9 таси Ибн Синога («ал-Қонун фи-т-тибб», «Китоб аш-Шифо’» ва унинг таркибий бўлимлари, Арастунинг 2 та асарига шарҳлари) тегишли.

Айни масала юзасидан олиб борилган янги босқичдаги тадқиқотлар Марказий Осие алломалари асарлари XII–XIII асрларда Толедо мактабига параллел равишда Европанинг бошқа шаҳарларида ҳам лотин тилига таржима қилинганлигидан далолат бермоқда. Жумладан, XII–XIII асрларда Европада таржимачилик ишлари асосан 13 та шаҳар – Барселона, Мурсия, Памплона, Сарагоса, Севилия, Сеговия, Толедо ҳамда Неапол, Падуя, Палермо, Салерно, шунингдек Марсел ва Мон-

пельеда олиб борилганлиги аниқланди. Мазкур шаҳарларни географик жиҳатдан уч гуруҳга ажратиб, уларни Пиреней ярим ороли, Сицилия ва Италия, Прованс шаҳарлари, деб аташ мумкин. Замонавий давр нуқтаи-назаридан уларни Испания, Италия ва жанубий Франция шаҳарлари сифатида таснифлаш ҳам мумкин.

Айни соҳада олиб борилган аввалги босқичдаги тадқиқотимиз хулосалари ҳамда жорий босқичдаги изланишларимиз натижаларига асосланиб, XII–XIII асрларда Европанинг таржима ишлари олиб борилган шаҳарларини умумий бир ном билан «Ўрта аср Европа таржима марказлари» деб аташ тўғри бўлади, деган хулосага келдик. Мазкур тушунчанинг илмий истеъмолга киритилиши билан Испания, Италия ва жанубий Франция шаҳарларида йўлга қўйилган ва муштарак кечган таржимачилик ишларини ягона тизим сифатида ифодалаш мумкин бўлади.

Санаб ўтилган шаҳарларда турли соҳаларга оид араб тилидаги 200 дан ортиқ асарлар ўша даврнинг илмий тили ҳисобланган лотин тилига ўгирилган. Кўриб ўтилаётган даврда Испаниядаги таржима фаолиятининг бош маркази Толедо мактаби ҳисобланган бўлса, Сицилияда бу вазифани Палермо, Италияда Салерно тиббиёт мактаби, жанубий Францияда эса Монпелье мактаби бажарган.

Ўрта аср Европа таржима марказлари фаолиятининг хронологияси XII–XIII асрлар билангина чегараланмаслигини ҳам қайд этиш ўринли. Илмий изланишлар натижаларига асосланиб, ўрта аср Европа таржима марказларининг фаолиятини хронологик жиҳатдан қуйидаги 3 босқичга ажратиш мумкин, деган хулоса келдик.

Ўрта аср Европа таржима марказлари тизимининг биринчи босқичида фаолият юритган таржимонлар ўзагини минтақанинг турли ҳудудларидан бўлган ҳар хил эътиқод ва элат вакиллари ташкил этган. Таржима тарихига оид манбалар ҳамда кўриб ўтилаётган даврда яратилган таржималар қўлёзмаларининг таҳлили натижасида XII–XIII асрларда фаолият юритган 69 нафар таржимон аниқланди. Ушбу таржимонлардан 32 нафари Марказий Осиё олимларининг асарларини таржима қилиш жараёнида бевосита иштирок этишган.

Ўрта аср Европа таржима марказларида асарлари тадқиқ этилган марказий осиелик алломалар рўйхати юқорида санаб ўтилган Хоразмий, Балхий, Фарғоний, Форобий ва Ибн Синодан иборат. XII–XIII асрларда умумий ҳисобда ушбу олимларнинг 34 номдаги турли фанларга оид асарлари лотин, иброний, кастил тилларига таржима қилинган бўлиб, яратилган таржималарнинг умумий сони 89 тани ташкил этади. Бу айрим асарлар бир неча бор таржима қилинганлигини англатади.

Ўрта аср Европа таржима марказларида лотин тилига ўгирилган асарларнинг асосий қисми китоб босиш ускунаси кашф қилинган катта тиражларда топ этилди. 1700 йилга қадар Хоразмий асарларини 2, Балхий асарларини 8, Фарғоний асарларини 5, Форобий асарларини 4 ва Ибн Сино асарларини 78 марта айнан XII–XIII асрларда яратилган таржималари асосида нашр этилганлиги ҳам бунни тасдиқлайди.

Марказий Осиё алломалари асарларининг лотинча таржималари қўлёзмалари бугунги кунда Европанинг марказий кутубхоналарида сақланмоқда. Биргина Оксфорд университети кутубхоналарида Хоразмий «Зиҳ»ининг таржимаси 1 та нусхада, Балхий асарларининг 14 таржимаси 22 та нусхада, Фарғонийнинг «Фалакиёт илми асослари» асарларининг 5 таржимаси 13 та нусхада, Ибн Сино асарларининг 9 таржимаси 25 та нусхада сақланмоқда. Бу каби лотинча қўлёзмаларни уларнинг асл арабча матнлари билан қиёсий таҳлил қилиб, ўзбек тилидаги танқидий-изоҳли таржимасини яратиш шарқшунослигимизнинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

МИРЗАЕВ Жалолiddин,
Термиз давлат университети,
Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ТАНГАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Моддий меросимизнинг муҳим қисмини ташкил этган қадимий тангалар мозийнинг турли жабҳаларини, хусусан, давлатчилик тизимини, иқтисодий муносабатларни, ҳунармандчилик тараққиётини ва ғоявий муҳитни, қўлланилган ёзувни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Улар моддий маданият намуналари бўлиш билан бирга, ўз даврининг сиёсий, маданий ва ғоявий мазмундаги ҳужжатларидир. Тангаларда аксини топган маълумотлар ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Айрим ҳолларда, улар ўз даври ҳақидаги маълумотларнинг ягона манбаи бўлиб хизмат қилади. Ўрта асрларда зарб этилган тангаларда ягона Яратувчига, унинг расули Муҳаммадга имон келтирилади. Шунингдек, тангада зарб қилинган жойи ва вақти, уни зарб қилган ҳукмдорнинг исми-шарифи, айрим ҳолларда тамғаси келтирилади.

Ўрта асрларда масжид билан бир қаторда танга зарб этилиши, ҳукмдор билан халқ ўртасидаги асосий мулоқот воситаси бўлиб хизмат қилган. Масжидда ўқиладиган *хутбада*, яъни жума намоз ваъзида имом-хатиб ҳукмдорнинг номини тилга олиб, унга аҳду санолар ўқир эди. Агарда ҳокимиятда ўзгаришлар рўй берса, фақатгина *хутбада* ва *тангада* бу нарса ўзининг аксини топсагина, ҳукмдорнинг ўзгариши қонуний ҳисобланар эди. Шунинг учун ҳам ўрта асрларда тангалар сиёсий ҳаётда муҳим аҳамият касб этишган.

Тангаларнинг зарб этилишида усталарнинг маҳорати ҳам намоён бўлади, уларнинг қандай услубда зарб қилинганлиги, сифати ҳамда безатилиши ўша давр ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтиради. Демак, ишончли манба бўлиб қолаётган тангаларни ўрганиш, илмий муомалага киритиш тарих саҳифаларини ёритишда имкониятларимиз кенгайтиради.

Масалан, Термиз шаҳрининг Чигатой улуси (668/1269–70 –770/1368–69) давридаги тарихини ёритишда, унда зарб этилган тангалардаги маълумотлар таҳлили алоҳида аҳамият касб этади.

1220 йилда Чингисхон кўшинлари Термизни босиб олгандан кейин, тарихшунослигимизда ёзма манбаларга таянилган ҳолда қабул қилинган хулосага кўра, шаҳар вайрон этилади ва аҳоли қирғин қилинади. Лекин босқиндан кейин ҳам шаҳарда ҳаёт давом этганлиги ҳақидаги узук-юлук ёзма маълумотларнинг мавжудлиги ва, айниқса, тангалар зарб этилгани мазкур хулосани рад этади. Шу билан бирга, Термизда тангаларнинг мунтазам сурада зарб этилганини XIII асрнинг охири, яъни Чигатой улуси даври билан боғлаш керак.

Ҳижрий 670/1271–72 йилда мўғул хонларининг бошқарувчиси Масъудбек Чигатой улусида пул ислохотини амалга оширади. Шу даврдан бошлаб, минтақада мунтазам равишда кумуш тангалар зарб қилинади, иқтисод ривожланиб, шаҳарлар жонлана бошлади. Жумладан, Термизда 680/1280 йилларнинг иккинчи ярмидан Масъудбек ислохотида белгиланган ўлчамларда, таркиби 90% кумуш, вазни 2,08 грамм атрофида бўлган дирҳамлар зарб этила бошланади. Уларда анъанага кўра

калимаи шаҳодат ва шаҳарнинг номи билан бирга, Термизнинг аввалги тангаларда қайд этилмаган лақаби – “*Мадинат ар-рижол*”, ва Чигатойхоннинг авлодларидан бўлган Дувахонга (вафоти 706/1306–07 й.) тегишли тамға акс эттирилган.

Чигатой улуси ҳудудидаги шаҳарларда зарб этилган тангаларда турли тамғалар алоҳида ёки биргаликда акс эттирилган. Фақатгина Термиз ва Бадахшонда Дувахонга тегишли бўлган тамғанинг алоҳида қайд этилиши, бу мулклар шахсий унга тегишли эканлигидан далолат беради. Дувахоннинг вафотидан кейин 706/1306–07—717/1317–18 йилларда Чигатой улусидаги ҳокимият учун кураш чиқарган беқарорлик туфайли иқтисодий тушкунлик рўй беради.

Дувахон авлодлари ўзларининг ҳокимиятини узил-кесил мустаҳкамлаб олгач, 718/1318–19 йилдан Чигатой улусида аста-секинлик билан навбатдаги пул ислохоти амалга оширилади. Натижада ягона ўлчовлардаги соф кумушдан вазни 1,34 грамм атрофида бўлган дирҳам, вазни 8,04 грамм атрофида бўлган динор зарб этиш, уларда тамға билан бирга улус хонларининг исмини қайд этиш тартиби ўрнатилади.

Тангаларда, айрим хонларнинг даврида, масалан, Жанкши (734/1333–34–737/1336–37), Йасун Темурхон (737/1336–37–741/1340–41) номидан тангалар зарб этилганда, буддавийлик тимсолларининг пайдо бўлиши, ҳукмдор доиралар ичида кечган ғоявий курашдан далолат беради. Бу курашда Ислом тарафдорлари ғалаба қозонади.

741/1340–41 йилда Чигатой улусида икки ҳокимиятчилик вужудга келиб, мамлакатнинг жанубида, Термизда Муҳаммадхон, шимолий ҳудудларда, Олмаликда Али-Султан ҳукмронлиги ўрнатилади. Уларнинг қисқа ҳукмронлигидан кейин кўшҳокимиятчиликни 742/1341–42–745/1344–45 йилларда Халилуллоҳ ва Қозонхон давом эттиришади. Халилнинг номидан қисқа даврда зарб этилган тангаларда янги, Ўгадайхон сулоласига тегишли тамға пайдо бўлади.

746/1345–46 ёки 747/1346–47 йилларда Чигатой улусида ҳокимият тепасига Амир Қозоғон келади, унинг давридан амалда кўғирчоқ хонлар номидан тангалар зарб этилади. Термизда Донишмандхон (747/1346–47–749/1348–49), Буйонкулихон (749/1348–49–760/1358–59) номидан ҳам тангалар зарб этилган. 752/1351–52 йилдан зарб этилган тангаларнинг фақатгина 10% кумушдан иборат бўлиб, улар Чигатой улусидаги иқтисодий инкирознинг яққол кўрсатиб турадۇи.

Ҳижрий 761 (милодий 1359–1360) йилда Термизда Олтин Ўрданинг вафот этган ҳукмдори Жонибекхоннинг (742–758/1341–1357) номидан Жўчи авлодлари ва уларни шаҳардан ҳайдаган, Туғлиқ Темурхон билан ахдномага содиқ қолган Амир Темур танга зарб қилганлар. Мазкур тангада Дувахоннинг тамғаси сўнгги бор акс эттирилган бўлиб, бир йилдан сўнг тўлиқ таназзулга учраган Чигатой улусининг Термизда зарб этилган тангалардаги охириги нишонаси бўлиб қолади.

МИРЗАЕВ Насриддин,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ “МАЖМУАИ КИТОБАТ ВА ИНШО. БИРИНЧИ ЖУЗ” АСАРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЁЗУВ МАДАНИЯТИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА

Мовароуннаҳрда ислом цивилизацияси тарқалгандан сўнг ўлкадаги хат ва ёзув маданияти ҳам ривожланди. Иншо сўзи ҳозирда тор доирада муомалада бўлса-да, аслида, иншо ва муншаот жанридаги манбалар тарихимизда турли иш юритиш ва ёзишмаларни ўз ичига олган хат ва ёзув ҳамда мактублар йиғиндиси сифатида ишлатилган.

Туркистонда яшаб ижод қилган олимлар ёзув маданиятига, хусусан, ислом ҳуқуқи соҳасида ёзган ўрта асрлардаги фикҳий манбаларнинг аксарида *илми шурут* ва *сижил* ҳақида тўхталганлар. Бунда *шурут илми* деб ёзиш шартлари, талаблари, қоидалари ва низомлари назарда тутилган бўлиб, бу турдаги ҳужжатлар маҳкамада қози томонидан турли оилавий ва мулкчиликка оид шартномаларни расмийлаштириш бўйича назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган қоидалар мажмуасини англатган. *Сижил* эса айнан қозилик маҳкамаси қарорининг хулоса қисми бўлиб, у махсус иборалар ва бирикмалар билан бошланган бўлади. Ана шундай ёзув қоидалари жамиятдаги турли оилавий, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ёзишмаларнинг тўғри ва тартибли юритилиш учун махсус фан ва илм сифатида ривожланган.

Маҳаллий халқнинг ёзув ва илмга бўлган мойиллиги ва хайрихоҳлиги Қуръон тили ва ёзуви билан кириб келган арабча хат ва ёзувни форс ва туркий тиллар воситасида санъат даражасига кўтарилишини таъминлади. Бунга Беҳбудийнинг “Китобат ул-атфол” асари мукаддимасида айтган сўзларидан шуни англаш мумкинки, Туркистонда азалдан иншо ва мактублар араб, форс ва туркий тилларни ўзида мужассам этган. Тарихнинг турли даврларида одамларнинг илмга бўлган рағбати сусайиб, мазкур оммавий хат ва ёзув сўнгги асрларга келиб мураккабликни касб этгани боис ушбу жанрдаги қўлланма ва ёзувларни ўргатувчи рисоалар ёзилишга эҳтиёж сезилган. Шу сабаб Маҳмудхўжа Беҳбудий ёш болаларга мўлжалланган иншо ва мактубларни жамлаб, уни “Китобат ул-атфол” деб номлаган.

1914 йилда Самарқанд шаҳридаги “Типо-Литография Т-ва Б.А. Газаров” номли нашриётда чоп этилган Беҳбудийнинг “Китобат ул-атфол” асари икки қисмга бўлинади: хат ёзмоқ шартлари ҳамда авсоф ва одоби мактуб.

“Хат ёзмоқ шартлари”да 18 та шарт баён қилинган. Уларга котиб ўз муддаосини яхши англаб сўнг ёзиши, ҳар тилдаги сўзларни ўз қоида ва имлоси билан ёзиш, бошқа тил (русча)даги сўзларни араб ҳарфда ёзса, уларнинг ҳаракатини ёзиши, оммага номаълум сўзларни қавс ичидаги изоҳи билан ёзиш, хат йўналтирилган шахснинг даражасини инобатга олиб ёзиш, шахсларнинг кўча лақаби ва айбларини ёзувда акс эттирмаслик, халқ ичда кам истеъмол қилинадиган эски туркий ва форсий сўзларни ёзмаслик ва бошқалар киритилган.

Асарнинг “Авсоф ва одоби мактуб” номли иккинчи қисмида мактублар ва уларнинг тури ҳақида батафсил тўхталади. Жумладан, мактублар икки гуруҳ —

умумий ва хос мактубларга бўлинишини таъкидлайди. Умумий хатларга девонхона ёки маҳкама, тижоратхона ва идораларга ёзиладиган хатлар киради. Ушбу турдаги хатлар расмий хатлар сирасидандир. Умумий хатларга яна шаръий ва урфдаги хатлар ҳам киради. Хусусий хатлар деб икки киши орасида ёзиладиган мактубларга айтилади. Уларга ёднома (эсдалик), муборакбод (табрикнома) ва хабарномалар ҳам киради.

Юқоридаги тавсифдан сўнг муаллиф хат ва мактублар ичида ёзиладиган махсус сўз, бирикма ҳамда жумлаларни таклиф қилади. Шунингдек, хусусий мактублар ёзиладиган шахслар, тоифалар ва қавму қариндошларнинг даражаларига қараб, махсус сўз ва жумлаларни ишлатиш учун мисоллар келтиради.

Ислом ҳукуқи соҳасида ёзилган ўрта асрлардаги фикҳий манбаларнинг аксарида дипломатикага оид *илми шурут* ва *сижил* махсус йўриқномалар ишлаб чиқилганини инобатга олиб, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Мажмуаи китобат ва иншо, биринчи жуз” асари ўзи чеклагандек, нафақат мактабдаги бошланғич мактаб ўқувчилари учун, балки юқорида зикр қилинган барча даражадаги илмий ва оммабоп ёзишма олиб борувчи кишиларга ҳам тегишли манба бўлиб хизмат қилади. Энг муҳими, асар орқали у ёзилган даврга келиб минтақада кечган сиёсий ўзгаришларнинг минтақа аҳолиси ҳаётида қандай ўзгаришларга туртки бўлганини ўрганиш, умуман, дипломатика соҳасидаги ўзгаришларни тадқиқ этиш мумкин.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ НОДИР ҚЎЛЁЗМА ҚУРЪОНЛАР ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИНИНГ ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Дунёнинг машхур илмий-маданий муассасаларида Қуръони каримнинг қимматли қўлёзма нусхалари сақланади. Чунки динимиз бош манбаининг бундай қўлёзмалари улкан илмий-тарихий аҳамиятга эгадир. Уларни илмий ўрганиш исломнинг пайдо бўлиши, дунё бўйлаб тарқалиши, арабийзабон тамаддуннинг шаклланиши ва *ислом цивилизацияси* деб номланадиган кўпқатламли мураккаб феноменнинг бошқа қирраларини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам турли даврлар ва мамлакатларда яратилган қўлёзма Қуръонлар матни ва тарихини ўрганишга ихтисослашган кўплаб илмий марказлар фаолият кўрсатади. Уларнинг энг нуфузлилари қаторига Париж, Неапол, Болония, Лондон, Санкт-Петербург, Принстон, Соор-Брюкен ва бошқа шаҳарлардаги марказларни киритиш мумкин.

Қуръони каримнинг илк тўртта (ёки олтита) ёзма версияларидан бири – Мусхафи Усмоннинг Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказида сақланишининг ўзиёқ ушбу муассасани зикр этилган алоҳида мақомли илмий-маданий тузилмалар сафига қўшади. Шунингдек, ушбу марказда фанга “Катта Лангар Қуръони” номи билан кирган Қуръони каримнинг VIII-IX асрларга нисбат бериладиган яна бир қадимий нусхасининг Ўзбекистонда сақланаётган саҳифалари ҳам жой олиши бундай мақомни янада кучайтиради.

Бугунги Ўзбекистонда Қуръони каримнинг бошқа диққатга сазовор қўлёзмалари ҳам мавжуд. Мисол тариқасида Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг ўзидагина Қуръоннинг 400 га яқин қўлёзмалари сақланмоқда. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказида жамланган нодир қўлёзма Қуръонлар сони 50 дан ошди. Уларнинг орасида 5-6 асрлик тарихга эга бетакрор безакли ва Марказий Осиё хаттотлик мактабларининг хусусиятларини ўзида мужассам этган нодир нусхалар бор. Бундай қўлёзмаларнинг ҳар бири ўзига хос тарихга эга.

Бу каби Қуръонларнинг кўпчилиги таниқли тарихий шахсларга тегишли бўлгани учун уларнинг номи билан ҳам юритилади. Буни Ўзбекистон ФА ШИ коллекциясидаги қўлёзма Қуръонлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, асл исми Муҳаммадали Собиров бўлган ва 1898 йилда қатл этилган маърифатпарвар дин арбоби Дукчи эшонга мазкур коллекциядаги саккизта қўлёзма Қуръон нисбат берилади. Уларнинг учтаси Худоёрхонга тегишли бўлгани учун унинг номи қўшиб айтилади. Охирчилари ўзининг катта формати (415X312 мм) ва бой безаклари,

зарҳаллангани, уларга Худоёрхон муҳри қўйилгани ва бошқа хусусиятлари билан диққатни жалб этади.

Қуръони каримнинг юртимизда сақланаётган айрим қўлёзма версияларида “сохта муҳрлик”лари ҳам учрайди. Шундай қўлёзмалардан бирига Қўқон хонлигида йирик мансабдор бўлган Норбўтахон муҳри қўйилган. “Сохта муҳрли” дейилишига сабаб эса, муҳр қўйилган саҳифа қоғози матннинг бошқа қисмидан фарқли бўлиб, у қўлёзмага алоҳида қўшиб қўйилган. Лекин бундан ушбу қўлёзманинг илмий-тарихий қиймати асло пасаймайди. Аксинча, 592 varaкли ушбу қўлёзма суралар номининг зарҳаллангани ва бошқа безаклари билан ҳеч бир шикастсиз сақланиб қолгани билан ҳам юксак баҳоланади.

Айтиш жоизки, ўзбек давлатчилиги тарихида ўзининг алоҳида хусусиятлари билан ажралиб турадиган Қуръони каримнинг кўплаб бетакрор қўлёзмалари яратилган. Уларнинг айримлари турли тарихий даврларда юртимиз ҳудудидан хорижга олиб кетилган. Бундай Қуръонларнинг энг машҳурлари қаторига, масалан, Қуръоншунослик фанига “Бойсунғур Қуръони” номи билан кирган, айрим манбаларга кўра, Амир Темури буйруғига мувофиқ 1400-1405 йиллар оралиғида Бибиҳоним мадрасаси саҳнидаги мрамор лавҳа учун яратилган улкан – 177X101 см ҳажмли ва салкам 800 қўшалок саҳифали қўлёзма Қуръон киради. Баъзи тадқиқотларга кўра, Нодиршоҳ Афшар босқинига қадар Бойсунғур Қуръони байрам кунлари Бибиҳонимдаги лавҳага қўйилган. Ҳар бир саҳифасида етти сатр матн жойлаштирилган ушбу ноёб қўлёзманинг саҳифалари Эрон, Буюк Британия, АҚШдаги алоҳида шахслар ва илмий-маърифий муассасаларга тегишли коллекцияларда сақланаётгани ҳақида маълумотлар бор.

Қуръони каримнинг ғайриоддий катта форматли, такрорланмас безакзийнатли, маҳаллий анъаналарни мужассам этган қўлёзмалари бугун ҳам юртимизнинг турли илмий-маданий муассасаларида сақланмоқда. Улардан бири Бухоро ҳукмдори Амир Насруллоҳ (1827-1860) билан боғлиқ. Мазкур ҳукмдорнинг буйруғи билан Қуръони каримнинг ўлчами 156-107 смли қўлёзмаси яратилган. Очилган ҳолда унинг кенглиги 214 см, вазни эса 80 кгни ташкил этади. Ҳар бир саҳифада 37 қатордан матн ёзилган ушбу Қуръон ҳошиясига “*Ба лавҳи Темури бигузоиш ин Каломуллоҳ. Вақфи ҳақиқийи Амир Насруллоҳ сана 1271*” деб ёзиб қўйилган. Ушбу ноёб қўлёзма Қуръон бугун Самарқанд ўлкашунослик музейининг қимматли экспонатларидан биридир.

Наманган шаҳридаги “Олтин мерос” марказида сақланаётган қўлёзма Қуръон ҳам алоҳида ўрганишга сазовор қимматли манбадир. Ҳажми 76,5X53,5 см, вазни 22 кг, ҳар бири 3-4 сантиметрли йирик ҳарфлар билан настаълиқда кўчирилган, 535 varaқ, яъни 1070 саҳифадан иборат ушбу муқаддас битикнинг бир саҳифасига 13 сатрдан матн жойлаштирилган. Барча ҳаракатлар, яъни фатҳа, замма, касра, сукун, ҳарфости ва ҳарфусти нуқталар (диократик белгилар) тўлиқ қўйилган, 64- ва 92-саҳифаларда муҳрлар қўйилган, ушбу нусха тахминан 200 йил муқаддам кўчирилган. Нақшбандийлик тариқатининг йирик вакиллари билан бири Мавлоно Лутфуллоҳ Чустийга тегишли бўлиши мумкин деб фараз қилинаётган ушбу битик

ханузгача деярли ўрганилмаган. Охирги фаразга асос бўлган факт эса, мазкур Қуръоннинг 16-бетида “...1329 йил тарихда мен муҳри муқаррар Мулло Ҳикматхон бу Каломуллоҳни отам Муҳаммад Холдорбой марҳум ҳақиқий укам Мулло Азимбойи марҳум менга муқаддам ҳазрати Мавлоно Лутфуллоҳдан...” деган форс-тожик тилидаги ёзувдир.

Ўзбекистонлик тадқиқотчилар томонидан шартли тарзда “Бухоро Қуръони” деб номланган Бухоро ўлкашунослик музейида сақланаётган қўлёзма Қуръоннинг ҳажми 85X47 см бўлиб, 365 варақдан иборат. Рамка ичидаги матннинг соф ўлчами 61X31 см, зарҳалланган сулсада кўчирилган. XVIII-XIX асрларга тегишли ушбу қўлёзма Қуръон тарихи ҳам деярли ўрганилмаган.

Ўзбекистондаги ноёб қўлёзма Қуръонлар саноғи узун бўлиб, уларнинг айримлари билан боғлиқ алоҳида хусусиятларни зикр этишнинг ўзиёқ ушбу мавзунинг нечоғлик серқирра илмий-тарихий қўламли эканини кўрсатади. Масалан, хатининг гўзаллиги туфайли “Луълуъ” тахаллуси билан эъзозланган Мир Убайд Бухорий томонидан Бухоро амири Убайдуллоҳон учун кўчирилган қўлёзма Қуръон ўз пайтида 40 000 (!) тилло тангага баҳоланган экан. У бизгача етиб келган ва юртимизда сақланади. Ўзбекистон ФА ШИ коллекциясидаги 1227/1812 йилга мансуб № 5/22 инвентар рақамли Камолиддин Шоший хатидаги қўлёзмадаги иккита жадвал Қуръони каримнинг рақамлардаги ифодаси экани тадқиқотчилар томонидан қайд этилган. Қўлёзмадаги ҳажми 100X25 см ва 20X20 смли жадвалларда Қуръон суралари рақамлар воситасида ифодаланган.

Келтирилган мисоллар Ўзбекистондаги қўлёзма Қуръонларни илмий ўрганишни ЎзИЦМ тадқиқот йўналишлари марказига қўяди. Марказ ҳузуридаги Ислом цивилизацияси тарихи музейи таркибида шакллантирилаётган Қуръон залида Мусҳафи Усмон атрофида қўйилиши режалаштирилаётган 28 ноёб қўлёзма Қуръонларнинг тарихини тиклаш зарурати эса, ушбу вазифани янада долзарблаштиради.

МУРОТОВ Абдушукур,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
исломишунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

НАСАФЛИК МУФАССИРЛАРНИНГ ИСЛОМ ТАМАДДУНИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Қашқадарё воҳаси, хусусан, Насаф азалдан ислом илми марказларидан бири сифатида эътироф этилган. Ундан етишиб чиққан олимларнинг турли фан соҳаларига оид асарлари машҳур бўлиб, бугунгача ўз қийматини йўқотмаган. Ҳозир Қарши, қадимда Насаф деб юритилган шаҳар тарих ва табақот китобларида мусулмон дунёсининг етти илм шаҳарлари – Куфа, Басра, Бағдод, Ҳижоз, Дамашқ, Самарқанд, Бухоро каби диний ва дунёвий илмлар ривожланган марказлар мақомида тарихда қолган. Насаф ва унга туташ бўлган ҳудудларда ислом илмлари – ҳадис, калом, тафсир, фикҳ ва тасаввуфга ихтисослашган мадрасалар фаолият олиб борган. Ушбу илмлар ичида Қуръони каримни тафсир қилиш, унинг мазмун-моҳиятини очиб беришга қаратилган шарҳлар ёзиш ҳам ўша даврда кенг оммалашган.

Тадқиқотчилар Насаф ва Кеш ҳудудларидан йғирмага яқин йирик муфассир олим етишиб чиқиб, уларнинг тафсир илмига оид бой меросидан маълум бир қисми давримизгача етиб келганини эътироф этадилар. Улардан бири Имом Иброҳим ибн Маъқал ан-Насафий (ваф. 295/898) бўлиб, Насаф қозиси бўлган. Аллома ислом оламида машҳур бўлган Имом Муҳаммаднинг “ал-Жомий ас-сағир” ва Имом Бухорийнинг “Саҳиҳ ал-Бухорий” асарларни ижоза сифатида муаллифдан рухсат олиб, ўқитган ровийлардан бири ҳисобланади.

Олимнинг “Тафсир ал-Қуръон” ёки “Тафсири Насафий” ва “ал-Муснад фил-ҳадис” каби асарлари бўлиб, биринчиси 1317/1899 йилда Мисрда чоп қилинган. Китобнинг иккинчи нашри 1936 йилда Мисрнинг Булоқ деган жойидаги “Амирийя” матбаасида босилган. Ҳар икки нашрнинг ҳошиясида машҳур “Тафсири Хозин” китоби ҳам жойлаштирилган.

Насафлик муфассир олимлардан яна бири Имом Мустафарий (350/961–432/1041) бўлиб, алломанинг исми Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Муътаз ибн Муҳаммад ибн Мустафар ибн Фатҳ ибн Идрисдир. У табақот китобларида Абул Аббос Мустафарий ан-Насафий номи билан келган, Насаф шаҳрининг хатиби, ишончли муҳаддис ҳофиз, тарихчи олими ва ҳанафий мазҳабининг етук алломаларидан ҳисобланган.

Алломанинг “Маърифат ас-саҳоба” (“Саҳобаларни таниш”), “Далоил ал-нубувват” (“Нубувват далиллари”), “Фазоил ал-Қуръон” (“Қуръон фазилатлари”), “Тарихи Насаф”, “Тиб” “Тарихи Кеш” номли асарлари мавжуд. Мустафариийнинг қаламига мансуб “Фазоил ал-Қуръон” асарининг услуби бошқа асарлардаги малумотларнинг қисқа ва лўнда баён қилиниши, улум ал-Қуръонга оид қарашларни батафсил берилиши, оятларни шарҳлаш борасида ривоятларнинг келтиришдаги ўзгачалиги билан ажралиб туради. Ушбу асарни танқидий матни исломшунос олим Аҳмад ибн Форис ас-Салум томонидан амалга оширилган ва Байрутдаги “Дор ибн

Ҳазм” нашриётида икки жилд шаклида чоп қилинган. Асарда жами 1408 ҳадис келтирилган.

Насафга туташ Базда номли (ҳозирги кунда Фазли деб номланади) жойдан ҳам кўплаб муфассир олимлар етиши чиққан. Уларнинг энг машҳури Имом Баздавий (400/1010–482/1089) бўлиб, олимнинг тўлиқ исми Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим ибн Мусо ибн Ийсо Баздавийдир. У ҳанафий мазҳабининг етук олимларидан бўлган. Табақот китобларида аллома фақиҳ ва усул илмида пешқадам бўлгани ва замонасининг энг кўзга кўринган олимларидан бири сифатида эътироф қилинади. Тарожум ва табақот китобларида олимнинг 100 жилдли Қуръон тафсирига оид асари бўлгани айтилади. Лекин у бизгача етиб келмаган.

Насафий муфассирлардан яна бири Абу Ҳафс Умар Насафий бўлиб, олимнинг ҳаёти ва фаолияти ҳамда асарлари ҳақида табақот, тарожим (библиографик) жанрдаги манбаларда умумий маълумотлар келтирилган. Абу Ҳафс Умар Насафий тафсир соҳасида ўзига хос услубни танлаб, ўзидан аввал ва кейин ёзилган тафсирлар орасини боғлашда занжир вазифасини ўтаган. Тадқиқот натижаларига кўра, олимнинг тафсир илмига оид учта асари бўлгани аёнлашди.

Биринчиси, “ал-Акмал ул-атвал” тўрт жилдли катта ҳажмли мукаммал тафсир. Тадқиқотчилар Абу Ҳафс Насафийнинг мазкур китоби билан “ат-Тайсир фи-т-тафсир” (“Тафсир соҳасида енгиллик”)ни битта асар сифатида кўрсатганлар. Шунингдек, Муҳаммад Тақий Дониш Сарзе ва Аҳмад Мунзавий ҳам шу фикрни қўллаб-қувватлаганлар. Лекин олимнинг “Ат-Тайсир фи-т-тафсир” асари тафсир илмларига бағишланган алоҳида китоб ҳисобланади.

Абу Ҳафс Насафийнинг иккинчи тафсири форс тилидаги “Тафсири Насафий” асари ҳисобланиб, мазкур асар Қуръон матнининг насрий қофияланган (саж) форсча таржимасидир. Бу асар Қуръони каримнинг форс тилидаги илк таржималаридан ҳисобланиб, “саж”да қилинган ушбу мукаммал таржима нафақат форс тилидаги, балки дунёдаги тиллар орасида араб тилидан ташқари бошқа тилдаги саж услубида яратилган нодир таржима ҳисобланади.

Абу Ҳафс Умар Насафийнинг учинчи тафсири “Ат-Тайсир фи илми ат-тафсир” бўлиб, у араб ва форс тилларида ёзилган. Асарнинг замонавий нашри 15 жилддан иборат бўлиб, ҳанафийлик-мотурудийлик таълимотини англашда мўътабар манбалардан деб қаралади.

Насаф заминидан етишиб чиққан муфассир олимлар томонидан ёзилган асарлар ўз даврида ҳам, бугунги кунда ҳам дунёнинг энг нуфузли олийгоҳларида дарслик сифатида ўқитиб келинмоқда. Бу эса аждодларимиз томонидан яратилган мазкур асарлар ўз қиймати ва аҳамиятини юқотмаганидан дарак беради.

МУХАМЕДОВ Нематулло,
Международная исламская академия Узбекистана,
доктор исторических наук, доцент

МЕМОРИАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС ШЕЙХА ХОВАНДИ ТАХУРА – КАК НАУЧНО-КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР

Известными представителями суфизма были Шейх Умар Вали Багистани (XIII-XIV века) и его сын Шейх Хованди Тахур (XIV век). Они вели скромный образ жизни, честно зарабатывая на нее земледелием и садоводством. Мавзолей Шейха Умара Вали Багистани, расположенный на расстоянии 120 километров от города Ташкента, в предгорьях Западного Тянь-Шана, у берегов Чарвакского водохранилища, в селение Багистан популярен и известен как святой поминальнѣй комплекс среди народов Центральной Азии.

Между селениями Нанай и Бурчмуллы Бостанлыкского района Ташкентской области расположено селение Багистан, то есть «край садов». Багистан на самом деле – это комплекс Шейха Умар Вали или места паломничества Шахумар бобо. Шайх Умар Вали Багистани в свое время был известен как крупный представитель суфизма, а среди народных масс в качестве святого. Он родился в селения Багистан Ташкентского области. Год его рождения неизвестен, а скончался он в 694/1291 году. Умар Багистани вместе с женой совершали паломничество – зиярат к могиле Шейха Зайниддина и просили перед его могилой просили ребенка у Всевышнего. Прошло время и, согласно предопределения Всевышнего Аллаха, у них появился ребенок. Шейх Умар повез ребенка к святой могиле Шейха Зайниддина. Здесь голубы увидев ребенка, стали петь «ат-Тахур-ат-Тахур». Шейх Умар воспринял этот знак как предвестье для своего ребенка и нарек его именем Тахур.

В ряде источников отмечается принадлежность Шейха Умара Вали Багистани к суфийскому тарикату накшбандия. За знаниями Шейх Умар Багистани приходит в Бухару, где встречает Шейха Хасан Булгари и становится его последователем (мюридом). За три года служения у Шейха Хасана Булгари Шейх Умар Багистани обрел знания и, достиг высоты личного совершенства.

Как приводит в своей книге «Рашахат» историк Фахриддин Али Сафи, Шейх Умар Багистани со своим скромнѣм образом жизни стал примером для многих людей. Он не считал честью быть большим муллой или влиятельным суфием и не гнался за славой, старался быть простым, но истинным человеком.

Все это можно узнать из его наставлений своему сыну Хованду Тахуру. Фахриддин Али Сафи слова Шейха Умара Багистани своему сыну Хованди Тахуру: *«Тахур, не будь муллой, не будь суфием, не будь тем или другим, но будь мусульманином».*

Шейх Хованд Тахур, как пишет Фахриддин Али Сафи, достиг тайн явных знаний – шариата и сокрытых знаний суфизма, высокого ранга среди святых шейхов – чудотворцев. Он – один из видных представителей суфизма, живший в XIV веке. Родился примерно в 1280-1290 годах в деревне Багистан. Начальное религиозное образование получил у своего отца, позже учился

в медресе. После окончания медресе отправился в Туркистан к Тенгиз Шейху, потомку Ахмада Яссави, с целью углубления своих знаний о тарикате. Последующие годы он провел в Бухаре, обучаясь у известных улемов. Вернувшись в Ташкент, занялся земледелием и садоводством, одновременно распространяя свои знания среди людей.

Шейх Хованди Тахур является автором книг «Трактат по вопросам шариата и тариката», «Трактат о десяти условиях», «Послание о столпах ислама», «Трактат о правилах приличия тариката». Умер и похоронен в 1355 (в некоторых источниках 1360) году в Ташкенте. Мавзолей Шейха Хованди Тахура стал священным местом для мусульман. Во второй половине XV века его правнук Ходжа Убайдулла Ахрар Вали велел построить усыпальницу над его могилой, которая ныне находится на территории Международной исламской академии Узбекистана.

В комплексе Шайх Хованди Тахур, одного из важнейших религиозных архитектурных памятников Ташкента, находится мавзолей (мазар) названный тем же именем. Мавзолей неоднократно изменял внешний вид после того, как был построен в XV-м столетии. Внутри мазара, рядом с надгробием находится уникальный, сохранившийся до сих пор, окаменевший священный Саур Искандера. Сауры — это хвойные деревья местной породы. Вокруг мавзолея была целая роща таких сауров, которые были безжизненны уже в XV столетии. Возможно, именно из-за этих запоминающихся хвойных деревьев, это место было выбрано для захоронения Шайх Хованди Тахур. Размеры мавзолея: ширина — 16.2 x 9 м., высота — 12.8 м.

Комплекс Шайхантахур был самым популярным святым местом Ташкента в XVI в., здесь хоронили местную аристократию. Комплекс захоронений начал формироваться в пригороде, среди усадеб зажиточных горожан. Со временем вокруг мавзолея Шайхантахура образовался целый погребальный комплекс, который вместе с городским районом получил название Шайхантахур. Много выдающихся личностей, оставивших след в истории Ташкента, были похоронены здесь. Один из них Юнус Ходжа, был правителем Ташкента.

К началу XX в. это был уже огромный комплекс памятников, включавший большие сводчатые ворота, хаузы, четыре мечети, несколько мавзолеев и три медресе. До нашего времени сохранились только 3 (из 16) памятника погребального комплекса Шайхантахур. Помимо Мавзолея Шейха Хованди Тахура сохранились Мавзолей Калдиргочбия (Толебий) и Мавзолей Юнус-Хана.

История свидетельствует, что духовно-культурный потенциал Мемориального комплекса Шейх Хованд Тахура был высок, он служил народам Центральной Азии в качестве важного центра исламской культуры.

ОРИФЖОНОВА Гулраъно,

Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти,

Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ЎЗБЕКИСТОН ЗИЁРАТГОҲЛАРИ МУЗЕЙЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-ҚИЁСИЙ ТАВСИФИ

Ўзбекистонда зиёратгоҳларни тиклаш, муқаддас қадамжоларни ободонлаштириш ишларига катта аҳамият берилмоқда. Натижада зиёрат туризми тараққий этди. Бу Ўзбекистонга зиёрат мақсадида ташриф буюрган сайёҳларга юртимиз бой тарихини, зиёратгоҳларни батафсил таништиришни тақозо этади. Шу сабабдан кўплаб муқаддас қадамжолар қошида музейлар ташкил этила бошлади.

Шундай музейлардан бири – Республика Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Бухоро вилоят шаҳар ҳокимлиги, Ўзбекистон музейлари диний идораси вилоят вакиллиги ташаббуси ва ёрдами билан Бухоро Давлат музей-қўриқхонаси маъмурияти ва бир гуруҳ илмий ходимлари томонидан Абдуҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг 685 йиллиги муносабати билан Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуасида жойлашган тарихий музей қайта ташкил этилди.

Тасаввуф таълимотининг ижтимоий, маданий, маънавий, фалсафий динамикаси намойишига бағишланган бу музейдан тариқат ва тариқат пирлари ҳаёти, фаолияти, уларнинг касб-кори, машғулоти билан боғлиқ асл экспонатлар жой олган. Экспозиция илмий хронологияси эрамизнинг VII асрдан ҳозирга қадар бўлган даврни ўз ичига олади [1, б. 8–9]. У Нақшбандия таълимоти тарихи ва унинг асосчилари ҳақида ҳикоя қилувчи Ўзбекистондаги ягона музейдир [7, с. 117].

1995 йилда Шайх Баҳоуддин Нақшбандийнинг илмий-маънавий меросини ўрганиш мақсадида “Тариқати Нақшбандий” илмий маркази ташкил этилди [5, с. 15]. 2003 йил сентябр ойида Баҳоуддин Нақшбандийнинг 685 йиллиги шарафига бутун мажмуа барпо этилди, илмий марказ ва Нақшбандия таълимоти тарихи музейи бирлаштирилди [2, с. 60]. Ҳозирги кунда музей Баҳоуддин Нақшбандий мажмуаси таркибидаги Дониёлбий мадрасасида (XVIII аср) жойлашган. У халқаро ва маҳаллий сайёҳлик йўналишларига киритилган [3, б. 292–293].

Музейдаги сайёҳлар диққатини тортувчи буюмлар сирасига XVIII асрга оид катта форматли Қуръон китоби, Улуғбек мадрасаси эшигидаги китоба, Сайфиддин Бохарзий қабри ёғоч панжаралари ва бошқаларни киритиш мумкин [8, б. 35].

Шофиркон тумани тарихи ва маданияти музейи Бухоронинг етти пиридан бири Хожа Ориф Ревгарий зиёратгоҳи ҳудудида ташкил этилган. Экспозициядан асосан археологик, этнографик предметлар ва қўлёзма намуналари ўрин олган.

Навоийдаги XVI–XX асрларга оид Қосим Шайх мажмуаси таркибида ҳам музей мавжуд бўлиб, бу ерда археологик топилмалар билан бирга этнографик предметлар ҳам экспозицияга қўйилган.

Ориф Дехгароний обидаси Кармана шаҳридан 30 км ғарбда жойлашган Ҳазора қишлоғидаги, Мовароуннаҳрнинг энг қадимги ёдгорликлардан биридир. Манбаларда келтирилишича, унинг қурилиши XI аср бошларига тўғри келади. Хожагон сулукининг машҳур суфийларидан бири бўлмиш Шайх Мавлоно Ориф Деггароний (1313–1376) шу қишлоқда туғилган ва шу ерда дафн этилган [4, б. 35]. Мажмуада ул зотнинг хотирасини эслатиб турувчи даҳмаси ва қадимий шифобахш сувли қудуқ ҳамда чиллахона сақланиб қолган.

Тошкентдаги Ҳазрати Имом мажмуаси таркибида ҳам қўлёзмалар сақланадиган музей фаолият кўрсатади. Кўплаб ташрифчилар бу ерга Усмон Мусхафини кўргани ташриф буюради. Зиёрат туризми сайтларида мазкур музей ҳақида маълумотлар жойлаштирилган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий зиёратгоҳи таркибида ҳам Термиз ва термизийлар мероси музейи мавжуд бўлиб, унинг экспозицияси саккиз бўлимдан иборат. Термизнинг қадимги тарихидан бошлаб Амир Темургача бўлган даврни қамраб олади. Термизийлар мероси эса алоҳида бўлимда ўз аксини топган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистонда ислом оламининг буюк намояндаларига бағишланган музейлар кун сайин қайин қўпайиб бормоқда. Мазкур меросни ўрганиш ва тарғиб қилиш давлат сиёсати даражасидаги масалалардан бирига айланмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Альмеев Р.В. Бухара – город-музей. – Т.: Фан, 1999. – С.28.
2. Альмеев Р.В. Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития. –Т.: Гафур Гулям, 2007. – С.60.
3. Бабажанов Ш. Музей Истории «Тариката Накшбандия» В Бухаре // «Музейшунослик XXI асрда: тадқиқотлар, анъаналар ва инновациялар» халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. – Тошкент, 2022. – Б. 292-293.
4. Жўраев Ш. Ғ., Иноятова Ф. С. Бухоро музейлари маҳаллий ва хорижий туризмни ривожлантириш объекти // «Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар» мавзусида Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 35.
5. Меъмориальный комплекс Бахауддина Накшбанди (авторы составители Бахронов Н., Халилов Ж). – Бухоро, 2020. – С. 15
6. Тўраев Х. Тасаввуф тарихи музейи // Мозийдан садо. – Тошкент, 2005. – № 4. – Б. 8-10.
7. Шарипов Ю. Зиёратгоҳдаги маърифат маскани // Из истории культурного наследия Бухары (10 выпуск). – Бухара: Бухоро, 2006. – С.117.

ОТАХЎЖАЕВ Азимхўжа,
*Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети,
тарих фанлари доктори*

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ВА АРАБ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАРИНИНГ ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИДАГИ УЙЎНЛАШУВИ

VII аср иккинчи ярмидан то VIII аср ўрталарига қадар Хуросон, Тохаристон, Чағониён, Суғд, Уструшана, Чоч, Фарғона, Хоразм, Кошғар каби Марказий Осиёнинг юксак иқтисодий, бетакрор маданий ва маънавий муҳити шаклланган тарихий-маданий ўлкаларига ислом динининг кириб келиши ҳамда бу ҳудудларнинг араб халифалиги таркибига киритилиши янги бир даврий босқичга асос солди.

Гарчи ислом дини дастлаб қурол, сўнгра маърифий тарғибот ва ташвиқот орқали жорий этилган бўлса-да, қадимдан ўзига хос маънавият ва маърифат эгалари бўлган Марказий Осиё халқлари аста-секин ислом динининг юксак тамойилларга асосланган қоидаларини қабул қилиб, ўз маданиятларини ислом маданияти билан уйғунлашуви сари йўл тутдилар. Илк ўрта асрларнинг сўнгги босқичи, яъни VIII аср аввалидан бошлаб, минтақада ислом дини асослари жорий қилина бошланди. Дастлаб маҳаллий ҳукмдорлар, сўнгра аҳоли орасида ислом дини тарқалиб, янги маърифий масканлар пайдо бўлди. Зардуштийлар, христианлар ва ҳатто монувийларнинг ибодатхоналари ўрнига масжид ва мадрасалар бунёд этилди. Уларни бунёд этилишида муайян даражада иншоотларнинг анъанавий меъморий ечими сақлаб қолинди. Янги масжид ва мадрасалар тарҳида Яқин Шарқ ва маҳаллий меъморчилик анъаналарига хос унсурлар (гумбазлар, пештоқлар, ислимий нақшлар) уйғунлаштирилди.

Марказий Осиё халқларининг араб халифалиги таркибига киритилиши томонларнинг маданий-маънавий ва илм-фан соҳаларида ўзаро таъсир кўрсатишига замин яратди. Бу ҳодиса кейинги асрларда, хусусан IX–XII асрлардаги тараққиёт даврида умуммусулмон ва жаҳон цивилизацияси хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Ўзаро уйғунлашувнинг яна бир жиҳат шунда эдики, азалдан Марказий Осиё ҳудуди Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган эди. Бу эса асрлар давомида мазкур ҳудудда интеграцион ва этномаданий жараёнларнинг жадал кечишини таъминлаган эди. Айниқса, бу замин халқлари ички туйғуси (менталитети)га ўзига хос миллий муроса ва диний бағрикенглик (толерантлик) анъаналари то ислом дини қарор топгунига қадар шаклланиб улгурган эди. Бепоён ҳудуддаги ўтроқ ва кўчманчи элатлар – саклар, қанғарлар, даҳлар, кушонлар, суғдийлар, хоразмийлар, бохтарлар, тохарлар, парфиёнлар, марғиёнлар, чочликлар, фарғоналиклар, усунлар, уйғурлар ва хоқонликнинг туркий қабилалари зардуштийлик, христианлик, буддавийлик, монувийлик ва тангричиликка эътиқод қилиб, тарихнинг турли даврларида ўзаро қоришиқ маданиятлари доирасида яшашга кўниккан эдилар.

Араб қўшинлари таркибида кириб келган ислом дини тарғиботчилари Мовароуннаҳрда шаклланган ва асрлар давомида мавжуд бўлган юксак

маданиятдан унумли фойдаланиш заруратини ҳис қилдилар. Улар бу илғор маданиятни умумислом маданиятининг бир қисмига айлантиришда ўзаро уйғунлашув йўлидан бордилар. Турли қийинчиликлар ва тўсиқларни енгиш учун Мовароуннаҳрга келиб ўрнашган айрим араб зодагонлари ва дин пешволари маҳаллий халқ манфаатининг ҳимоячиларига айланди. Бундайлар орасида Абу Сайда, Рабиъ ибн Имрон ат-Тамимий, ал-Қосим аш-Шайбоний каби шахслар бор эди.

Аббосийлар ҳукмронлиги даврида VIII асрнинг иккинчи ярмидан Мовароуннаҳрни исломлаштиришда маҳаллий ҳокимлар, зодагонлар араб зодагонлари ва диний улламолари билан ҳамкорлик қилишди. Ҳаттоки, халифалик кўшинларини ва халифаларнинг тансоқчилари орасида мовароуннаҳрликлар салмоқли ўрин тутди.

751 йилдаги Талас жанги Марказий Осиё халқлари тақдирини батамом ислом дунёсига буриб юборди. Зиёд ибн Солиҳ бошчилигида араб ва туронлик кўшинларнинг хитойларнинг Гао Сян-цзи қўмондонлигидаги армиясига талофат етказгач, минтақанинг исломлашуви янада кучайди.

VIII аср бошларидан Мовароуннаҳрдаги маҳаллий ҳукмдорларнинг тамғалари ва тангаларда араб ёзувли исломий битиклар зикр этила бошланди. Хусусан, пул бирлиги фулусларда исломий “бисмиллоҳ” каломи ёзила бошланди. VIII асрнинг иккинчи ярмидан маҳаллий тиллар – суғдий, хоразмий, бохтарий, кадим туркий ва ёзувлар – суғдий, хоразмий, бохтарий, турк-рун ўрнига маҳкама ишларида араб тили ҳамда ёзуви жорий этила бошланди.

Араблар ва ислом дини таъсирида маҳаллий мусулмонлар орасида исломий исмлар ва ўз келиб чиқишларига дахлдор насаблар сақлаб қолинди. Жумладан, Абу Хадижа Жилон ибн Варрад ас-Суғдий, Амр ал-Фадусбон ас-Суғдий ал-Бухорий, Ақил ас-Суғдий, Мукатил ас-Суғдий, ан-Надр ас-Суғдий, Амр ал-Фадусбон ас-Суғдий, Ато ат-Дабусий каби.

Халифаликнинг улкан геосиёсий ва маданий имкониятлари натижасида ханафий уламолар Абу Ҳафс ан-Насафий, Абу Зайд ад-Дабусий, Абу Наср ал-Ийодий, Абу Мансур ал-Мотрудий, Абу-л-Баракот ан-Насафий кабилар етишиб чиқди. Улар ислом дини ва маданияти ривожига катта ҳисса қўшдилар. Қолаверса, мовароуннаҳрликларнинг минтақага ислом динининг ёйишдаги хизматлари ҳам катта бўлди. Марв, Бухоро, Самарқанд, Насаф, Кеш каби шаҳарлар бутун ислом дунёсининг маданий марказларига айланди.

Марказий Осиёнинг мусулмон савдогарлари тижоратдан ташқари Еттисув, Шарқий Туркистон, Урал ва Волга бўйи ҳамда Шимолий Кавказда ислом дини тарғиботи билан ҳам шуғулландилар.

Хулоса қилиб айтганда, дастлаб қурол йўли билан кириб келган ислом дини, кейинчалик маҳаллий ва араб маданиятлари уйғунлигида Марказий Осиё халқларининг юксак маънавияти, маърифати ва маданияти учун замин яратди. Марказий Осиё, хусусан Хуросон ва Мовароуннаҳр ислом оламининг энг раванқ топган минтақаси сифатида жаҳон тамаддунидан муносиб ўрин олди.

RAKHIMOV Yernur,
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
Candidate of Historical Sciences
yernur_rakhimov@mail.ru

HISTORICAL CARTOGRAPHY: FROM EXHIBITION ORGANIZATION EXPERIENCE

The geographical identification of state formations at various stages of the evolution of modern civilization traditionally plays a crucial role in the processes of formation of state and national identity. An active interest in the historical past of countries and peoples is due to the volume and content of information channels that form stereotypes for the perception and evaluation of accumulated historical experience.

Historical and geographical fixation of the countries and regions of Central Asia on the maps of the past is the most important attribute in the systemic, complex historical and cultural studies of statehood, ethnocultural and political identity and continuity, its confident aspiration to the future.

For the first time in the history of cartography, almost the entire territory of Central Asia was presented in a remarkable example of Islamic cartography, the atlas «al-Kitab ar-Rujjari» by the Arab geographer al-Idrisi (12th century). The arts of the Middle Ages that followed him contain generalized, semi-legendary information about the settlement of the Kazakh tribes and the structuring of space in the depths of Asia. Subsequently, a stable cartographic identification of the territories of settlement of the tribes and peoples of Central Asia and Kazakhstan is formed.

Cartography, as a branch of science with its own long history, recorded the volumes of knowledge that were available to researchers of different eras. Cartographers of the Middle Ages and modern times captured and visualized the structure of spaces that had not been properly explored, and as knowledge about these spaces developed, they fixed the structure of territories belonging to certain peoples and tribes.

Carefully preserved historical maps that have come down to us in good condition prove the continuity of the statehood of the indigenous peoples of Central Asia for centuries. Our ancestors vividly presented themselves on the stage of Eurasian history, attracting the attention of scientists, geographers and historians, taking their place on maps and atlases of the world.

It should be noted that early maps are somewhat mythologized (the desire to structure unknown spaces), this is especially characteristic of the period of the 16 th - 17 th centuries, which is understandable and acceptable, given the level of geographical knowledge of Europeans about the interior regions of Asia. The location of objects on some early maps is not always correct and natural, therefore, the visible difference with

modern spatial ideas about the world. However, medieval maps show that, in general, the location and boundaries of the settlement of peoples and tribes coincide with the existing confirmed historical and cultural data.

The purpose of the exhibition, organized at the National Museum of the Republic of Kazakhstan on March 31 - April 25, 2023, was the introduction of unique, including especially valuable, historical maps into the cultural and information circulation, displaying the territory of the Kazakh steppe on them, as a result of the primary historical attribution of cartographic material. The vast majority of historical maps exhibited at the exhibition were presented to the public for the first time.

The exhibition brought new scientific facts about geography, the settlement of Kazakh tribes, about the borders of state formations in the historical territory of Kazakhstan, about the history and continuity of national statehood to the Kazakh cultural and information space.

The first acquaintance with the maps presented at the exhibition shows their uniqueness not only as sources about the geography of Central Asia, but also as a cultural value, works of cartographic art, ancient printing. In this regard, the maps are of scientific and museum value, which must be presented to the general public so that the most diverse categories of inquisitive visitors can satisfy their thirst for knowledge, see their homeland through the prism of centuries with their own eyes.

The exhibition featured 8 unique maps created in Western Europe in the 16th - 17th centuries. Their authors are English, Italian, Dutch and German cartographers. Among them, the first map depicting the Kazakh Khanate «Map of Russia (Muscovy) and Tartaria» by the Englishman Anthony Jenkinson 1562, the map of Asia by the Italian Giovanni Antonio Magini 1596-1597.

The map of the German cartographer Merian Matthaus in 1649 turned out to be a copy of the «Map of Tartaria or the Great Empire of the Khan» by the Dutchman Willem Janszon Blau, compiled in the middle of the 15th and 1st centuries. Unfortunately, it has not yet been possible to establish the authorship of the «Tartaria» map, presumably compiled in the 2nd half of the 15th century, but this is seen as its uniqueness from the point of view of research prospects.

5 maps were compiled by French, English and German cartographers in the 18th century. They are united not only by a historical period, but by a common theme - Asia, Asian Russia. Among them, John Carey's 1799 map of the Russian Empire stands out for its large size, where the ethnic territory of the Kazakhs is well represented.

Of particular interest were the «Map of Scythia and Tartaria» by Kluver Philip, «Map of Independent Tartaria including the countries of Kalmuks and Uzbeks with Tibet» by Samuel Dunn. Of historical and cultural interest is the «Supplement to the maps of the Orenburg campaign No. 1 and the provinces of Siberia No. 2», prepared by an unknown German author based on Russian data.

As is known, with the growth of the colonial possessions of the world powers, the geopolitical interest in Central Asia increases, the Anglo-Russian confrontation is aggravated here due to the rivalry between the two powers. These factors led to the

flourishing of cartography in the 19th century depicting the regions and regions of Central Asia, Iran and East Turkestan.

The exhibition featured 4 maps of the specified period, which are distinguished by a special detailing of geographical objects, which is explained by a rather high level of development of geographical knowledge, cartographic printing.

In this block, the emphasis should be on the map «Independent Tartaria» by John Martin Rapkin. This is one of two American maps in the collection. It is not possible to establish the exact date of compilation and publication of this map. Presumably this is 1846-1851.

Another valuable cartographic work is the German-language map «Iran and Turan» of 1859, presumably published in the Europe.

8 maps prepared by officers of the General Staff of the Russian Empire, researchers of the Kazakh Steppe during the colonial period. A detailed map of the Transcaspian region was specially compiled for the article of the same name in the Encyclopedia of Brockhaus and Efron in 1897.

«Map of the Kirghiz Territory» in 1914 made by A.N. Sedelnikov for the publication «Russia. A complete geographical description of our Fatherland», one of the volumes of which, as you know, is completely devoted to Kazakhstan.

When preparing the exhibition, the principles of exhibiting were taken into account: chronological and thematic. All maps were provided with labels, the most interesting of them (from the point of view of the characteristics of the era of mapping, informational depth, uniqueness of execution) are presented in the leading texts. The section explications contained information about the chronological and historical specifics of a certain era of mapping and a stage in the history of the Kazakh steppe.

Participation in the opening ceremony of the exhibition of prominent state political figures, representatives of academic circles gave an important impetus to intensify the attention of subsequent circles of the public. In the future, the exhibition was visited by young researchers and students, schoolchildren, teachers of history and geography, leaders of scientific student and student projects, and museum specialists.

RAKHMATULLAEVA Asalkhon,
The National Institute of Art and Design named
after Kamoliddin Bekhzod,
Doctor of Philosophy in Art (PhD).

THE ROLE OF RARE MANUSCRIPTS AND MINIATURES IN THE CREATION OF THE MUSEUM OF THE HISTORY OF ISLAMIC CIVILIZATION IN UZBEKISTAN

The importance of ancient manuscripts and miniatures worked on them are of very high importance in the exposure of Muslim culture in different regions, development of the Islamic religion and in the creation of the museum of the history of Islamic civilization in Uzbekistan.

The formation of Oriental miniature painting is associated with the appearance of the first manifestations of writing and the art of the book. The calligraphy is considered a high manifestation of art, in which writing went to acquire a sacred character, because the Koran – the word of God – is revealed through writing. The practice of writing has always been learned, and those who mastered it have always been in honor. It is known from history that the first forms of Arabic writing existed before Islam. The proof of our opinion is that the first examples of it are also preserved in scattered stone inscriptions.

The main part of manuscripts is text – calligraphic writings. Calligraphy is an invaluable art that has acquired its own special direction in eastern countries and has risen to the level of a science. With the adoption of Islam by the peoples of Central Asia, the Arabic script also entered this country, and the ancient Uighur, Orkhon-Yenisey, Sughd, Khorezmian scripts that were in circulation among people gradually fell out of use, and in their place from the end of the VIIth century, the Arabic script was used in official science and state affairs. At the same time, serious importance was given to mastering the Arabic script and raising it to the level of art.

In the East, the letters of calligraphers, in addition to expressing meaning, excited a person and gave him aesthetic pleasure. In Central Asia, before the advent of printing, calligraphers were engaged in the preparation of manuscripts and copying of their copies (the art of books). Calligraphers worked in groups in palaces. Each letter was considered a miracle of art. Because of this, this art developed and different schools of calligraphy came into being.

“According to the Arab geographer scholar al-Mas’udi, the book miniature existed in Iran during the reign of the Sassanid dynasty (IIIrd-VIIth centuries). Currently, the most ancient miniatures that have survived are associated with the southern province of Iran. They were recovered from Abd ar-Rahman as-SoFi’s collection of works, “Kitab as-Suwar al-kawakib as-sabita” (“A book about the depiction of the permanent constellation”)... Unfortunately, another miniature manuscript from the XIth-XIIIth centuries, which is precisely associated with the territory of Iran, has not yet been found”.

In the XIIth-XIVth centuries, miniature begins to appear in the art of book. Its early examples are associated with Baghdad (such a so-called Mesopotamian school of miniature painting). The development of miniature art goes back to the countries of the

East – Iran, Khorasan, Movarounnahr. The XVth and XVIIth centuries are the most prosperous period of miniature art. It is contemporary with the Renaissance and Baroque style of the European styles, which is manifested not only as an accidental similarity, but also as a reflection of the processes of the development of universal culture, which characterizes the integrity of spiritual ideas while maintaining the identity of different peoples”.

In the art of the book, illustrations are worked into books of different content. In addition to religious literature, miniatures were drawn based on the content of the text for scientific, folklore, that is, folk oral creativity and fiction. Scientific literature deals with the sciences prevalent in the Islamic world during the Middle Ages, and includes a wide variety of fields. Illustrations have been created for the works of theology, medicine, astronomy, mathematics, music, history, etc.

Preservation of manuscript books and miniature works, which are among the most delicate and ancient forms of art, and display in an exposition requires special attention, a serious approach and a number of rules. The main task of museums is to store, display and deliver exhibits to future generations. Such a difficult task imposes a great responsibility on the scientific staff of the museum. The necessary conditions for the preservation of paper-based documents and books are the control of their storage mode, proper care for them and careful use, i.e. what will help slow down the process of chemical destruction and protect against mechanical damage. In accordance with this, the principles of installation and storage of these materials on permanent display should be built.

First of all, it is necessary to take into account the properties of the material basis of documents for which various organic substances were used: paper, fabric, leather, glue. It is these organic substances that are subject to constant natural aging, it is impossible to stop the aging process, but appropriate measures can be taken to slow it down by creating more favorable storage conditions.

In conclusion, rare manuscripts and miniatures should be kept in the Museum of the history of Islamic civilization, the main reason for which is the following:

1. Ancient manuscripts and rare books are the truest source of information, the most accurate of which speaks from great history (through them it will be possible to study the development of ancient and medieval culture);
2. The exhibits in the Museum of the history of Islamic civilization, should be displayed the development of the Islamic religion (when, where and in what form the religion of Islam appeared and developed);
3. Manuscript miniatures are Islamic art and miniature art has a very deep meaning content, mystical ideas.

In this regard, these and other issues should be given serious importance in the establishment of the Museum of the History of Islamic Civilization.

REFERENCES USED:

1. Akimushkin O. F., Ivanov A. A. Persian miniatures of XIV-XVIIth c. - M, 1968.
2. Khakimov A. A. Islamic art of Uzbekistan (IX-early XX centuries) as an integral part of world culture. Report. - Tashkent, 2018.
3. Pugachenkova G. A. Central Asian miniatures (XVI—XVIII centuries in selected samples). - T, 1994.
4. Rempel L.I. Art of the Middle East. – Moscow. 1978.
5. Veymarn B. V. Art of the Arab peoples. – Moscow. 1960.

РАСУЛОВ Дилшод,
*Маданий мерос агентлиги,
тарих фанлари номзоди*

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ВА МАДАНИЯТИГА ОИД ХОРИЖДАГИ МАДАНИЙ БОЙЛИКЛАРНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ОММАЛАШТИРИШ БОРАСИДАГИ ҲАРАКАТЛАР

Ҳар бир халқ ўз маданияти ва тарихини чуқур ўрганишга, аниқланган маълумотларни маҳаллий, айниқса, халқаро миқёсда оммалаштиришга, ўтмишдаги воқеликларни ҳолис талқин қилган ҳолда улардан сабоқ олиб келажак авлодни тарбиялашга ҳаракат қилади.

Агар муайян халқнинг маданий мероси бўлган бойликлар ўз юртида эмас, хорижий давлатларга олиб чиқиб кетилган ва у ерлардаги турли илмий-маданий муассасаларда сақланаётган бўлса, қандай йўл тутиш мумкин? Қуйида Ўзбекистон тарихи ва маданиятига оид хориждаги маданий бойликларни юртимизда оммалаштириш борасидаги ҳаракатлар ҳамда келгусида амалга оширилиши кутилаётган режалар борасида сўз юритилади.

Маданий мерос агентлиги (кейинги ўринларда – Агентлик)да хорижда сақланаётган маданий бойликларимизни ўрганиш борасида сўнгги беш йилда амалга оширилган ишларни умумлаштирадиган бўлсак, аниқланган маданий бойликларнинг умумий сони 9300 тани ташкил этди. Бундан: археология ва этнографияга оид материаллар – 25%, миниатюрага оид материаллар – 2%, муסיкий меросга оид материаллар – 6%, нумизматикага оид материаллар – 12%, тўқимачиликка оид материаллар – 7%, қўлёзма ва ҳужжатлар – 48%ни ташкил қилаётгани маълум бўлди.

Эндиликда олдимизда ана шундай муҳим – Ўзбекистоннинг бир неча юз йиллик тарихини ўзида мужассам қилган ҳамда Марказий Осиё халқларининг жаҳон цивилизацияси тарихида салмоқли ўринни эгаллаган хориждаги маданий бойликларимизга доир маълумотларни халқимизга етказиш масаласи турибди.

Айни вақтда маданий бойликларимиз ер юзининг 40 дан ортиқ давлатлардаги турли илмий муассаса, музей, архив, кутубхона каби жамланмаларда сақланмоқда. Шу сабабдан “...чет элларда сақланаётган, мамлакатимиз тарихи ва маданиятига оид маданий бойликларни аниқлаш, ана шу тарихий экспонатларнинг кўчирма нусхаларини юртимизга олиб келиш, эришилган натижаларни илмий муомалага киритиш; фаолият йўналиши бўйича хорижий давлатлардаги маданий ашёларимиз сақланаётган муассасалар билан ўзаро ҳамкорликда турли кўргазмаларни ташкил этиш” бугунги кун мутахассисининг асосий вазифаларидан бирига айланиб улгурди.

Ўтган даврда хориждаги маданий бойликларимиз тадқиқи ва тарғиботига оид 1 та реестр, 1 та илмий тўплам, 1 та монография, 113 та илмий мақола ва тезислар эълон қилинди, 56 та халқаро ва республика миқёсидаги конференцияларда марузалар қилинди, 88 марта ОАВ да чиқишлар қилинди. Шунингдек, халқаро ҳамкорлик доирасида Россия этнография музейи ҳамда Ўзбекистон давлат тарихи музейи, “Ўзархив” агентлиги иштирокида “Евросиё халқлари маданиятида оила (XX аср)” фотокўргазмаси маваффақиятли ўтказилди. Фотокўргазмада Ўрта Осиё, Волгабўйи, Сибир ва Кавказ ўлкаларида яшовчи халқлар анъанавий оиласининг XX асрдаги кундалик турмуш тарзи намойиш қилинди.

Бундан ташқари, ташкилот томонидан нашрга тайёрланган “Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестри”нинг 1- ва 2- томлари ҳамда Алишер Навоийнинг “Бадое ал-бидоя” асарининг факсимилеси яқин кунларда нашрдан чиқиши кутилмоқда. Булар, ўз навбатида, Ўзбекистоннинг хорижий давлатларда сақланаётган маданий бойликларини ўз юртимизда танитиш ва оммалаштириш борасидаги ҳаракатларимиздан намуналардир.

Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази ўз фаолиятини бошлар экан, жорий йилнинг 31 январ куни ўтказилган Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси музейини шакллантириш муаммоларига бағишлаб ўтказилган Республика илмий-амалий конференцияда академик А.Ҳакимов *“дунёда ислом тарихи, унинг санъати ва маданиятини акс эттирувчи юзга яқин музей мавжуд бўлиб, улардан йиғирмадан ортиги ислом санъати музейлари”* эканлигига оид маълумотни эълон қилган эди. Бундай музейлар Австралия, Америка, Африка, Европа, Осиё минтақасида жойлашган давлатлардаги марказий шаҳарларда фаолият юритмоқда. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси музейи улар билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиб, улардаги ислом тарихи ва маданиятига оид ноёб ва эътиборли ашёлар режали кўргазмаларини ташкил қилиб борса, чет элларда сақланаётган маданий бойликларимизни аниқлашга ёрдам берган бўлур эди.

РАҲМОНҚУЛОВА Матлуба,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

ИСЛОМ ДАВРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ КИТОБАТИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Барча мусулмонларни бирлаштирувчи мустаҳкам ришталардан бири бўлган араб ёзуви бадий санъат ва безаклар ифодаси учун ҳам универсал аҳамиятга эга бўлиб, мазкур ёзувнинг бундай мавқеи ислом таълимоти, биринчи навбатда, Қуръони карим ушбу ёзув воситасида ифодаланганлиги билан боғлиқдир. Ислом даврида Марказий Осиёда китобат ишини қуйидаги ривожланиш босқичларига ажратган ҳолда тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ:

Қуръони каримнинг дастлабки қўлёзма нусхалари яратилган давр. Қуръони каримнинг VIII–IX асрларга оид қадимий қўлёзма нусхалари араб ёзувининг дастлабки шаклларида бўлган куфий ва ҳижозий хатларда пергаментга ёзилган. Ёзув материали сифатида қоғознинг кашф этилиши ва кўп миқдорда ишлаб чиқарилиши китобат тарихида катта силжишга, китобларнинг кўпайиши, сифатининг яхшиланишига имкон яратган бўлса, VIII асрда Ўрта Осиёнинг араб халифалиги томонидан эгалланиши, ислом дини, араб тили ва ёзувининг бу ҳудудга кириб келиши китобат соҳасининг ривожланиш йўналишларини белгилашда муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Мовароуннаҳрда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи Самарқанд шаҳри билан боғлиқ. Самарқанд қоғози юксак сифати билан ажралиб турган. Қуръони каримнинг VIII–IX асрларга оид куфий хатда пергаментга ёзилган қўлёзма нусхаларининг саҳифаларда кам миқдорда тилла билан бирга турли ранглардан фойдаланилган. Лекин уларда Шарқнинг қайси ҳудудида яратилганлигини кўрсатувчи алоҳида белгилар кўзга ташланмаган.

Тасвирлар билан безатилган дастлабки қўлёзмалар даври. X–XI асрларга келиб китобат услубида бир қанча ўзгаришлар кузатилади: вертикал кўринишдаги китоблар геометрик шакллар билан безатилган титул варағига эга бўлади, варақлар ёғоч асосга қопланган чарм жилд билан муқоваланади. Ибн Синонинг (980–1037) 1052 йилда кўчирилган “ал-Қонуни фи-т-тиб” асари (Toronto, Aga Khan Museum. No. AKM00510), 1075–1125 йилларда кўчирилган Қуръони карим (Copenhagen, The David Collection. No. 5/2004) қўлёзмалари мазкур давр китобатининг мумтоз ва гўзал намуналаридан ҳисобланади. XII асрдан китобатда меъморчиликка хос безаклардан, масалан, терилган ғишларга ўхшаш ёки ганчкорликка хос безаклардан фойдаланишга қизиқиш кучаяди. Тасвирлар билан безатилган дастлабки қўлёзмалардан бири – Ғазнавийлар давлати (962—1186) ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавийга (998–1030) замондош бўлганлиги қайд этилган форс шоири Айюкийнинг (вафоти XI аср) “Варқа ва Гулшоҳ” достонининг XII аср охири XIII асрга оид нусхасида акс этган миниатюра услуби исломгача бўлган даврлардаги девор тасвирларини эслатади (Istanbul, Topkapı Sarayı Library. H.841). Хулағулар давлати (1256–1335) ҳукмдорлари Ғазанхон (1271–1304) ҳамда Улжайтухон (1278–1316) ҳукмронлиги даврида вазир, табиб, илоҳиётчи ва тарихчи Рашидиддин

(1247–1318) Хитой фани, ёзуви, тарихшунослиги ва тасвирий санъатидан жуда хайратга тушади, унинг вазирлик даврида мўғуллар давлати марказларида тасвирларга бой тарихий китобларга талабнинг ортиши, матнга тарихий воқеалар тасвирларини илова қилишга қизиқишнинг кучайиши кузатилади.

Амир Темур (1336–1405) ва темурийлар (1370–1507) даврига оид қўлёзмалар. XIV асрнинг охирларидан мамлакат пойтахти Самарқандда китобатнинг шаклланиши ва ривожланишида Амир Темур томонидан олиб келинган ва мазкур шаҳарда фаолият юритган китобат усталарининг ҳиссаси катта бўлган. Тарихий манбаларда келтирилишича, XIV аср охири – XV аср бошларида Самарқандда Амир Темур кутубхонасининг кўп сонли мусаввирларига бағдодлик машҳур уста Абдулҳай бошчилик қилган. Ўша замон атоқли хаттоти Хожа Мирали Табризий (1330–1404) насх ва таълиқ ёзувлари асосида янги настаълиқ ёзув турини ихтиро этди. Амир Темур ҳукмронлиги даврида (1370–1405) бажарилган дастлабки бадиий қўлёзмаларни Темурий шахзода Пирмуҳаммад (1374–1407) ҳомийлигида бажарилган икки жилд қўлёзма ташкил этади. Китобнинг биринчи жилди (Dublin, The Chester Beatty Library. Ms. 114) Абулқосим Фирдавсийнинг (935–1020) “Шоҳнома” асари бўлиб, Муҳаммад Саид Ҳофиз ал-Қори томонидан 800/1397-98 йилда Шерозда кўчирилган. Китобнинг иккинчи жилдидан (London, The British Library. Or. 2780) Асадий Тусийнинг (XI аср) “Гаршаспнома”, Аҳмад Табризийнинг “Шоҳаншоҳнома”, Ҳаким Азарий Тусийнинг (1380–1462) “Баҳманнома” ва Ҳаким Эроншоҳ ибн Абулҳайнинг (XI-XII аср) “Қушнома” дostonлари жой олган (Rieu C. Supplement to the Catalogue of Persian manuscripts in the British Museum. – London: British Museum, 1894. – №201).

Амир Темурдан сўнг Темурийлар ҳукмронлиги даврида китобатга эътибор янада ошди. 1411 йилда Темурий ҳукмдор Шоҳрух мирзо (1377–1447) ўғли Улуғбекни (1394–1449) Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳокими этиб тайинлайди. Улуғбек Амир Темур томонидан Самарқандга олиб келинган усталарнинг кўпчилигини ўз ватанига қайтаришга қарор қилади. Натижада мамлакатнинг турли вилоятларида бадиий устахоналар фаолият кўрсатиши учун имконият яратилади. Шоҳрух мирзо ҳукмронлиги даврида Шерозда Иброҳим Султон (ваф. 1435), Самарқандда Мирзо Улуғбек, Ҳиротда Ғиёсиддин Бойсунғур ибн Шоҳрух (1397–1433), Султон Ҳусайн Бойқаро (1438–1506) Темурийлар китобат иши шакллашига ўз ҳиссасини қўшди.

XVI аср – XVIII аср иккинчи ярми Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврига оид қўлёзма намуналари. XV аср охири – XVI асрда Сирдарёдан то Марказий Афғонистонгача бўлган катта ҳудудни қамраб олган Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида Самарқандда фаолият юритган китобат мактаби Темурийларга хос анъаналарини давом эттириб келди. Шайбонийхон вафотидан сўнг, 1520–1530 йилларда Бухоро шаҳрида китобат ривожини Убайдуллахон (1487–1540) номи билан боғлиқ. XVI аср ўрталарида Бухорода Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон I (1509–1550) кутубхонаси фаолият юритган. Абдуллахон соний (1534–1598) ҳукмронлиги даврида Бухоро китоб миниатюраларининг уч йўналишини қайд этилган: Ҳирот услуби, Ҳирот-Бухоро услуби ва Бухоро услуби.

XVII асрда Аштархонийларнинг (1601–1753) ҳокимиятга келиши мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида ўзгаришларга сабаб бўлмади. Бухорода Аштархоний Имомқулихон (1582–1644) кутубхонаси фаолият олиб борган икки китобдорнинг номи маълум: Мирзо Ёдгор Китобдор ва Мирзо Ҳусайн Китобдор. XVII асрнинг биринчи ярмида Бухоро китобат мактабидаги устунлик вақтинчалик

ўз ўрнини Самарқанд мактабига бўшатиб беради. Абдулазизхон II (1614—1683) хукмронлиги даврида (1645–1681) сарой кутубхонаси анча ривожланди.

XVIII аср иккинчи ярми – XX аср бошларига оид қўлёзма намуналари. XVIII аср Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонлигидаги пароканда ва беқарор вазият туфайли, сиёсий, иқтисодий ва маданий инқироз асри бўлган бўлсада, ушбу таназзулдан сўнг XIX асрда китобатнинг ривожланиши кузатилади. Ўрта Осиёнинг қадимий маърифат марказлари – Бухоро ва Самарқанддан ташқари, Хивада Муҳаммад Раҳим I (1775–1825) ва Муҳаммад Раҳим II (1864–1910) ҳомийлигида, Қўқон хонлигида уста Муҳаммад Шариф Дабир (XIX аср) бошчилигида китобат ривожининг янги даври бошланди. Ўрта Шарқнинг қатор давлатлари учун Бомбей, Канпур, Лакнав, Лаҳор китоб экспорт қилувчи марказларга айланди.

XIX асрга келиб, Ўрта Осиёнинг Россия билан иқтисодий ва сиёсий алоқалари ривожланиши, Туркистон Генерал губернаторлигининг ташкил топиши натижасида қўлёзма китоблар тайёрлашда *янги босқич бошланди.* Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар Ўрта Осиё қўлёзмаларининг ташқи кўринишига таъсир кўрсатди. XVIII–XX аср бошларида замон кўп миқдорда арзон бўлган китобларни ишлаб чиқаришни талаб қилгани сабабли қўлёзма китобларни бадий безаш даражаси анча пастлаб кетди. XX асрнинг дастлабки йиллари Ўрта Осиёда қўлёзма китоб яратишнинг охири даври бўлди.

РАҲМОНҚУЛОВА Зумрад,
*ЎзМУ Тарих факультети,
тарих фанлари номзоди, профессор.*

ҲАМРАЕВ Суннат,
ЎзР ФА Тарих институти

**ЭЛЧИЛИК АЛОҚАЛАРИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАРДА
ДИНИЙ-МАЪРИФИЙ МАСАЛАЛАР:
ЭРНАЗАР МАҚСУД ЎҒЛИ ЭЛЧИЛИГИ МИСОЛИДА**

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги элчилик муносабатлари қайта ривожлана бошланади. Ушбу жараёнга Бухоро амирлиги томонидан Мулла Эрназар Мақсуд ўғли (баъзи манба ва адабиётларда Эрназарбий, Домулло Эрназар Элчи, Эрназар Мақсутов исми билан ҳам қайд этилган – С.Ҳ.) бош қилиб тайинланади [2, б. 167]. Эрназар Мақсуд ўғли Россия империясига икки марта (1775–1776 ва 1779–1780 йиллар) элчи бўлиб боради. Унинг элчиликлар тафсилотлари кўплаб тадқиқотлар доирасида ўрганилган [5]. Уларда Эрназар Мақсуд ўғлининг савдогарлик ва элчилик фаолияти давомида Россия империяси билан савдо қилувчи мусулмон савдогарлари учун масжид куриш, Бухоролик мусулмонларнинг ҳаж зиёрати масалалари, Бухорода унинг номидаги мадраса курилиши билан боғлиқ маълумотлар келтирилади.

XVI–XIX асрларда Ўрта Осиё хонликлари ва Эрон ўртасида сиёсий ва диний зиддиятлар мавжуд бўлган. Ушбу адоват савдо алоқаларини ҳам, Ўрта Осиёлик мусулмонларнинг Эрон орқали Ҳаж зиёратига боришларини ҳам катта хавф остида қолдирган эди. Мазкур ҳолат ўзбек хонликларини Ҳаж зиёрати учун бошқа йўл қидиришга мажбур қилди ва минтақанинг шимолий қўшниси ҳисобланган Россия империясининг жанубий чегаралари орқали Усмонийлар давлатига ўтиш ҳамда у ердан Маккага бориш имкониятлари ўрганилди. Хива хони ҳам ўз элчисини Россия империясига жўнатиб, хивалик мусулмонларнинг Ҳаж зиёрати учун империя ҳудудидан ўтишларига рухсат берилишини сўраган [4, б. 101-110]. Бухоро амирлиги томонидан ҳам амалга оширилган музокараларда эса Эрназар Мақсуд ўғлининг ўрни муҳим бўлган.

Эрназар Мақсуд ўғли дипломатик топшириқни бажаргунга қадар савдо мақсадида (1745 йилдан бошлаб) ва император саройига турли хил хизматлар кўрсатиш юзасидан бир неча марта Россияга борган. У Россия императори Петр III дан, Эрондан Маккага ўтувчи йўл хавфли бўлганлиги сабабли бухороликларнинг Астрахан орқали Ҳаж зиёратига боришини сўраган. Шунингдек, зиёратчиларни ибодат қилишлари учун Астраханда Россия империяси ҳисобидан масжид куриб берилишини илтимос қилади [2, б. 166-167].

Бухоролик мусулмонларнинг Россия империяси ҳудуди орқали Ҳаж зиёратига бориши масаласи Эрназар Мақсуд ўғлининг элчилик таширфлари давомида кўп марта муҳокама қилинган. Унинг иккинчи элчилиги айнан Россия империяси

орқали Усманийлар давлатига ва ундан Ҳаж амалини бажариш учун Макка сафари йўналишида бўлган. Ушбу сафар вақтида Эрназар Мақсуд ўғли Коня шаҳрида (1780 йил) вафот этган.

Эрназар Мақсуд ўғли фаолиятига оид тадқиқотларда Бухоро шаҳрида унинг номи билан аталган мадраса қурилгани ҳақида маълумот келтирилади. Бироқ мазкур мадраса ҳақидаги маълумотларда айримм ноаниқликлар мавжуд бўлсада [1, б. 180-184], мадрасада кирик кутубхона мавжуд бўлгани [3, б. 128-129], мударрисларга яхши маош тўлангани [3, б. 94], унда ўқитилган фанлар, унга ажратилган вақф хусусида қимматли фактлар келтирилган [3, б. 374-376].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Эрназар Мақсуд ўғлининг элчилик фаолияти давомида Бухоро амирлиги фуқаролари Ҳаж зиёратига хавфсиз йўللardan бориш имкониятига эга бўлдилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бу ҳақида қаранг: Ҳамраев С.А. Эрназар элчи мадрасаси тарихидан // Марказий Осиё тарихи ва маданияти. Халқаро илмий-амалий анжуман. – Тошкент, 2023. 180-184-бетлар.
2. Гуломов Х. Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент: Фан, 2005.
3. Жуманазар. А. Бухоро таълим тизими тарихи. Тошкент: Akademnashr, 2017.
4. Таниева Г.М. Эрназар Мақсуднинг ҳаж йўллари масаласига доир элчилик фаолияти (Россия империяси Ташқи сиёсат архиви ҳужжатлари асосида). // Мерос. 2020. № 1. 101-110-бетлар.
5. Яковлев. Мулла Ирназар Максютлов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. 1824. 7–10-бетлар; Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник, № 2. 1897. 519-538 бетлар.; Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг, 1915.; Зияев Ҳ. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). Тошкент: Фан, 1965; Матвиевский П.Е. О роли Оренбурга в русско-индийской торговле в XVIII в. // История СССР. М., 1969. №3; Зияев Ҳ. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. Тошкент: Фан, 1973; Михалева Г.А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург. Ташкент: Фан, 1982; Гуламов Х.Г. Посольские связи Бухарскоо ханства с Россией в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. Ташкент: 1984.; Ўша муаллиф Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент: Фан, 2005; Ўша муаллиф. История дипломатических отношений государств Средней Азии с Россией (XVIII – первая половина XIX вв.). Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент: 2006. 79-бет; Зиёев Ҳ. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср). I жилд. Тошкент: 2014; Таниева Г.М. Эрназар Мақсуднинг ҳаж йўллари масаласига доир элчилик фаолияти (Россия империяси Ташқи сиёсат архиви ҳужжатлари асосида). // Мерос. 2020. № 1. 101-110-бетлар.

Mohd Al Adib bin SAMURI,
Institute of Islam Hadhari,
Universiti Kebangsaan Malaysia
(Malaysia)

FROM STRIVING TO THRIVING: LESSONS FROM MALAYSIAN RESEARCH INSTITUTIONS FOR UZBEKISTAN'S RESEARCH GROWTH

Abstract

The presentation examines how Malaysian research institutions, including religious ones, have achieved global prominence, offering insights for Uzbekistan's research development. It probes into critical strategies that led to Malaysia's success, like innovative research policies, human resources, interdisciplinary collaborations, and supportive research culture. A roadmap to emulate Malaysian success is proposed for Uzbekistan counterparts, emphasising the significance of adopting best practices, nurturing collaboration, and fostering a dynamic academic ecosystem. The presentation underscores the potential of Uzbekistan to excel in the global research field by learning from Malaysia's journey.

Keywords: research institutions; strategic planning; research culture; Malaysian universities.

Introduction

In recent years, Malaysian research institutions have made remarkable strides in the global research landscape. Up until 2022, Malaysian researchers published 469,333 scholarly articles, chapters, books, and proceedings in science and social sciences, according to Scopus records. There has been a noticeable increase in the output of this research in recent years. The number of publications in 2006 was only 4,617, but by 2022, it rose to 45,231, showing a significant annual increase.

This surge in publication volume is evidence of the effectiveness of the Malaysian government's initiative to enhance the research culture in the country's universities, particularly following the introduction of the 'research universities' initiative [1, p. 41]. The universities contribute significantly to this publishing boom and strengthen the country's research culture, including prominent institutions such as Universiti Kebangsaan Malaysia. Their growth story offers lessons for other emerging research ecosystems, including Uzbekistan's, and provides a guide to their potential growth.

Key Strategies Employed by Malaysian Institutions

The cornerstone of initiatives implemented by the government and universities is the cultivation of a research-oriented culture. In this environment, academics, researchers, and postgraduate students concentrate their efforts on applying for research grants, conducting research, and generating publications. Crucially, the assessment and promotion process for staff hinge on both the quantity and quality of research output, emphasising the importance of a research-centric approach. Building such a culture takes considerable time and commitment. However, universities can successfully navigate this direction with firm and committed leadership devoted to producing high-quality research [2, p. 287].

Limited research funding provided by the government and high competition has led Malaysian universities to diversify their sources of research funding. In addition to government grants, funds are also obtained from industry-community partnerships and international agencies. The initiatives introduced include translational grants that can produce policy papers, knowledge transfer grants to industry and community, and publication grants. Furthermore, endowment funds are created with strategic investments whose dividends fund research. These funds are allocated mainly for research assistant salary, fieldwork costs, research materials and, more importantly, publication costs. In terms of output, universities encourage impactful and high-quality research and publications [3, p. 816]. Furthermore, each university publishes various open-access journals in multiple fields and has its own publishing house. Academic and postgraduate students must publish consistently without sacrificing quality. To balance teaching and research loads, universities allow researchers to allocate their work hours, with a larger share going to research. This balance is factored into promotion decisions.

Also, the government and universities have allocated funds to build and maintain high-quality research infrastructure, such as state-of-the-art laboratories, libraries, research centres, academic database subscriptions, and professional development programs for researchers. All laboratories and libraries are shared facilities that researchers in Malaysia can use regardless of institution. Malaysian universities attract researchers and postgraduate students by offering competitive salaries, scholarships, and research sponsorship opportunities.

Malaysian government sponsors young researchers to study at international universities with full sponsorship from master to postdoctoral studies. Universities have also attracted foreign postdoctoral students and international faculty members with multiple perks so that the composition of academic members reflects the diversity and contributes to the university's internationalisation. Malaysian universities, for instance, offer visiting professor programs that place highly cited foreign professors on a one-year teaching and publication contract.

International partners, industries, and communities are seen as critical strategic partners in enhancing research in Malaysia. All universities have actively built collaborative relationships with the industry and international partners in various scopes, such as co-teaching, co-authoring, R&D, and intellectual property. University intellectual property agreements have protected researchers and funders.

Application to Uzbekistan's Context

The research sector plays a vital role in Uzbekistan's future socio-economic development. Uzbekistan can learn from Malaysia's clear higher education and university policies. The government should focus on policies promoting research activities and publications to establish a research culture. Clear and comprehensive policies should cover research funding, enforcement of research ethics guidelines and integrity standards, staff mobility, international collaboration, professional training and capacity building for researchers, recognition and award of outstanding researchers, smart partnership with various stakeholders, including industry, and effective monitoring and quality control systems.

To advance research in Uzbekistan, attention should be given to research funding acquisition, strengthening human resources, networking, and infrastructure. This includes investing in education and training for internationally recognised research universities, developing a skilled research workforce proficient in international languages, and promoting collaborative networks. Uzbekistan can learn from Malaysia's experience and

explore avenues such as public-private partnerships, international collaborations, international agencies funding, and industry investments to address funding limitations. Strategic investments in endowment and sustainable funding should support research projects, covering publication costs, human resources, and facilities. Uzbekistan should foster industry-academia partnerships and enhance research facilities with state-of-the-art equipment. These efforts will support knowledge exchange, interdisciplinary collaboration, and the development of a thriving research culture in Uzbekistan.

Furthermore, Uzbekistan should ensure and encourage researchers to produce high-quality research outputs publishable in high-indexed international journals. Collaborative writing with reputable international research institutions can accelerate the publication rate in Uzbekistan. Uzbekistan can access resources, expertise, and funding opportunities by establishing partnerships and engaging in joint research projects while fostering knowledge transfer and global recognition. Uzbekistan can invite international scholars, including those from Malaysia, to co-author publications according to internationally accepted academic standards to expand readership and increase citations. Emphasis should be placed on publishing high-quality research in journals indexed by renowned academic databases such as Clarivate Analytics and Scopus. Uzbekistan should also focus on translating research outcomes into intellectual property and commercialisation opportunities.

Conclusion

Uzbekistan can learn valuable lessons from Malaysia's journey in overcoming challenges and achieving remarkable growth in research among its universities and research institutions. The primary focus should be fostering a research culture where all parties actively conduct research and publish their findings for an international readership, diversifying sustainable research funding sources, providing infrastructure that supports fundamental and interdisciplinary research, and engaging in international cooperation, especially with Malaysian research institutions. In this way, Uzbekistan can create an environment that allows rapid growth in research, leading to socio-economic progress and a competitive position on a global academic ranking.

References

- [1] Sheriff, N. M., & Abdullah, N. (2017). Research Universities in Malaysia: What Beholds?. *Asian Journal of University Education*, 13(2), 35-50.
- [2] Asmawi, A., Zakaria, S., & Chin Wei, C. (2013). Understanding transformational leadership and R&D culture in Malaysian universities. *Innovation*, 15(3), 287-304.
- [3] Abu Said, A. M., Mohd Rasdi, R., Abu Samah, B., Silong, A. D., & Sulaiman, S. (2015). A career success model for academics at Malaysian research universities. *European Journal of Training and Development*, 39(9), 815-835.

Prof. Dato' Dr Fariza Md SHAM,
Institute Islam Hadhari Universiti Kebangsaan Malaysia
(Institute of Islamic Civilization)
farisham@ukm.edu.my
(Malaysia)

THE ROLE OF MUSLIM WOMEN IN THE HISTORY OF ISLAMIC CIVILIZATION

Abstract. Islam has elevated the dignity of women and bestowed honor upon them. This fact is evident in the verses of the Qur'an that explicitly mention women. Moreover, there exists a dedicated surah in the Quran known as Surah al-Nisa', solely addressing women. The Quran and Hadith discuss various topics concerning women, such as their right to seek knowledge, practice religion, own property, enjoy individual rights, work, marry, establish families, and hold leadership positions. Therefore, this paper aims to explore the role of Muslim women in the history of Islamic civilization, emphasizing the importance of documenting and publishing their contributions through systematic and technological means. It is important to record and exhibit the contributions and struggles of women throughout history in the form of gallery, so as to ensure they will not be forgotten and to also serve as a reference for researchers, students, and the community. One notable figure among the great women from Uzbekistan is Fatima al-Samarqandi. Similarly, in the Malaysian context, the country has witnessed remarkable women leaders, educators, and advocates for national independence, such as Ibu Zain and Tun Fatimah Hashim. Notably, Tun Fatimah Hashim made history as the first woman appointed as a Minister in the Malaysian government in 1969. In conclusion, it is recommended to establish a dedicated gallery, in collaboration with researchers from the Institute of Islam Hadhari UKM, to showcase the contributions of women in the history of Islamic civilization. This initiative would help document and highlight the prominence and invaluable contributions of women in both Malaysia and Uzbekistan, given the significant religious, cultural, and intellectual similarities between the two nations.

Introduction

Islam has elevated and glorified the dignity of women, as evidenced by the verses of the Qur'an that specifically address women. A notable surah in this regard is surah al-Nisa', dedicated to women. The Qur'an and Sunnah discuss various topics related to women, including their right to seek knowledge, practice religion, own property, exercise individual rights, work, marry, and lead. The Qur'an narrates the story of Princess Balqis, a female ruler of the State of Saba', who governed a vast country with a large population and formidable military. Additionally, hadiths depict women's leadership during the time of the Prophet Muhammad, such as Siti Khadijah's success as a businesswoman, Aisha's contributions to the development of knowledge (particularly the science of hadith), and the daughter of Prophet s.a.w, Siti Fatimah's role as the head of women in paradise. Women also demonstrated leadership within households, like Siti Hajar and Ummu Musa, who exemplified ideal motherhood as mothers of the prophets. In the book of Islamic Jurisprudence (fiqh), fuqaha' encourage women to be appointed as testators of

orphaned children's property, representatives of groups in managing and administering properties, farms, and enterprises. Women have also been appointed as witnesses, in fact Abu Hanifah required women to be appointed as judges (Andek Masnah Andek Kelewa, 1999). These facts collectively demonstrate the leadership potential of women in Islam.

History of Females Figures in Uzbekistan and Malaysia

Almost all countries in the world often highlight the greatness of figures and scholars among men. There are still few who emphasize the history of greatness of female figures and female scholars. That is why the current generation is more familiar with figures and scholars among men. However, the history of a country's greatness is not only formed by the greatness of men but also by the greatness of female figures, scholars and personalities. Uzbekistan, as a country known for being a center of Islamic civilization, has successfully produced intellectuals and scholars in various fields. Similarly, Malaysia, as a country that supports the culture of knowledge as the basis for community development, has also successfully produced figures and scholars who play a major role in developing the country, religion, and society.

The role of Muslim women in the national and societal development agenda contributes significantly to both countries. For example, in Uzbekistan, there was a remarkable woman named Fatimah al-Samarqandi. She was a highly influential Muslim female scholar in Samarqand. She had profound knowledge of Islamic jurisprudence, the Quran, and hadith, which enabled her to issue fatwas. Her fatwas were written in her own handwriting and carried her father's signature. In addition to her fame in the field of knowledge, she also possessed calligraphy skills. The exact date of Fatima al-Samarqandi's birth is unknown. Referring to the research conducted by Jane Louise Kandur (2015), Fatima al-Samarqandi was born before Timur conquered the city and before the city reached its true glory. She was born at a time when the city was under Mongol control – a time when the city had been pillaged and the people were oppressed. But Samarqandi is one of those remarkable women who managed to appear in every era and every region. She is also one of the remarkable women in the history of Islam who have been lost in the annals of history and who are overlooked today when talking about oppressed Muslim women.

In Malaysia, there are also several notable Muslim women who have made significant contributions to the country, leaving a mark in history. One example is Tun Fatimah Hashim, who made history as the first woman appointed as a Minister in the Malaysian government cabinet in 1969. Fatimah Hashim was born on December 25, 1924, in Muar, Johor (Nik Safiah & Rokiah, 2016). She was actively involved in NGOs and politics, advocating for women's rights, particularly in education and law. At that time, Tun Fatimah Hashim had a significant influence among women and successfully organized and mobilized the Women's NGO to work together in advancing women's position in society through knowledge platforms. Today, Tun Fatimah Hashim's contributions and achievements are commemorated in a gallery at UKM called the Tun Fatimah Hashim Gallery, under the management of the UKM Women's Leadership Center.

Another prominent Muslim woman figure is Zainun Munshi Sulaiman, better known as Ibu Zain. She was born on January 22, 1903, in Melaka (Nik Safiah & Rokiah, 2016). She was the granddaughter of Abdullah Munshi, a renowned scholar, nationalist, and social critic known for his book "Hikayat Abdullah." Ibu Zain inherited a spirit of determination and activism from her grandfather. She was the first Malay woman to complete her education in English at the Methodist Girls' School in Melaka in 1912. She placed great importance on knowledge and education. To improve the living standards of the community, she established a private school in Negeri Sembilan and was appointed as a Visiting Teacher for girls' schools in Johor. Ibu Zain had a strong nationalist spirit and fought alongside men for the independence of the homeland. She had a significant influence in advocating for women's rights in education and established the first religious school for

women in 1929. She was also active in politics and led the Women's Chief of the Malay Islamic political organization, UMNO. Her contributions in the fields of education and politics were balanced in advancing women's rights and improving the livelihoods of Muslim women during that time.

Conclusion

The history of the greatness and leadership of Muslim women should be preserved and documented in a knowledge gallery to serve as a reference for researchers and future generations. This is important to ensure that their contributions and achievements are not forgotten with the passage of time. Such documentation can be presented in the form of a gallery or museum, as well as through books, photographs, videos, or digital formats.

Reference

Andek Masnah Andek Kelewa.1999.Kepimpinan Wanita dalam Islam, Kedudukannya dalam Syariah.Bangi: Penerbit UKM.

Jane Louise Kandur.2015. Fatima al-Samarqandi: An Influential Female Scholar, Skilled Caligrapher. Online.<https://www.dailysabah.com/feature/2015/04/24/fatima-alsamarqandi>. 17/5/2023.

Nik Safiah Karim & Rokiah Talib.2016. Pergerakan Wanita dalam Memperjuangkan Hak.Bangi: Penerbit UKM.

M. Hüseyin SEN,
Librarian in charge of cartographic material and Islamic science
Heritage Library, Qatar National Library

TOWARDS AN ONLINE PORTAL FOR THE HISTORY OF ISLAMIC SCIENCE

The history of science and technology in the medieval Islamic world, despite its importance, has long been a neglected part of history. Although there are many thousands of manuscripts and scientific artifacts that survive from this period, very few of them have been studied properly. This is due to the fact that there are very few researchers but also due to the fact that sometimes access to these manuscripts is very difficult or expensive. Above all, those who have been studied, are hidden in unreachable scientific publications, thus not accessible to pre-university students and the public.

Qatar National Library, which has one of the most significant collections of Islamic scientific written items (manuscripts and books), seeks to address this problem and contribute a solution that not only will make manuscripts available for researchers, but also will present a whole corpus of materials suitable for educators, teachers, students and the general public.

For this, QNL is seeking for partners for developing an online portal dedicated to the history of Islamic science. Beside highlighting primary and secondary sources available, this project will have a particular focus on engaging the STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) community and young audiences.

The proposed online portal will serve as a platform to engage with academic, experts, students but also all STEM community including the teachers in schools who expect to engage in a new perspective with young individuals. It will feature a user-friendly interface with a comprehensive list of papers and books published with direct access to these sources when possible (license to publish on line of copyright free).

It should also provide accessible information on Islamic scientists, their discoveries, and the historical context. This should be done with interactive maps and a timeline. This interactive timeline will also allow users to explore the evolution of Islamic scientific achievements, showcasing their relevance to modern scientific fields.

Recognizing the importance of engaging young audiences, the online portal will incorporate interactive elements and multimedia integration. It will utilize images, videos, and interactive content to create an immersive and engaging learning experience. Virtual exhibitions will showcase artifacts, manuscripts, and instruments related to Islamic science, captivating young minds and fostering a sense of curiosity.

Teachers should be able to find on that portal all explanation to implement in class any kind of demonstrations and exercises. The objective is to show the discoveries and achievements of these scientists during the Golden age of Islam and after. These

exercises should be easy and riskless for class for any level. Social media integration will expand outreach and encourages wider participation.

Additionally, the portal welcomes user contributions, empowering young individuals to showcase their own research, translations, or personal insights related to Islamic science.

To ensure the credibility and accuracy of the portal, collaborations with academic institutions, museums, and scholars will be sought. These partnerships will provide expertise and validation, instilling trust in the portal's content and enhancing its appeal to the STEM community and young audiences. Working with partners in Central Asia is obvious because many prominent scientist were born or where active in this region.

As the topic is very broad, it is not possible for a single institution to fully address all of these objectives.

There will be need for collaboration between historians of science and educators on all levels. Therefore it will be a collaborative project. Moreover as there have been many great scientist in Islamicate world, this project will be developed in successive steps.

The suggestion of QNL is to start with al-Biruni with a collaboration with Prof. Jan Hogendijk Utrecht University (The Netherlands) who is a world-renowned top expert on Islamic science and who has recently developed a very comprehensive academic website on al-Biruni. Focus will not be only on historical figures, but also on cities and regions as well . For this we suggest to focus on Samarkand which was a kind of as a hub of astronomy thanks to Ulugh Beg in 15th century.

In conclusion, the creation of an online portal dedicated to the history of Islamic science, with a specific focus on engaging the STEM community and young individuals, holds immense potential. By highlighting the contributions of Islamic scientists and their relevance to modern fields, the portal inspires young minds, fosters a passion for scientific exploration, and promotes cross-cultural understanding. It will underscore the need to preserve and promote this history to inspire future generations.

Youngil SONG,
Korea International Cooperation Agency,
Seoul, Republic of Korea.

Jamshid MIRRAKHIMOV,
Republican Scientific and Practical Center of Traditional Medicine,
Tashkent, Uzbekistan
filmmaker21c@gmail.com

THE CONCRETE COOPERATION AND EXCHANGE PLAN BETWEEN TRADITIONAL KOREAN MEDICINE (TKM) AND ISLAMIC MEDICINE

Introduction. Traditional Korean medicine (TKM) and Islamic medicine are two ancient healing systems that have been practiced for centuries. Both systems have a holistic approach to health, and they both emphasize the importance of diet, lifestyle, and environment in promoting well-being.

In recent years, there has been a growing interest in the potential benefits of combining TKM and Islamic medicine. There are a number of reasons for this interest. First, both systems have a long history of success in treating a wide range of conditions. Second, both systems are based on the principle of balance, which is seen as essential for good health. Third, both systems emphasize the importance of prevention, which is increasingly important in today's world where chronic diseases are on the rise[1].

There are a number of ways to cooperate and exchange between TKM and Islamic medicine. One way is to hold joint conferences and workshops. This would allow practitioners from both systems to share their knowledge and insights, and to learn from each other[2]. Another way to cooperate is to establish exchange programs for students and practitioners. This would allow students and practitioners from both systems to learn from each other in a formal setting.

Another way to cooperate is to conduct joint research. This would allow researchers from both systems to pool their resources and expertise, and to conduct research that would be impossible for either system to do on its own. Finally, practitioners from both systems can cooperate by referring patients to each other[3]. This would allow patients to benefit from the expertise of practitioners from both systems.

There are a number of potential benefits to cooperating and exchanging between TKM and Islamic medicine. One potential benefit is that it could lead to the development of new and more effective treatments. Another potential benefit is that it could lead to a better understanding of the underlying causes of disease. Finally, it could lead to a more holistic approach to health, which is increasingly important in today's world[4].

Concrete Cooperation and Exchange Plan

Here is a more detailed plan for cooperation and exchange between TKM and Islamic medicine:

Hold joint conferences and workshops: This would allow practitioners from both systems to share their knowledge and insights, and to learn from each other. The conferences and workshops could be held in different countries, and they could be open to both practitioners and students.

Establish exchange programs for students and practitioners: This would allow students and practitioners from both systems to learn from each other in a formal setting. The exchange programs could be established between universities, hospitals, and other healthcare institutions.

Conduct joint research: This would allow researchers from both systems to pool their resources and expertise, and to conduct research that would be impossible for either system to do on its own. The research could be funded by government agencies, foundations, or private donors.

Refer patients to each other: This would allow patients to benefit from the expertise of practitioners from both systems. Practitioners from both systems could refer patients to each other when they feel that the patient would benefit from treatment from a practitioner of the other system.

This is just a brief outline of a plan for cooperation and exchange between TKM and Islamic medicine. There are many other ways that these two systems could cooperate and exchange. The important thing is to start the conversation and to begin to explore the possibilities[5].

Specific Examples of Cooperation

Here are some specific examples of how TKM and Islamic medicine could cooperate in the field of healthcare:

TKM and Islamic medicine practitioners could collaborate on research projects on topics such as the treatment of chronic diseases, pain management, and women's health.

TKM and Islamic medicine practitioners could establish joint clinics where they could offer patients a combination of treatments from both systems.

TKM and Islamic medicine practitioners could develop educational programs for patients and healthcare professionals about the benefits of combining both systems.

TKM and Islamic medicine practitioners could work together to raise awareness of the benefits of traditional medicine among the general public.

By working together, TKM and Islamic medicine practitioners can offer patients a more comprehensive and effective approach to healthcare. They can also help to promote the understanding and acceptance of traditional medicine around the world.

Conclusion

The cooperation and exchange between TKM and Islamic medicine has the potential to benefit both systems. By working together, practitioners from both systems can learn from each other, develop new treatments, and improve the quality of care for patients.

The cooperation and exchange between TKM and Islamic medicine is also important for the future of traditional medicine. In today's world, traditional medicine is facing increasing challenges from modern medicine. By working together, TKM and Islamic medicine can help to promote the understanding and acceptance of traditional medicine around the world.

References

1. Young Min Kang et al. Traditional Indian medicine (TIM) and traditional Korean medicine (TKM): a constitutional-based concept and comparison. *Integr Med Res.* 2017 Jun; 6(2): 105–113. doi: [10.1016/j.imr.2016.12.003](https://doi.org/10.1016/j.imr.2016.12.003)
2. Alan S Weber. Clinical Applications of the History of Medicine in Muslim-Majority Nations. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, Volume 78, Issue 1, January 2023, Pages 46–61, <https://doi.org/10.1093/jhmas/jrac039>
3. Lee, Hee Soo. “1,500 Years of Contact between Korea and the Middle East.” Middle East Institute, 7 June 2014, www.mei.edu/publications/1500-years-contact-between-korea-and-middle-east.
4. Lee, Hee Soo. “The Silk Road and Korea-Middle East Cultural Connections: Guest Editor’s Introduction.” *Acta Koreana*, vol. 21, no. 1, 2018, pp. 1–14, muse.jhu.edu/article/756448/pdf.
5. Majeed, Azeem. “How Islam Changed Medicine.” *BMJ*, vol. 331, no. 7531, 22 Dec. 2005, pp. 1486–1487, www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1322233/, <https://doi.org/10.1136/bmj.331.7531.1486>.

АҲМАД ИБН МУҲАММАД ҲАНАФИЙНИНГ “ХИЗОНАТ АЛ-ФАТОВО” АСАРИ – МУҲИМ ФИҚҲИЙ МАНБА

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр Ҳанафий Бухорийнинг “Хизонат ал-фатово” асари XII асрга оид муҳим фикҳий манба бўлиб, унда кўплаб нодир фатволар жамланган. Олимнинг ҳаёти ҳақида маълумотлар танқис, туғилган йили ҳам маълум эмас. Лекин Ҳожи Халифа “Кашф аз-зунун” асарида унинг нуфузли фақиҳларга мансуб фатволар киритилган “Мажмаъ ал-фатово” асари борлигини, сўнгра, ундаги гўзал ва нодир масалалар алоҳида жамланиб, “Хизонат ал-фатово” номидаги қисқартмаси тузилганини қайд этади. “Хизонат ал-фатово” тузилишига сабаб Аҳмад ибн Муҳаммад Бухорийдан дўстлари ва замондошлари “Мажмаъ ал-фатово” асаридаги кам учрайдиган долзарб мавзуларни алоҳида жамлаб беришини илтимос қиладилар. Ўша даврда халқ ва зодагонлар ўртасида зиддиятлар авж олиб, бу шариат таъсирига анча путур етказган эди. Фақиҳ “Хизонат ал-фатово”ни шундай шароитда таълиф қилади.

Асар 50 бобдан иборат. У “Таҳорат китоби”дан бошланади, “Васиятлар китоби” билан тугайди. Боблар эса фаслларга ажратилган. Асар араб тилида, настаълиқ хатида битилган. Ёзилган йили номаълум. Ўзбекистон халқаро ислом академияси манбалар хазинасида 612 тартиб рақамдаги 283/II қўлёзма мажмуа бўлиб, “Хизонат ал-фатово” асари унинг 126б-288а бетларидан ўрин олган. Асар Амир Ҳайдар ибн Шохмурод даврида, аниқроғи, 1228/1813 йилда Муҳаммад Эрназар ибн Ашур Муҳаммад ал-Бухорий томонидан Шарқ қоғозига кўчирилган, 163 варақдан иборат. Матн қора сиёҳда ёзилган. Муқова ва матн ўлчови 20,5x29; 9,5x19. Қўлёзманинг муқоваси қалин картон, тўқ яшил рангли қоғоз билан қопланган. Муқовада учта ромб шаклидаги саҳҳоф тамғаси бор. Тамғада “Мулло Абдулхай ибн Муҳаммад Олим саҳҳоф” деган жумла ёзиб қўйилган.

Бундан ташқари, Франциянинг BULAC (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) кутубхонасида ark: / 13960 / t8qc9d231 рақами билан, İstanbul fatih kütüphanesi қўлёзма фондида 2290 рақами билан, Nuruosmaniye kütüphanesi фондида 297·4 = 927 рақами билан ва Туркиянинг бошқа кутубхоналарида асарнинг жами 9 та қўлёзма нусхаси сақланади. 1943 йилда кўчирилган Nuruosmaniye kütüphanesi фондидаги 297·4 = 927 рақамли қўлёзма **уларнинг** энг янгиси ҳисобланади.

Асарни ироқлик адиб ҳамда қўлёзмалар бўйича йирик мутахассис Муҳйи Ҳилол Сарҳон ўрганган. Олим арабий матн ичида учраган форсий сўзларни аниқлаб, уларнинг маъноларини ва асарда қўлланиши сабабларини изоҳлаган.

Бугун реал ҳаётда учраётган муаммоларнинг амалий ечими ва қиёсий ҳукмлари фикҳий китобларда батафсил ёритилган. Айниқса, фатволар жамланган китоблар далил, ортиқча изоҳ ва шарҳларсиз масаланинг аниқ ечимини бера олади.

“Хизонат ал-фатово” ўз тадқиқотчисини кутиб турган муҳим фикҳий манбадир. Асарнинг нусхаларини излаб топиш, фондлар билан ишлаш ва қўлёзмаларни тўлиқ тадқиқ этиш – манбашунослар олдидаги муҳим вазифалардан. Манбанинг турли нусхалари асосида унинг илмий-танқидий матнини яратиш ҳамда ундаги фатволарни ўрганиш – Ўзбекистон ислом цивилизацияси маркази фаолият йўналишига ҳам бевосита дахлдор масаладир.

Leyla Hajimehdi TAJER,
Webster Vienna Private University,
Doctor of Philosophy (PhD),
leilatajer@gmail.com

AN EXPLORATION OF LOVE IN IBN SINA'S PHILOSOPHY

Abstract

This essay is an overview of the life and contributions of Ibn Sina, a prominent philosopher and scholar who lived in the Islamic Golden Age of the 11th century. In addition to his systematization of Islamic philosophy, integration of reason and revelation, development of metaphysics, influence on later thinkers, and promotion of rationalism, the main focus of this essay is Ibn Sina's treatise on the Nature of Love, which explores the concept of love from a philosophical perspective rooted in metaphysics and epistemology. The essay distinguishes between natural, rational, and mystical love and shows how the treatise draws on various philosophical and theological sources to support its arguments. Finally, the essay briefly touches on joy and pleasure as fundamental conditions for the development of love.

Keywords: Ibn Sina, Rational Love, Natural Love, Mystical Love, Human Psyche, Islamic Thought

Ibn Sina: A Journey through the Life and Legacy of a Philosopher

Ibn Ali Hussain ibn Abdullah ibn Sina (370-428 A.H/980-1037A.D), widely known as Avicenna, is among the most significant thinkers of the Islamic history. Our knowledge about his life exceeds that of the other Muslim philosophers, mainly because he left behind a rather detailed memoir that covers the first part of his life until age thirty five. The second part is recorded by his loyal disciple Abu Ubayd Jozjani (d. 438A.H/1046A.D).¹ Ibn Sina was born near Bukhara, in the Persian capital of Samanid dynasty (now in Uzbekistan). His genius became evident from a very young age; he mastered the religious sciences when he was only ten. At the age of sixteen he was already an established physician, and by the time he was eighteen he overcame all difficulties in understanding the *Metaphysics* of Aristotle by the help of Farabi's commentary.² His devotion to scholarship, learning and teaching is exemplary. Living in an unstable social and political environment, he had to move constantly. Sometimes trapped in violent clashes of armies, he never gave up his love for knowledge, "he even wrote on horseback while going to a battle."³

Ibn Sina left behind some two hundred twenty works in Arabic and Persian. His vast knowledge of a wide variety of subjects – ranging from Islamic jurisprudence to theology and philosophy, to music, mathematics and physics, to geology, medicine and poetry – brought him the high title of *hakīm*. His remarkable work, *Kitāb al-Shifā'* (The Book of

¹ See *Encyclopedia of The World of Islam (EWI)* (in Persian), ed. Gholam Ali Haddad 'Adel, Encyclopedia Islamica Foundation, Tehran, 2011, Under Ibn Sina.

² See Nasr, *Islamic Life and Thought*, Routledge, NY, 1981, p. 66.

³ Barkhah, Ensiyyeh, "Hikmat," in *Encyclopedia of The World of Islam (EWI)* (in Persian), ed. Gholam Ali Haddad 'Adel, Encyclopedia Islamica Foundation, Tehran, 2011, Vol. 13, pp. 756-757; also see Motahhari, Morteza, *Khadamāt-e Moteqābel-e Islām va Irān* (Mutual Contributions of Islam and Iran), Sadra Publishing, Tehran, 1362 Sh. (1983).

Healing) is the largest encyclopedia of knowledge ever written by one man.¹ Well-versed in early Islamic, Pre-Islamic Persian, Greco-Roman and Oriental philosophy, Ibn Sina contributed significantly to the Islamic thought and is regarded by some as the “founder of scholastic philosophy in its systematic formulation.”²

Throughout the treatise, Ibn Sina draws on a range of philosophical and theological sources to support his arguments about the nature of love. He cites the works of classical Greek philosophers such as Plato and Aristotle, as well as Islamic philosophers like Farabi (d.950) and Ibn Rushd (d.1198).

Ibn Sina's "*Risalah fi Mahiyat al-'Ishq*" has had a significant impact on Islamic philosophy and continues to be studied and debated by scholars today. The treatise has been translated into multiple languages, and its ideas have influenced the works of other prominent Muslim philosophers, such as Ibn Arabi (d. 1240) and Jalaluddin Rumi (d.1273).

Ibn Sina's view on Love

Ibn Sina's philosophical perspective on love is rooted in his broader metaphysical and epistemological framework, which emphasizes the importance of reason and the intellect in understanding the world around us. Ibn Sina's philosophy on love provides a thought-provoking exploration of the nature of love that draws on both philosophical and theological traditions. Its insights into the different types of love and the role that it plays in connecting humans with the divine make it a valuable contribution to the field of Islamic philosophy.

The word ‘love’ seems to cover a rather wide variety of feelings, attitudes and behavior.³ Here, the definition of "pleasure" from Ibn Sina's viewpoint may be a good example of this variety: “Pleasure is a kind of perception and attainment which is caused by getting to a thing which is perfection and goodness for the perceiver.”⁴ Ibn Sina explained in *Al-Mabda' wa al-Ma'ad* that: “Pleasure follows perception not attaining perfection, and also pleasure is the perception of a harmonious object.”⁵ In order to explain his words, it is necessary to describe the different elements of his definition of pleasure: “pleasure is a truth of a thing which has been marginalised for the perceived to be experienced with the use of whatever the perception is formed by.”⁶ Therefore we can argue that love is more than its dominant emotion, joy and sorrow; it is the inclusive passion or the master-passion.⁷

For further elaboration of Ibn Sina's theory, we can refer to a philosophical discourse of his remarkable work entitled "*Risalah fi Mahiyat al-'Ishq*" (Treatise on the Nature of Love). The treatise explores the nature of love, its origins, and the various

¹ Nasr, *Islamic Life and Thought*, p. 66.

² Ibid.

³ For the normal development of love the fundamental condition is that there is joy in the object. If there is joy the rest will follow; if there is not joy love is doomed from the outset. The emotion of joy is characteristically spontaneous, expansive and vital. Therefore, joy may also become the fundamental expression of love. See W. R. Boyce Gibson, love in the *Encyclopedia of Religion & Ethics*, New York: Charles Scribner's Sons, 1934, vol.8, p. 152.

⁴ Ibn Sina, *Al-Isharat wa al-tanbihat*, v.3, p. 337.

⁵ Ibn Sina, *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*, Adopted by Abdullah Nourani (Tehran: Institute of Islamic Studies Tehran University, 1363/1984), p. 110.

⁶ Ibn Sina, *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*, v.2, p. 308.

⁷ Leyla H. Tager, “The Ingredients, Stages and Experience of Love: A Parallel Exposition of Jalaluddin M. Rūmī and Ananda K. Coomaraswamy” (PhD diss., International Institute of Islamic Thought and Civilization, Kuala Lumpur, 2014).

types of love that exist. At the heart of this idea that love is a fundamental force that exists within the universe, the source of all existence and the key to understanding the mysteries of creation. He argues that love is an essential aspect of the human experience and through that we are able to connect with the divine. For Ibn Sina, love is not just an emotion that we feel towards another person, but it is a cosmic force that permeates all aspects of the universe that makes all aspects of our lives. In his book "*The Nature of Love*," Ibn Sina explores the concept of love from a philosophical and mystical perspective. His philosophy is rooted in the idea of unity: both in terms of the unity of the lover with the beloved and the unity of the lover with the universe. Love, for Ibn Sina, is not just an emotion or a feeling, but a state of being that encompasses the entire range of human experience.¹

Ibn Sina's concept of love is closely linked to his theory of the soul. He believed that the soul is eternal and exists beyond the physical body and is a reflection of the divine. It is through the soul that individuals can attain knowledge of the divine. Ibn Sina argued that the soul has two faculties: the rational and the imaginative. The rational faculty is responsible for reasoning and intellectual activity, while the imaginative faculty is responsible for imagination and creativity.²

Ibn Sina believed love is an emotion that originates in the imaginative faculty of the soul. He argued the imaginative faculty has the ability to perceive beauty and goodness, and it is through this faculty that individuals experience love. According to Ibn Sina, the imaginative faculty is the source of all aesthetic experience. Aesthetic experience, therefore, is not limited to visual arts, but encompasses all forms of beauty: including moral beauty; intellectual beauty; and spiritual beauty.³

According to Ibn Sina, the human psyche is composed of both rational and animal faculties. These faculties are attracted to things that display harmony, composition, and moderation, such as sounds with rhythmic rhymes and foods with a variety of flavors in the right balance. While the animal psyche loves in an instinctual, natural way, the rational psyche goes beyond the physical and is happy with imagination and abstract concepts.⁴

Ibn Sina believes that the closer something is to the "first love," or God, the more strength, harmony, and moderation it possesses. Anything that comes after the first love leads to unity, harmony, and symmetry, while anything that comes after that is characterized by intensity, differences, and variations. In discussing the idea of a beautiful face, Ibn Sina notes that this is a quality that is appreciated by intelligent people. However, he emphasizes that the appreciation of beauty must come from a cooperation between the rational and animal faculties. If someone loves a beautiful face purely for animal pleasure, without engaging their rational faculties, then they are no better than adulterers or debauched individuals. On the other hand, if someone appreciates beauty through their intellect, and with an understanding of what is closer to the first love, then this is considered an uplift and an improvement in goodness. This

¹ For more information see Anwar, Etin. "Ibn Sīnā's Philosophical Theology of Love: A Study of the *Risālah fī al-ʿIshq*." *Islamic studies* 42, no. 2 (2003): 331-345.

² Mian, Ali Altaf. "Love in Islamic philosophy." *The Routledge handbook of love in philosophy* (2019): 395-408.

³ Leyla H. Tاجر, "The Ingredients, Stages and Experience of Love: A Parallel Exposition of Jalaluddin M. Rūmī and Ananda K. Coomaraswamy" (PhD diss., International Institute of Islamic Thought and Civilization, Kuala Lumpur, 2014), 14.

⁴ Ibn Sina, *Risālah fī Mahiyat al-ʿishq: based on original text*. Turkish translated in appendix by Ahmad Atash (Istanbul, 1953), pp. 14-19.

appreciation of beauty is what makes a human delicate and elegant youth, and it is a quality to be celebrated.¹

Ibn Sina describes three levels of love: 1) the love of oneself, 2) the love of another, and 3) the love of God. Each level of love is characterized by a different kind of unity. 1)The love of oneself is the lowest level of love, and it is based on the desire to satisfy one's own needs and desires. This kind of love is rooted in egoism and leads to selfishness and isolation. However, Ibn Sina believes that the love of oneself is a necessary stage in the development of a person's capacity for love, as it helps to develop the individual's sense of self-awareness and self-esteem. 2)The love of another is the second level of love, and it is based on the desire to unite with another person. This kind of love is characterized by the fusion of the lover and the beloved, where the two become one. In this stage of love, the lover sees the beloved as a mirror of themselves and finds joy and fulfillment in the union. 3)The highest level of love, according to Ibn Sina, is the love of God. This level of love is characterized by the complete unity of the lover with the divine. The lover becomes so consumed by their love for God that they lose all sense of self and become one with the universe. This kind of love is the ultimate goal of human existence, as it leads to the realization of the true nature of reality.²

Conclusion

In conclusion, Ibn Sina's philosophical perspective on love delves into the depths of his metaphysical and epistemological framework, highlighting the significance of reason and intellect in comprehending the world. His treatise on the nature of love, "*Risalah fi Mahiyat al-Ishq*," explores love's essence, origins, and diverse manifestations. At its core, Ibn Sina's philosophy of love posits that it is a fundamental force permeating the universe, an integral aspect of the human experience and a means to connect with the divine.

Ibn Sina expands his exploration of love in "*The Nature of Love*," approaching it from both philosophical and mystical perspectives. Grounded in the principle of unity, his philosophy emphasizes the unity of the lover with the beloved and the unity of the lover with the universe. Love, for Ibn Sina, is not merely an emotion or feeling but a state of being that encompasses the entire spectrum of human existence.

Within the human psyche, Ibn Sina identifies rational and animal faculties that are naturally inclined to appreciate harmony, composition, and moderation. While the animal psyche instinctively loves, the rational psyche transcends the physical realm, finding joy in imagination and abstract concepts. Love's quality of beauty, particularly the appreciation of a beautiful face, is esteemed by intelligent individuals. However, Ibn Sina underscores the importance of a cooperation between rational and animal faculties for genuine appreciation of beauty, cautioning against purely animalistic desires divorced from rationality.

In his book "*Al-Shifa*," Ibn Sina expounds upon his theory of love, asserting its essential role in human existence and its capacity to elevate consciousness. Love, in Ibn Sina's view, extends beyond romantic or sexual contexts, encompassing all forms of love, including love for God, oneself, and others. It serves as a fundamental aspect of the human experience, forging connections between individuals and the divine while uniting them with the cosmos.

¹ Ibid.

² Ibn Sina, H. I. A. "*Al-Shifa* (the book of healing)." Qom: Libraries of Mar'ashi-e-Najafi (1984).

Ibn Sina's concept of love intertwines with his understanding of the soul, which he believes to be eternal and existing beyond the physical body. The soul reflects the divine and serves as a channel for individuals to attain knowledge of the divine. Ibn Sina suggests that love originates within the imaginative faculty of the soul, enabling the perception of beauty and goodness. Aesthetic experiences, according to Ibn Sina, encompass all forms of beauty, including moral, intellectual, and spiritual aspects.

Ultimately, love encompasses more than the emotions of joy and sorrow; it is a profound and inclusive passion, the master-passion that encapsulates the human experience. Ibn Sina's exploration of love invites us to contemplate the complicated relationship between reason, imagination, and the eternal quest for unity, providing valuable insights into the nature of love and its profound implications for our existence.

Reference

- Anwar, Etin. "Ibn Sīnā's Philosophical Theology of Love: A Study of the Risālah fī al-'Ishq." *Islamic studies* 42, no. 2 (2003): 331-345.
- Barkhah, Ensiyyeh, "Hikmat," in *Encyclopedia of The World of Islam (EWI)* (in Persian), ed. Gholam Ali Haddad 'Adel, Encyclopedia Islamica Foundation, Tehran, 2011, Vol. 13, pp. 756-757.
- Boyce Gibson, W. R., love in the *Encyclopedia of Religion & Ethics*, vol.8, New York: Charles Scribner's Sons, 1934.
- *Encyclopedia of The World of Islam (EWI)* (in Persian), ed. Gholam Ali Haddad 'Adel, Encyclopedia Islamica Foundation, Tehran, 2011, Under Ibn Sina.
- Motahhari, Morteza, *Khadamāt-e Moteqābel-e Islām va Irān* (Mutual Contributions of Islam and Iran), Sadra Publishing, Tehran, 1362 Sh. (1983).
- Mian, Ali Altaf. "Love in Islamic philosophy." *The Routledge handbook of love in philosophy* (2019): 395-408.
- Nasr, *Islamic Life and Thought*, Routledge, NY, 1981.
- Ibn Sina, *Al- Isharat wa al-tanbihat*, v.3.
- Ibn Sina, *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*, Adopted by Abdullah Nourani (Tehran: Institute of Islamic Studies Tehran University, 1363/1984).
- Ibn Sina, H. I. A. "Al-Shifa (the book of healing)." Qom: Libraries of Mar'ashi-e-Najafi (1984).
- Ibn Sina, *Rislalah fī Mahiyat al-'ishq: based on original text*. Turkish translated in appendix by Ahmad Atas, Istanbul, 1953.
- Tajer, Leyla H. "The Ingredients, Stages and Experience of Love: A Parallel Exposition of Jalaluddin M. Rūmī and Ananda K. Coomaraswamy." PhD diss., International Institute of Islamic Thought and Civilization, Kuala Lumpur, 2014.

Prof. Dr. Osama TALAAT,
Chairman of the National Library and Archives of Egypt

The National Library and Archives of Egypt: Preservator of Memory of the Nation

Abstract:

This presentation takes the audience in a tour that demonstrates briefly the establishment history of the National Library and Archives of Egypt, its mission, buildings, activities, services, collections, and its research centers.

This presentation also reflects the significant and pioneer role of the National Library and Archives of Egypt in preserving the cultural heritage of the Arab nation and the Islamic world.

ТАНГИРОВ Обид,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

ХІХ АСР ОХИРИ ТОШКЕНТДАГИ “ЭСКИ ШАҲАР” ҲОВЛИЛАРИ ҚУРИЛИШИДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИНИНГ АКС ЭТИШИ

ХІХ аср охири-ХХ аср бошларида Тошкент тўртта даҳага бўлиниб, шимоли-шарқий томонида Шайхонтоҳур, жанубий томонида Бешёғоч, ғарбий томонида Кўкча, шимоли-ғарбий томонида Себзор даҳалари жойлашган. Даҳа маҳаллаларга бўлинган. Манбалардан маълумки, шаҳар тахминан 18,2 км девор билан ихота қилиниб [6, б. 17], унинг 12 та дарвозаси бўлган. Булар Қўқон, Қошғар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч ва Қўймас дарвозаларидир.

Маҳаллалар тор кўчалардан иборат бўлиб, асосий транспорт воситалари отлар, туялар, эшаклар ҳисобланган. ХІХ асрнинг 70-йиллари иккинчи ярмида шаҳарда 177 та туя, 525 та эшак-хачир, 3530 бош от бўлган [4, б. 79–85]. Ҳовлилар жойлашуви уларни суғоришни қулайлаштиришга қаратилган бўлиши мумкин. Чунки шаҳарга Бўзсув орқали оқиб келган сувлар мироблар томонидан шундай маҳорат билан ариқларга тақсимланганки, ариқлар орқали ҳар бир ҳовлига сув етказилган. Россия империяси босқинидан олдин шаҳарда ариқлар ва сувларнинг тозалиги ҳамда ҳовлиларга тақсимооти ниҳоятда тартибли бўлганлиги ва ХХ аср бошларида сув тақсимлаш ҳамда уни аҳолига етказиб беришда хатоликларга йўл қўйилаётгани матбуотда материалларида ҳам кўрсатиб ўтилган [1, б. 2].

Ҳовлилар ички ва ташқи қисмларга бўлинган. Ички ҳовлилар аёллар учун қурилиб, ташқаридан келадиган эркаклар ички ҳовлига киритилмаган. Ички ҳовлида аёл-қизлар ва болаларнинг хоналаридан ташқари, ошхона, аёллар учун меҳмонхоналар бўлган. Бу меҳмонхоналарда аёлларга хос базмлар, маросимлар ва байрамлар ўтказилган. Аммо бундай меҳмонхоналар ҳамма ҳовлиларда ҳам бўлмаган, кўпроқ ўзига тўқ, бой хонадонларда мавжуд бўлган [7, б. 85]. Ташқи ҳовлида эркаклар учун хоналар, асосий меҳмонхона ва бошқа хоналар мавжуд бўлган.

Уйларнинг катта-кичиклиги, ҳашамдорлиги, баланд-пастлиги хонадон эгасининг мавқеи ва молиявий имкониятини кўрсатиб турган. Аммо қанчалик мулкдор бўлсада, пишиқ ғиштдан уй қуришмаган. Уйларнинг асосий қисми синч, яъни ёғочни териб пахса ёки гувала билан кўтариб лой сувоқдан қилинган. Агар уй икки қаватли бўлса, демак, иккинчи қават омборхона ёки болохона бўлиб, унда мева-сабзавотлар сақланадиган, ёзда мевалар қуритиладиган жой бўлган [2, б. 291]. Мулкдорлар савоб умидида кўп асрларга хизмат қилсин деган мақсадда мадраса ва баъзи масжидларнигина пишиқ ғиштдан қурдирганлар.

Тошкент шаҳридаги уйларнинг ички безаклари ҳам ўзига хос бўлиб, асосан, ганч билан безатилган. Аммо жонзотлар сурати билан безатиш таъқиқланган [7, б. 83].

Хонани иситишда сандаллардан фойдаланилган бўлиб, мебел ишлатилмаган, балки унинг ўрнида кўрпачалардан фойдаланилган. Ҳовлидаги меҳмонхоналар

сандаклар оркали эмас, тош печлар билан иситилган. Хонада бурчакда печ ёнида лойдан ишланган қумғонларда сувлар илиб турган ва меҳмонлар қўл ювишлари ва таҳорат олишларига шароитлар қилинган. Бу ҳолатни америкалик дипломат ва сайёҳ Южин Скайлер ҳам эътироф этиб, маҳаллий аҳолининг уйлари меҳмонхонасида ўртада хонтахта ва хонанинг бир бурчагида обдаста ҳамда қўл ювишга мулжалланган жой бўлганлигини ёзган [3, б. 91]. Аёлларнинг ички ҳовлидаги хоналари ҳам ўзига хос тарзда бўлиб, асосан, турмуш учун ишлатиладиган буюмлар, гилам, шолча ва кўрпачалардан иборат бўлган. А.Хорошхин бой хонадонларда ички ҳовлиларнинг аёллар учун меҳмонхоналари ҳам алоҳида мавжуд бўлиб, турли маросимлар ва байрамларда фойдаланилганлигини келтиради. Ҳовлиларда отхоналар, молхоналар қурилган.

Уйларнинг томларидаги болохона ёки баландхоналарида мевалар қурилиб, киши билан истеъмол қилинган ва бозорларда сотилган. Аҳолининг асосий ичимлиги чой бўлиб, шунингдек, таомлари ош (палов), гўшти шўрва, қовурдоқ ва бошқалар бўлган. Уйларнинг томлари ҳам ҳовлига пастлатиб қурилган ва қўшниларга томдан оқадиган сувлар зиён етказмаслиги чоралари қўрилган.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент аҳолисининг уйлари ислом ахлоқи ва маданиятига мос равишда барпо қилиниб, оилада эркак ва аёлларнинг юмушларига мос ҳовлилар қурилиши билан бирга, меҳмонлар учун ҳам ўзига қулайликлар яратилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Бу шаҳар меъморчилигида ислом цивилизацияси анъаналари ўз аксини топганлигини кўрсатади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. К обычаи у туземцев пользованием водой из арыков // Туркестанские ведомости. 1909, № 105. – С. 2.
2. Маев Н. А. Азиатский Ташкент // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 291.
3. Скайлер Ю. Туркистон: Туркистон, Қўқон, Бухоро ва Ёўлжага саёҳат қайдлари. Таржима ва изоҳлар муаллифи З. Саидбобоев. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 2019. – Б. 91.
4. Ўзбекистон миллий архиви, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 1457-иш, 79–85-варақ.
5. ЎзМА, И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 1135-иш, 48-варақ.
6. Ўринбоев А., Ёўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 17.
7. Хорошхин. А.П. Очерки Ташкента // Туркестанский сборник. Том 116. – СПб., 1876. – Б. 81.

ТЕМИРОВ Фаррух,
*Бухоро давлат университети,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент*

САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ БУХОРО ЖАДИДЧИЛИК ВА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТИДАГИ ЎРНИ

Туркистондаги жадидчилик ва маърифпарварлик ҳаракати тарихида машҳур адиб ва жамоат арбоби Садриддин Айний (1878–1954)нинг босиб ўтган машаққатли ҳаёт йўли алоҳида ўрин тутди. Маҳаллий халқни, келажак пойдевори бўлган ёш авлодни илм-маърифатли қилиб тарбиялашдаги хизматлари каттадир. Илм олишга бўлган кучли интилиши уни Бухоройи шарифдаги машҳур мадрасаларга етаклади.

“Таърихи амирони манғитияи Бухоро”[1], (“Бухоро манғит амирлари тарихи”), “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар”[2], “Намунаи адабиёти тожик”[3], (“Тожик адабиёти намуналари”), “Муқанна исёни”[4], “Эсдаликлар”[5] каби адабий, тарихий ва илмий асарларда унинг қарашлари акс этди.

С.Айнийнинг Ёш бухороликлар ҳаракатидаги иштироки, маориф соҳасидаги фаолияти ижобий баҳоланган. Ф.Хўжаев С.Айний ҳақида шундай ёзади: “Ўз вақтида С.Айний прогрессив ҳаракатнинг фаол иштирокчиларидан бири эди. У маърифат соҳасида озмунча иш қилмади. Амир билан бевосита курашда мавжуд тузум зулмининг барча даҳшатларини, у вақтда Бухорода авж олган ҳуқуқсизлик ва террорни ўз бошидан кечирган эди”[10, б. 10].

Тарихчи Муҳаммад Али Балжувоний шундай ёзади: “Бухоро маҳдумзодаларидан Мулло Муин махзум, мулло Муҳиддин махзум Бухоройи асл, Мулло Мукоммил, Муҳиддин қози Абдулҳаким Бойсунийнинг ўғли, Қори Йўлдош Каркиги (Пўлатов), Мулло Рафиқ, Мулло Абдурауф махдум Фитрат, Музаҳхар махдум Бухорий, Садриддин-Қўқалдош масжидининг имоми-тахаллуси Айний Хожа Жаҳоний – булар Бухоронинг маҳдумзодалари ва олимларидан бўлиб, сонлари тахминан 222 нафарга етарди”[11, б. 53–54].

Айний шахс камолоти ва жамият тарққиётидаги ролини юқори ўринга қўяди. Халқнинг аҳволини аҳоли ўртасида маърифат тарқатиш йўли билан яхшилаш мумкин деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у “фан халққа бойлик келтиради” [8, б. 26], – деб ёзган эди. Адибнинг сўзларига қараганда, бухороликлар учун махсус жадид мактаби очилишига асосий туртки бўлган нарсаси Садриддин Айний, Абдулвоҳид Мунзим, Аҳмаджон махдум Ҳамдий ва Ҳамидхожа Меҳрийларнинг Самарқандга қилган саёҳатлари ва у ерда фаолият кўрсатаётган Абдуқодир Шакурий томонидан очилган янги усул мактабидан дарс ўқитиш системаси, янги дарсликлар ва мактаб ўқувчилари билан кўриб ва танишиб уларда янги усул мактабига бўлган иштиёқ ва муҳаббат кучаяди. “Биз Аҳмад Донишнинг “Наводир ул-вақоеъ” ва “Саёҳати Иброҳимбек” сингари китобларини мутолаа қилиш натижасида, уларда илгари сурилган илмий, ижтимоий ва сиёсий ғояларни тушунган бўлсак ҳам, лекин унинг йўллари, мағзини ҳеч ҳам фикр қилмаган эдик”, [2, б. 89] деб ёзади, Айний. 1908 йилда Айний, Мунзим, Меҳрий ва Ҳамдийлар Бухорода фаолият кўрсатаётган татар муаллими Холид Бурнашев ва

Самарқанддаги Абдуқодир Шакурӣ ташкил қилган жаҳид мактабидан таълим қоидалари, дарсхона тартиби, дарсликлар ҳақидаги олган маълумотлари ва орттирган таҷрибалари асосида Мунзим уйида бухоролик илм-маърифат толибларига махсус янги усул мактабини очишга қарор қиладилар.

Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарининг “Бухорода биринчи усули жаҳиди мактаби” бўлимида ёзишича, 1326 ҳижрий йилда, шаввол ойининг ўнида (милодий 1908 йил 23 октябрда, янги ҳисоб билан 1908 йил 5 ноябр) Бухоро шахрининг Дарвозаи Саллоҳхона гузарида жойлашган Мирзо Абдулвоҳид Мунзим уйида форсий тилда биринчи марта бухороликларга махсус усули жаҳиди мактаби очилади. Унга Абдулвоҳид Мунзим муаллим этиб тайинланади. “Бу мактабда дастлаб ўқувчилар қуйидагилар эди: Абдурахмонбек – Абдуллабек ўғли, унинг хизматкори Абдуғани, Афзал ва Акрам – Аҳмад маҳдум Ҳамдий ўғли, Муҳаммадамин Саиджон маҳдум ўғли, Абдуқайим Абдушукур ўғли эди. Ийди қурбонгача, икки ой муддатда ўқувчилар адади (сони) 12 тага етди” [2, б. 96].

Мухтасар қилиб айтганда, Садриддин Айний Бухородаги жаҳидчилик, маърифатпарварлик тараққиётида алоҳида ўрин тутиб, Ёш бухороликлар ҳаракатининг фаол аъзоси сифатида ўзининг ислоҳот ва инқилоб ҳақидаги қарашларида сиёсий тўнтариш орқали давлат тузумини ўзгартирадиган инқилоб тарафдори бўлмаган. Унинг фикрича, сиёсий ва ижтимоий инқилоб тадрижий равишда, яъни ислоҳотлар ўтказиш орқали юз бермоғи лозим. Бунинг учун, аввало, оммани илму маърифат ёрдамида ҳурфикр ва тараққийпарвар қилиш лозим, бунга эришиш воситаси эса, мактаб ва матбуотдир; шундан сўнг афкор омманинг тазйиқи ва талаби билан ислоҳот ўз-ўзидан амалга ошади.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Айний С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. – Тошкент, 1923.
2. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари Марказий нашриёти, 1926.
3. Айний С. Намунаи адабиёти тожик. – Москва, 1926.
4. Айний С. Исёни Муқанна. – Сталинобод, 1944.
5. Айний С. Эсдаликлар. / Асарлар. 8 жилдлик. 5-7-жилдлар. Т., 1965-1966.
6. “Сод айн”. Нидо ба жавонон // Ойна. (Самарқанд) 1914, № 3. – Б. 118-119; Унинг ўзи: Тошкент хотиралари // Меҳнаткашлар товуши. 1919, 14-20 сентябрь; Унинг ўзи: Мусулмон мактаблари ва программа // Меҳнаткашлар товуши. 1919, 24 декабрь; Унинг ўзи: Бухоро мактублари // Меҳнаткашлар товуши. 1920, 2-22 декабрь; Унинг ўзи: Бухоро мактублари // Меҳнаткашлар товуши. 1921, № 195 – 196, 12 – 15 январь; Унинг ўзи: Хориждаги талабаларимиз қандай аҳволда // Зарафшон. (Самарқанд) 1923, 6 декабрь; Унинг ўзи: Мактуб аз Бухорои сурх // Шуълаи инқилоб. (Самарқанд) 1921, № 62; Унинг ўзи: Бухоро жаҳидлари ва инқилобчиларига мурожаат // Бухоро ахбори. (Бухоро) 1923, № 214, 21 сентябрь.
7. С.Айний.: Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. / Куллийт. 16 жилд. жилди – 14. – Душанбе: Матбуот, 2005. – Б. 36.
8. С.Айний. Таҳсиб ус-сибён. Самарқанд, 1917. – Б. 26.
9. Қаранг: Табаров С. Мунзим. – Душанбе: Ирфон, 1991. – Б. 33.
10. Хўжаев Ф. “Одина” повести хусусида / Айний замондошлари хотирасида. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – Б.10.
11. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Тожик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, З.Чориев. – Тошкент: Академия, 2001. – Б. 53-54.
12. Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди, 1573 - инвентар.

Professor, Doctor Cengiz TOMAR,
Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA)
Head of Research and Publications

PLACE OF CENTRAL ASIA IN THE HISTORY OF THE ISLAMIC CIVILIZATION

The Central Asian region, along with the Nile Valley, Mesopotamia and the Fertile Crescent Regions, made very important contributions to the Islamic Civilization, especially in the field of science and culture. However, this contribution has not taken its place. It deserves in the world science and civilization history literature. The Western understanding of history and science, formed by orientalism, has only recently begun to collapse, and the important position of Central Asia in Islamic science and civilization has begun to be revealed with new studies.

In this context, IRCICA has done very important work to introduce the place of Central Asia in the history of Islamic civilization to the whole world. “The Role of Bukhara in Islamic History and Civilization,” “The Condition of Historical Manuscripts in the Region,” “Avicenna's Studies,” “The Role of Central Asia in the History of Islamic Art, Islamic Civilization in Central Asia,” “Manuscript Collections in Uzbekistan: Preservation, Research and Personnel Training,” “Epitaphies of Muslim Scholars in Samarkand,” Gilmani's work such as “Biographies of the Ulema Lived in Our Time”. Many studies can be carried out jointly with the Center for Islamic Civilization of Uzbekistan in this area.

ХУНАРМАНДЧИЛИК РИСОЛАЛАРИДА ИСЛОМИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Косиблар амал қилиши керак бўлган махсус нормалар ҳар бир касб ҳунарнинг ўз “устаи” – рисолаларда акс этган. Асосан чўнтак китобчаси шаклида тартиб берилган бундай кичик ҳажмли асарлар “Темирчилик рисоласи”, “Дехқончилик рисоласи”, “Чорвадорчилик рисоласи”, “Тўқувчилик рисоласи”, “Гилкорлик рисоласи” каби касб-ҳунар номлари билан аталган.

Рисолалар касбий ўзлик тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Улар асосан диндорлар томонидан шариат қонунларига мувофиқ қилиб тузилган. Улар уста-шогирд орасидаги муносабатларни тартибга солувчи низом ҳисобланган. Бундан ташқари, касб ўрганиш учун устага шогирдликка келган ёшларга биринчи навбатда ислом аҳкомлари, шариат қонун-қоидалари ўргатилган.

Рисолаларнинг мазмун-моҳияти ва мундарижасини шартли равишда уч қисмга ажратиш мумкин. Биринчисида муайян касбнинг ҳомийси – пири ҳақидаги афсоналар ҳикоя қилинади. Иккинчи қисмда ҳунароманд иш давомида ўқиши лозим бўлган дуолар ва Қуръон оятлари ҳамда шогирдларнинг одоб-ахлоқ нормалари баён этилади.

Учинчи қисмда устоз-шогирдларнинг бурч ва вазифалари, косиблар учун нималар *фарз*, *вожиб*, *суннат* амаллар экани ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, бу турдаги китоблар ҳунаромандларга диний илмларни ўргатишдан ташқари, уларга одоб-ахлоқ нормаларини сингдириш вазифасини ҳам бажарган.

Ўрта асрларда ҳунаромандчилик давлат ёки хусусий касб-ҳунар мактабида эмас, балки анъанавий уста-шогирд муносабатлари доирасида ўрганилган. Ёш болаларни касб-ҳунар ўрганиши учун устага шогирдликка бериш ёши маълум бир касбнинг хусусиятларига қараб белгиланган. Касбга оид техник билимлар асосан оғзаки тарзда берилган ёки кузатиш ва тақлид орқали ўзлаштирилган. Шунинг учун рисолаларда касбга оид техник билимлар деярли учрамайди. Уларда асосан ахлоқий, ижтимоий ва диний меъёрлар устида сўз юритилади.

Шу нуктаи назардан, рисолаларнинг асосий вазифаси фақат касб-ҳунарга оид ахлоқий, ижтимоий, диний меъёрлар билимларнинг узатилиши орқали, ҳунаромандга ижтимоий жиҳатдан мос бўлган ва одат тусига кирган қатор рамзий кодларни етказиш бўлган дейиш мумкин. Бу билимларни ўзлаштириш орқали ёш косиблар ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳга мослашган [1, б. 111]. Демакки, рисолаларда бериладиган тарбиядан мақсад фақат ҳунаромандни шакллантириш эмас, балки шахсни шакллантириш бўлган.

Рисолаларда тарбиянинг касбий таълимдан устун қўйилиши ҳам аслида таълим ва тарбияга исломий нуктаи назардан ёндашишнинг ҳосиласидир. Чунки мусулмон маънавияти тизимида эътиқод ва ахлоқ меъёрлари доимо устувор тушунчалар сифатида кўрилган. Таълимга эса тарбиянинг бир бўлаги сифатида қаралган. Исломий тарбия жамиятда комил инсон шахсини шакллантиришни

мақсад қилган. Ислон мутафаккирлари одобни дарахтга, илмни ундаги мевага қиёслашган.

“Дурадгорлик рисоласи”да ўн иккита вожиб нарсани санаб ўтилади. Булар – таҳоратли бўлмоқ, устодлар арвоҳига дуо-такбир айтмоқ, жидду жаҳд талаб қилмоқлик, дарвишларга раҳму шафқат қилмоқлик, етимларни бошини силамоқ, олимларга дўст бўлмоқ, раҳмдил ва ростгўй бўлмоқ, сабрли бўлмоқ, ризқни Худодан сўрамоқ, қаноатли бўлмоқ, Худонинг амрига бўйсунмоқ, ҳамиша саховатли бўлмоқ. Фақирларга хайр-эҳсон қилиш, беш вақт намоз ўқиш, ҳаром ва шубҳадан парҳез қилиш эса, фарз қилиб белгиланган [3, б. 89].

IX-XII асрларда Марказий Осиёда тасаввуф тариқатлари ва футувват-жавонмардлик ҳаракати кенг тарқалган эди. Тадқиқотчилар футувватга тасаввуфий қарашларнинг амалий татбиқи сифатида қарайдилар [6, 196.]. Фатийлар саховат, мардлик, адолатпарварлик намунаси сифатида жамиятда улуғланган.

Ўрта асрларда ҳунармандлар уюшма ва ташкилотларга уюшиб меҳнатни ташкил қилганлар. Ҳунармандлар уюшмалари касиблар орасидаги ижтимоий алоқаларни ташкил этишда муҳим аҳамият касб этган. Уюшмани аъзолар томонидан сайлаб қўйиладиган *Бобо* ёки *Оқсоқол* бошқарган. Бир неча цехларнинг бошлиғи “*катта бобо*” деб аталган [2, б. 282-283].

Корхона бошлиғи *уста* деб аталиб, унинг қўл остида бир неча халфа ва шогирдлар ҳунар ўрганган. Касибларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ҳам ҳунармандлар уюшмалари зиммасига юклатилган. Масалан, уюшма аъзолари томонидан йиғилган маблағлар ҳисобидан яшаш жойи йўқ, ёлланма касиблар учун касабани уйлари – *такия*лар қурилган. Бу бинолар ҳам бошпана вазифасини ўтаган, ҳам ҳунармандлар ҳордиқ чиқарадиган клуб вазифасини бажарган [5, 311]. Ёш шогирдларни усталик мақомига қабул қилиш учун уюштирилган *арвоҳи тир* маросимида Боболарнинг усталикка даъвогар ҳунармандга ҳаётда ўзини қандай тутиши ҳақида, ҳалоллик, покизалик, хушмуомалалик хусусида панд-насихатлар қилиши анъана бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Dageli J. Gott liebt das Handwerk. Moral, identität und religiöse legitimierung in der mittelasiatische handwerks-risāla. Berlin; Reixerd Verlag Wiyesbaden, 2011.

2. Давлатова С. Ўзбек анъанавий ҳунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида. Тошкент: Янги нашр, 2018.

3. Дурадгорлик рисоласи. ЎзР ФА Шарқшунослик институти захирасидаги тошбосма асар. №756.

4. Кошифий Ҳусайн Воиз. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Н. Комилов таржимаси. Тошкент: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси” нашриёти, 1994.

5. Пешерова Е.М. Городское гончарное производство Средней Азии. М.Л.: АН СССР, 1959.

6. Усмонов И. Тасаввуф: ўқув-услубий қўлланма. Тошкент: Ислон университети, 2012.

ТУРАЕВ Бахтиёр,
*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор*

АЛИ ҚУШЧИ – ИККИНЧИ РЕНЕССАНС ЮТУҚЛАРИНИ ЕВРОПАГА УЗАТГАН МУТАФАККИР

Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Али-Қушчи Самарқандий (1403–1474) нафақат Улуғбек академиясининг кенжа вакили, Мирзо Улуғбек(1394–1449)нинг сеvimли шогирди, балки мазкур академия илмий ютуқларини Европа ва бутун жаҳонга ёйган мутафаккирдир.

Аловиддин Мирзо Улуғбек саройида овчи қушларга масъул амалдор – Муҳаммад исмли кишининг фарзанди бўлган. Уни отасини “Қушчи” деб аташганлиги сабабли уни “Али Қушчи” деб аташган. Аловиддин Али Қушчининг ота-онаси унинг ёшлигида вафот этгач, у Мирзо Улуғбек хонадонида тарбияланади, шу сабабли Улуғбек уни “Зижи жадиди Қўрагоний” асарининг сўзбошида “фарзанди аржуманд” деб тилга олган.

Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси фаолиятини ривожлантиришда ҳам, Улуғбек расадхонаси (1424) қурилишида ва кузатишлар олиб боришда ҳам, Мирзо Улуғбекнинг “Зижи жадиди Қўрагоний” жадвалини тузиш ишларида ҳам Али Қушчи фаол қатнашади. Расадхона мудирини Ғиёсиддин Жамшид Коший (1380–1429) 1429 йили вафот этади, унинг фаолиятини вақтинча давом эттириб турган Қозизода Румий (1364-1437) ҳам 1437 йили вафот этгач, расадхона мудирлиги лавозими Али Қушчига топширилади.

Манбаларда Мирзо Улуғбек вафотидан сўнг расадхона Муҳаммад Али Қушчи ва Мирам Чалабий раҳбарлигида яна бир неча ўн йиллар фаолият олиб борган, деган фикр мавжуд. Али Қушчи аввал Табризга, сўнгра Ҳиротга боради. У ўзи билан расадхонада ишланган қўлёзмалар, Улуғбекнинг “Зижи Қўрагоний”, юлдузли осмон харитасини ва нодир қўлёзмаларини олиб кетади. Айрим манбаларда Али Қушчининг Табриз ва Ҳиротга боришига Хожа Аҳрор Вали ёрдамлашган дейилган, лекин бу маълумотни тасдиқловчи ҳужжатлар топилмади.

Табризда Али Қушчининг яқин қариндошлари яшар эди. (Эҳтимол, Али Қушчининг қариндошлари Мирзо Улуғбек вафотидан кейин, унинг ғанимларидан қочиб Табризга қўчган бўлишлари мумкин). Мавлоно Али Қушчи Ҳиротга борганида унга Алишер Навоий ёрдам қўлини чўзади, унинг ҳажга боришига Хусайн Бойқародан ижозат-руҳсатнома олиб беради. У дастлаб, Табризга боради. Табризда Али Қушчи ҳукмдор Оқ Қуюнли Узун Ҳасаннинг(1453-1479) хизматига киради. Маълум вақт ўтгач Узун Ҳасан Табриз ва Истамбул ўртасидаги дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида Али Қушчини Туркияга, Усмонлилар салтанатининг еттинчи ҳукмдори Султон Муҳаммад II саройига юборади.

Али Қушчи Истамбулда обрў билан кутиб олинади. Чунки унинг шуҳрати Кичик Осиёга унинг ўзидан олдин етиб келган эди. Ҳатто унинг Самарқандда ёзган айрим асарлари турк тилига таржима ҳам қилинган, Туркиялик олимлар Али Қушчининг “Астрономия асослари” китобининг арабча ва форсча нусхаларини ўқиб ўрганишар эди.

Европалик ҳисобдонлардан Германиялик “коссистлар” ҳам келишиб, Али Қушчидан ўнли касрларни, мусбат ва сонлар ҳамда тригонометрик функциялар ҳақидаги илғор математик ғояларни ўрганиб кетишган. XVI асрда немис алгебрачиларини коссистлар деб аташган, чунки алгебрани улар coss деб аташган. Coss – сўзи италянча –coss^a (яъни номаълум буюм), [сон] деган сўздан номаълум сонларни топувчи, алгебрачи маъносини берган. Коссистлар кейинчалик Али Қушчининг мусбат ва манфий қийматлар ҳақидаги ғоясидан илҳомланиб, математикага плус “+” ва минус “-“ белгиларини киритишади.

Али Қушчи жуда кўп асарларини Самарқанддалигида ёзган. Истамбулда умрининг қолган икки йилини ўта самарали ўтказади. Аввало у Мирзо Улуғбекнинг “Зижи жадиди Қўрагоний” асарини сақлаб қолди ва жаҳонга ёйди. Шу билан бир қаторда бу асарга ёзилган кўплаб шарҳларни ҳам сақлаб қолди. У Самарқанд академияси олимларининг математик, астрономик меросини шогирдлари орқали Европага етказиб берди. Туркияда унинг Мирам Чалабийдек буюк шогирдлари етишиб чиққан. Али Қушчи Туркияда ташкил қилган мактаб илм соҳасида том маънода Шарқ билан Ғарбни, Осиё билан Европани туташтирувчи кўприк вазифасини ўтаган. Самарқандда шаклланган астрономия ва математика мактаби ҳамда Улуғбекнинг илмий академияси, бу академия замирида вужудга келган иккинчи шарқ ренессанси (уйғониши) таъсирида эришилган ютуқларининг Туркиядан Европага ёйилишида Али Қушчи фаолияти муҳим рол ўйнаган.

Али Қушчи Мирзо Улуғбекнинг «Зижи жадиди Қўрагоний» асарини ва унга ёзилган шарҳларни сақлаб қолди, ўзи ҳам шу асарни ёзишда бевосита қатнашган олим сифатида “Зиж”га мукаммал шарҳ ёзган бўлиб, бу шарҳ бошқа шарҳлардан мукаммаллиги, тушунарлилиги билан фарқ қиларди. Бундан ташқари унинг ўзи “Зиж”ни турк тилига таржима қилган. Бу шарҳлар ва таржималар юлдузлар жадвалини Европа тилларига таржима қилишга асос бўлган. XVII асрда поляк астрономи Ян Гевелий «Зижи жадиди Қўрагоний»ни Европада нашрдан чиқарган.

Улуғбек академиясининг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Туркияда кенг тарғиб қилинди. Бу ютуқларга математикада ўнли касрларни жорий қилиш, доирага ички чизилган учбурчакларни ўлчаш методлари, тригонометрик функцияларни ечишнинг Самарқанд математик-ларига хос усуллари, π -сонининг қийматини аниқлаштириш, Али Қушчи бу қийматни 16-ўндан бирлик рақамгача аниқликда ҳисоблаб чиққан (у кўпбурчаклар томонлари сонини 27 марта кўпайтирди ва $3 \cdot 228$ бурчакли кўпбурчакка эришди). Ундан 150 йил кейин француз математиги Франсуа Виет (1540 - 1603) π -сонини кўпбурчаклар сонини 16 марта кўпайтириб, 9-ўндан бирлик рақамгача ҳисоблаб чиқишга эришган. Европа Али Қушчидан 250 йил кейин унинг натижасидан ўтиб кетишга

эришди Кёльнлик математик Лудольф ван Цейлен тимсолида. У бу сонни 32 белгигача кўтарди.

Али Қушчи математика, астрономия ва тилшуносликка оид жуда 30дан ортиқ асарлар ёзган. “Рисола фи ал-Ҳисоб” (“Арифметикага оид рисола”), 1425 йили Самарқандда ёзилган бўлиб, бу асарда ўнлик санок системаси, олтмишлик санок системаси ва муҳандислик фаолиятига оид масалалар ёритилган. «Унинг айрим нусхалари Лейден кутубхонасида (№1050) ва Ўзбекистон Фанлар академияси [Абу Райҳон Беруний номидаги] Шарқшунослик институтида (№3356) сақланмоқда». 1426 йили Самарқандда ёзилган “Рисолаи қусур” (“Қасрлар ҳақидаги рисола”) ва астрономияга оид “Рисолаи ал-фатҳия” (“Қашфиёт ҳақидаги рисола”) асарларида.

Шунингдек, Али Қушчининг арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия масалаларига оид «Рисола ал-Мухаммадия фи ал-ҳисоб» (“Муҳаммаднинг ҳисобга оид рисоласи”), «Рисола фи ҳалли ал-шакл ал-ҳилол» (“Ярим ой шаклидаги фигураларни ўлчаш”), «Шарҳи мифтоҳ ал-улуми Тафтазаний» (“Тафтазанийнинг «Фанлар калиди» номли асарига шарҳ”), «Рисола дар илми ҳайъат» (“Астрономияга оид рисола”) асарларида Самарқанд олимларининг ютуқлари ўз ифодасини топган.

Яқунда таъкидлаш лозимки, Самарқанд илмий академияси ҳояларидан озиқланиб вояга етган, Мирзо Улуғбек даҳосидан илҳомланган, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Кошоний сингари алломалар таълимини олган буюк ватандошимиз – астроном, математик, файласуф Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий умрининг сўнгги йилларини Марказий Осиёда рўй берган Иккинчи Ренессанс ютуқларини Европага узатишга бағишлаган мутафаккир эди.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИ ЎРГАНИШ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ТАДҚИҚОТ ЙЎНАЛИШЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

Ҳар қандай мумтоз асарни ўрганилишида эришиладиган ютуқларнинг бош омили унинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш ва уни илмий истифодага киритишдир. Бу илмий ҳақиқат амалда аллақачон ўз тасдиғини топган. Бунга, шубҳасиз, буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг асарлари бўйича қилинган ишлар ёрқин мисол бўла олади. Зотан, асарларнинг илмий-танқидий матнини тузишнинг бош талаби имкон қадар муаллиф ҳаётлик чоғида ёки унга яқин йилларда кўчирилган қўлёзма нусхаларни топиб тадқиқотга жалб этишдир. Шундагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Бу Алишер Навоийнинг икки насрий асари – “Муншаот” ва “Муҳокамату-л-луғатайн”ларнинг илмий-танқидий матнларини тузиш жараёнида яққол намоён бўлади ҳамда матншуносликнинг муҳим жиҳатлари ҳақида етарлича тасаввур пайдо қилади.

Навоийнинг ўзбек тилидаги мактублари тўплами бўлмиш “Муншаот” асарининг мамлакатимизда биринчи нaшри 1966 йилда амалга оширилган бўлиб, унинг таркибида 88 мактуб рақамлар билан қайд этилган. Мазкур асарнинг қўлёзмалари устида олиб борилган изланишлар, хусусан, хорижий мамлакатлар қўлёзмалар фондидаги қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш асносида мактублар миқдори турлича эканлиги маълум бўлади. Маърузада ана шу факторнинг сабаблари очиб берилади. Зотан, Шарқ иншо санъатининг ўзбек мумтоз адабиётидаги гўзал ва ягона намунаси бўлган Навоий “Муншаот”и бадий кўрки, манбавий хусусиятлари балки бошқа ян қатор ўзига хос жиҳатларга ҳам эгаки, маърузада масаланинг бу томони ҳам ёритиб берилади.

Навоийнинг форсий ва туркий тиллар қиёсига бағишланган “Муҳокамату-л-луғатайн” асарининг қўлёзма манбалари масаласи ҳам манбашунослигимизда ўзига хосликка эга. Мазкур асар соф илмий-филологик асар бўлганлиги боис кам кўчирилган, бинобарин унинг қўлёзма нусхалари кўп эмас. Чунончи, мамлакатимиз ҳазиналарида унинг биронта ҳам қўлёзма нусхаси сақланмайди, балки хорижий мамлакатларда амалга оширилган эски босма нусхалари ва ўзимизда чоп этилган тошбосма нусхаларигина фондларимизда мавжуд, холос. Шунга кўра, асарнинг хорижий мамлакатларда сақланаётган қадимий қўлёзма нусхаларини аниқлаб ўрганилишига тўғри келади. Ана шу тариқа биз ўрганишга муваффақ бўлган нусхалар (улар орасида Навоий ҳаётлик чоғида кўчирилганлари ҳам бор) ўзаро матний жиҳатдан кескин тафовутларга эгадир. Уларни синчиклаб қиёсий тарзда ўрганиш мазкур асарнинг юртимизда амалга оширилган нашрларда жиддий хатолик ва нуқсонларга йўл қўйилганлигини кўрсатди. Маърузада бу борада атрофлича сўз юритилади.

Хулоса қилиб айтганда, бу икки асарнинг эътиборли қўлёзма нусхаларини матншунослик нуқтаи назаридан синчиклаб ўрганиш уларнинг энг ишончли матнларини яратиш имконини беради.

ТУХЛИЕВ Нурислом,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
иқтисод фанлари доктори, профессор*

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ВА “ИСЛОМ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ”: МУШТАРАК МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАР ЙЎЛИДА

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази ва Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ислом энциклопедияси” бўлими изма-из таъсис этилган, бир-бирларини тўлдирадиган ҳамда муштарак вазифалар устида ишлашга қаратилган, айтиш мумкин, эгизак илмий-ижодий марказлардир. Албатта, Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази олдига қўйилган мақсад ва вазифалар ўзининг кўлами, қамрови бўйича анча улкан. Аммо мақсадлар муштараклиги ҳар икки томоннинг ўзаро ҳамкорлигини, билим ва имкониятларни интеграциялашни тақозо этмоқда.

Ислом 1,8 млрд. дан ортиқ киши эътиқод қиладиган муқаддас маърифатпарвар диндир. Динимиз минг йиллар давомида шаклланиб, ривожланиб, ҳаётимизнинг туб манмунига, турмуш тарзимизга айланган маънавий-ахлоқий қадриятимизнинг негизидир.

Исломнинг буюк қудрати нафақат диний илмлар, балки дунёвий фанлар ривожига, айниқса илк ўрта асрлардаги Шарқ уйғониш даврида аниқ ва табиий фанлар, жумладан, математика, астрономия, физика, тиббиёт, геология, минералогия, ботаника, кимё ва бошқа йўналишлар жадал ривожланишида ҳам намоён бўлди. Бу даврда юртимиздан Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон ал-Беруний, Ибн Сино каби жаҳонга машҳур кўплаб қомусий алломалар етишиб чиқди. Бу даврни биз ҳақли равишда Биринчи Ренессанс, илк уйғониш даври деб атаймиз.

Имом ал-Бухорийнинг “*ал-Жомиъ ас-саҳиҳ*” тўплами Қуръони каримдан кейинги иккинчи мўътабар манба сифатида эътироф этилди. У Ислом оламида машҳур “*ас-Сихоҳ ас-ситта*” (“*Олти ишончли тўплам*”)нинг аввалгиси бўлса, Имом ат-Термизийнинг “*Сунан ат-Термизий*” китоби ҳам олтиликнинг бири сифатида эътибор этилди. Шунингдек, Ислом ҳуқуқшунослиги ривожига улкан ҳисса қўшган Бурҳонуддин ал-Марғиноний, калом илмида алоҳида мактаб яратган Имом ал-Мотуридий, буюк фақиҳ Абу-л-Лайс ас-Самарқандий, тафсир, адаб ва тилшунослик илмларининг пешқадами Маҳмуд аз-Замахшарий, тасаввуфда юксак мартабаларга эришган Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмуддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Махдуми Аъзам ва Сўфи Оллоҳёрлар Ислом таълимоти равнақида улкан ҳисса қўшдилар.

Мўғуллар истилосидан катта зарар кўрган иқтисодиёт, илм-фан, маданият фақат буюк Амир Темур даврига келибгина жонлана бошлади. Иккинчи Ренессанс буюк Амир Темур даҳоси билан бевосита боғлиқ бўлди. Бу давр Мирзо Улуғбек, Ғиёсиддин Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи, Лутфий, Жомий, Навоий, Бехзод, Бобур каби оламга машҳур шахсларни етказиб берди.

Бугун Ислом тарихи ва маданияти, унинг ақидавий устунлари ва ғоявий манбалари ҳамда у билан боғлиқ замонавий жараёнларни ўрганишга дунё миқёсида улкан аҳамият берилмоқда. Бунинг амалий исботларидан бири Исломга бағишланган энциклопедияларнинг яратилишидир. Европа ва Осиёда бундай анъана бир асрдан зиёд тарихга эга. Бу борадаги ilk энциклопедия немис тилида тузилиб, кейинчалик инглиз, француз, араб, урду ва турк тилларига таржима қилинган. Ислом энциклопедиясининг тўлдирилган ва қайта ишланган кейинги нашрларида дунёнинг етакчи исломшунос ва шарқшунос олимлари иштирок этган.

Жумладан, Туркия Диёнат вақфи томонидан 1988–2013 йиллар мобайнида 44 жилдли турк тилида мукаммал “Ислом энциклопедияси” нашр этилди. Бизда ҳам айни пайтда ўзбек тилидаги кўп жилдли мукаммал Ислом энциклопедиясини яратиш зарурати етилиб келаётган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 16 апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июндаги “Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қароридан кейин бундай долзарб ва масъулиятли лойиҳани амалга ошириш имконияти пайдо бўлди.

Ўзбек тилидаги ушбу “Ислом энциклопедияси”нинг мазмун-мундарижасини белгилашда жаҳон қомусчилиги анъаналаридан, мазкур соҳадаги миллий тажрибадан, мавжуд назарий материаллардан ижодий фойдаланишга ҳаракат қилинмоқда. Шу билан бирга, ушбу нашр ўзининг мазмун-моҳияти ҳамда хусусиятлари билан бундан олдин яратилган энциклопедиялардан тубдан фарқ қилади. Зеро, энциклопедиядан дунёга машҳур исломшунослар, жумладан, Ғарб олимларининг тадқиқотлари, ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар ҳам жой олади. Ислом дини тарқалган мамлакатлар, хусусан, аҳолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этадиган ўлкалар, мусулмон анклавлари ҳақидаги мақолаларга ҳам кенг ўрин ажратилади. Уларнинг ёзилишига, маҳаллий олимлар билан бирга, чет эллик етук тадқиқотчилар ҳам жалб этилмоқда.

Энциклопедияга киритилган мақолаларнинг ёзилишида бирламчи манбаларга таяниш, илмийлик ва холислик асосий мезон қилиб олинган. Уларнинг баён услубида Исломдаги барча ҳуқуқий мактаб ва мазҳабларга ҳурмат одобига риоя қилинмоқда.

Тайёрланаётган “Ислом энциклопедияси” кенг қамровли, тахминан 20 жилдди ўз ичига олган илмий-академик нашрдир. Бундай йирик лойиҳа Ўзбекистонда биринчи марта амалга оширилмоқда. Унда динимиз арконлари, шаръий қонун-

қоидалар, муқаддас қадамжолар, йирки масжид ва мадрасалар, динимиз равнақиға улкан ҳисса қўшган улуғ шахслар, саҳоба ва тобеъинлар, азиз-авлиёлар, муҳаддис, фақиҳ, муфасссир, мутасаввиф, Қуръон ва ҳадис ҳофизлари, уламолар ҳақида муълумотлар берилмоқда. Академияда яратилаётган диний ва маърифий йўналишдаги Википедия ҳам худди ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Ушбу лойиҳа Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази билан кенг ҳамкорлик учун майдон. Биз айрим мураккаб мақолаларни буюртма асосида тайёрлашимиз, тақриз ва таҳрирдан чиқаришимиз мумкин. Бунга бизни мақсад ва вазифаларимизнинг муштараклиги ҳамда елкамизда турган катта масъулият ундайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони, 2018 йил, 16 апрель.
2. “Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори, 2018 йил, 22 июнь.
3. “Ислом энциклопедияси”, 1-жилд. “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёти, 2020 йил, 5–7-бетлар.
4. “Ислом на территории бывшей Российской империи, Энциклопедический словарь. “Восточная литература”, РАН, 2006. – С. 9–11.

УСМОНХЎЖАЕВ Абдукарим,
МАҲМУДОВ Нозимхон,
Ибн Сино жамоат фонди

ИБН СИНО ЎЗ ДАВРИНИНГ ИННОВАЦИОН ҒОЯЛАР АЛЛОМАСИ

Абу Али ибн Сино бундан минг йил илгари жаҳон фанини юксак чўққига кўтарган эди. Жумладан, “Тиб конунлари” алломанинг шахсий кузатишлари, тажрибалари ва инновацион ғояларига асосланган илмий асар сифатида катта аҳамиятга эгадир. Унда Ибн Синонинг тиббий инновацион ғоялари ўз ифодасини топган.

Ибн Сино тиб илмига шундай таъриф берган: “Тиб шундай бир илмки, у билан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жихатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиги сақланади ва йўқотилгани қайта тикланади”. Алломанинг бу таърифида муҳим инновацион ғоя бор. У саломатликни сақлаш масаласини биринчи ўринга қўйган. Бундан минг йил илгари айтилган бу ғоя юксак даражада ривожланган ҳозирги замон тиббиётининг асосий қоидаларига тўла мос келади.

Таниқли анатом олим М.Г.Привснинг тан олишича, Ибн Синонинг “Одам анатомияси, физиологияси ва тиббиёт фанига оид бошқа инновацион ғоялари Европа университетларида олти аср давомида ўқитилиб келинган”. Шунинг учун, Ибн Синони одам анатомияси фанининг асосчиси дейиш мумкин. Алломанинг анатомия фани яратилиши ва тараққий этиши борасидаги инновацион ғоялари таниқли Ғарб олимлари Леонардо да Винчи, Андрей Везалий, Жириламо Фракасторо, Вильям Гарвей томонидан тан олинган.

Ибн Сино асарларида суякларнинг тузилишини тушунтириш масалалари Галендан мукамалроқ ва Везалийдан аниқроқ қилиб ёзилганлиги инновацион ғоя сифатида тан олинган.

Платон ва Аристотел мушаклар худди ёғ каби танани иссиқ ва совуқдан сақлайди деб ҳисоблашган. Ибн Сино мушакларнинг қисқариши нерв толалари билан боғлиқлигини исботлаб берган. Унинг ўз вақтидаги ғоялари ҳозирги замон мушаклар тузилиши ва уларнинг таснифига тўла мос келади.

Гален ва Гиппократ диафрагмада иккита тешик бор, деб ҳисоблашган. Ибн Сино эса унда учта тешик борлигини ва улардан ўтувчи қизилўнгач, қорин аортаси ва пастки ковак венани аниқлаган. Баъзи мушакларнинг тузилишини тушинтиришда Ибн Синонинг инновацион ғоялари нафақат Гален, балки Везалий ва Леонардо да Винчи қарашларидан ҳам прогрессивроқ.

Ибн Сино одам анатомиясининг неврология бўлими ҳақида ёзар экан (“Тиб конунлари”, III китоб, 1-жилд, 12–16-бетлар) нерв системасининг марказий ва периферик қисмлардан иборатлигини бундан минг йил олдин билган. Бош мия нервлари, бош ва орқа мия пардалари, бош мия қоринчалари (“Тиб конунлари”, III китоб, 1-жилд, 32-бет) мия томирларининг тузилишини кенг инновацион ғоя сифатида ёритган. 500 йилдан кейин А.Везалий хидлов трактлари ҳақида Ибн Синонинг инновацион ғояси тўғри эканлигини тасдиқлаган.

Масалан, Бертен бойлами, яъни 1712–1781 йилларда яшаб ижод қилган француз анатоми Бертен Экзюпери номи билан аталган боғлам ёки ёнбош сон бойлами, лигаментум имсофеморале деб аталувчи бойлам бўлиб, бутун тиббиёт оламида фақат анатомик термин сифатида маълум. Ибн Сино томонидан минг йил олдин бу бойлам ҳар томонлама ўрганилиб, аниқ қилиб ёзиб қолдирилган. Лекин бу бойлам нафақат Европа ва Америка Қўшма Штатларидаги, балки ўзимизнинг олимлар томонидан ҳам ҳалигача Бертен бойлами деб юритилади. Бошқа бир мисол, Гаймор бўшлиғи, юқори жағ бўшлиғи бўлиб, ўрта бурун йўлига очилади. Қизиғи шундаки, бу бўшлиқ ҳам Ибн Сино томонидан минг йил олдин аниқланиб, “Тиб қонунлари” асарида аниқ қилиб ёзиб қолдирилган. Лекин бу бўшлиқ нафақат Европа, Осиё ва Америкадаги, балки ўзимизнинг олимлар томонидан ҳалигача Гаймор бўшлиғи деб аталади.

Ибн Синонинг анатомия фанига кўшган бекиёс ҳиссаси ҳақида тўхталганда қуйидаги ҳолга аҳамият бермасдан бўлмайди. Табобатда эпонимлар тушунчаси бор. Унга асосан анатомик соҳалар ёки аъзонинг бир қисми шу соҳани биринчи бўлиб аниқлаган ёки чуқур ўрганган олим номи билан аталади. Масалан, “Оддо сфингтери”, “Фатер сўргичи”, “Евстахий найи” ва бошқалар. Бу борадаги энг сўнгги китоб Москвадаги “Медицина” нашриётида чиққан “Эпоним и морфология” китобидир. Энг ажаблагарлиси шундаки, бу ва бундан олдин чиқарилган китобларнинг бирортасида Ибн Сино номи тилга олинмаган. Лекин бу борада биринчилардан бўлмаса ҳам, эпономик номи борлиги учунгина исм-шарифи тиббиёт тарихига кирган бир қанча олимлар мавжуд.

Бундан минг йил илгари Ибн Сино томонидан тавсия этилган инновацион технология, яъни доривор ўсимлик маҳсулотларини йиғиш муддати ва технологиялари ҳозирги кунда ҳам деярли ўзгармаган. Ибн Сино инновацион ғояларининг илмий текширишлар натижасида тасдиқланиши унинг кузатишлари ва тажрибалари қанчалик жиддий, аниқ ва тўғри эканлигини кўрсатади.

Ибн Синонинг беморларни кузатиш ва тажрибалар асосида тасдиқланган инновацион ғоялари фармация, фармацевтика фанлари ва экспериментал фармакологиянинг шаклланишида ҳамда уларнинг тараққий этишида ғоят катта аҳамиятга эга бўлди.

Ибн Синонинг ҳамма тажрибалари тўғри, инновацион ғоялари узоқни кўзлаган ва илмий асосланганки, улар ўтган минг йил давомида ўз қимматини йўқотмади, аксинча бу уни ҳозирги замон фармакогнозия ва дори технологияси ҳамда экспериментал фармакологиянинг асосчиларидан бири деб ҳисоблашга асос бўлиб хизмат қилади.

Баён этилганлар Ибн Сино меросини ўрганиш Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази тадқиқот йўналишларидан бирига айланишига мустаҳкам асос яратади.

ХАКИМОВ Акбар,
*Академия наук Узбекистана,
Центр исламской цивилизации в Узбекистане*

ИСЛАМСКАЯ ИСКУССТВО НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

- Ислам сегодня во многом определяет не только духовный фон, но и политическую, экономическую и социальную сферу жизни многих регионов и стран. Огромное значение исламский фактор имеет в Узбекистане, где после обретения независимости исламские ценности получили новое дыхание. Этот аспект весьма важен в свете инициатив Президента Узбекистана Ш.Мирзиёева по пропаганде и изучению гуманистических идей просвещенного ислама и созданию Центра исламской цивилизации в Узбекистане. С возрождением в республике традиционной духовности и ценностей национальной культуры, гуманитарная наука обрела возможность объективной оценки процессов, которые до сих пор искажались или замалчивались в силу идеологических запретов советского периода. Одним из таких белых пятен было искусство ислама, сыгравшее исключительно важную роль в формировании духовного и культурного пространства Узбекистана.

- К сожалению, как западная, так и советская историография, долгое время не рассматривали исламское искусство как самостоятельный художественный феномен. Ислам отказался от принципа фигуративного искусства, выбрав орнамент как важнейшее средство художественной выразительности. Для европейского сознания XIX века это являлось неким ущербным качеством, поэтому длительное время, с одной стороны, европоцентристская концепция западных исследователей, а с другой, атеистическая идеология советского режима пытались представить искусство мусульманского Востока как периферийную зону мирового историко-культурного процесса. Искусство ислама рассматривалось или как мистическое, лишенное истинного поэтического и художественного содержания явление (западная историография), или как феномен культуры, в котором исламское начало играет исключительно запретительную роль и поэтому к генезису исламской поэтики никакого отношения не имеет (советская историография). Оба этих подхода деформировали объективную картину. Однако во второй половине XX века историками искусств мусульманского Востока (благодаря работам О.Грабара) была принята более аргументированная точка зрения на мусульманское искусство как самостоятельный, но иной по эстетической концепции феномен мировой культуры.

- Сегодня не вызывает сомнения, что художественная культура ислама является одним из столпов мировой цивилизации. без которой трудно представить

общую картину развития мирового искусства. Исламское искусство Востока оказало огромное влияние на развитие всего мирового искусства. Собор Парижской богородицы и мечеть Магокки Аттари в Бухаре, входной портал мавзолея Ахмада Яссави в Туркестане и мавзолея Гури Амир в Самарканде представляют разные культуры – христианский Запад и мусульманский Восток, однако сила образно-эмоциональной экспрессии и красота форм в обоих случаях делает их уникальными явлениями мировой культуры.

- Классическая архитектура и живопись Запада имеет единые эстетические истоки с искусством Востока. Европейские художники от титанов Ренессанса до великих мастеров XX века искали вдохновение в мусульманской эстетике – в миниатюрной живописи и декоративном искусстве Востока. Камалиддин Бехзад и мастера восточной миниатюры оказали огромное влияние на дальнейшее развитие всего мирового искусства – от Леонардо да Винчи до Анри Матисса и Густава Климта. В произведениях европейских, а также узбекистанских художников XX века мы обнаруживаем много из того, что ранее было сделано мастерами-миниатюристами Востока.

- К началу XX столетия на родине Темуридов – в бывших процветающих центрах миниатюрной живописи - Самарканде, Бухаре, Ташкенте она пришла в упадок. Многовековая традиция была прервана. Благодаря усилиям и неустанному творческому поиску выдающегося художника Узбекистана Ч.Ахмарова это искусство переживает свой новый Ренессанс в Узбекистане. Традиции восточной миниатюры Темуридской эпохи получили отражение в произведениях целой плеяды его талантливых учеников и последователей .

- Долгое время исламское искусство изучались по преимуществу в рамках культурно-исторической зоны Среднего Востока. Между тем искусство ислама (архитектура, художественные ремесла, искусство каллиграфии и миниатюрная живопись) как феномен глобального значения, безусловно, должна рассматриваться и в контексте общемирового художественного процесса.

- Сегодня художники и скульпторы из разных стран и регионов исламского мира претендуют на то, что создают новое исламское искусство. Схожие процессы наблюдаются и в изобразительном искусстве Узбекистана.

ХУДАЙБЕРГАНОВ Равшан,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

АРАБ ГРАФИКАСИДАГИ МАТНЛАРНИ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ ҚИЛИШ ТАЖРИБАСИ: БУГУНГИ ҲОЛАТ ВА МУАММОЛАР

Каталоглар ҳар қандай фонднинг калити ҳисобланади, бир вақтнинг ўзида улар кутубхонанинг тимсоли ҳамдир. Шу сабабдан каталоглаштириш ишига жиддий талаблар қўйилган. Ишнинг аҳамияти ва мураккаблигидан келиб чиқиб, кутубхонанинг каталоглаштириш ва тизимлаштириш бўлимига энг тажрибали ходимлар жалб этилади. Библиографик ёзув тўғри шакллантирилмаса, китобхон фондда мавжуд бўлса ҳам ўзи учун зарур адабиётни тополмайди. Демак, бўлимнинг фаолияти кутубхонанинг “тақдири”ни белгилаб беради деса, муболаға бўлмайди.

Библиографик ёзувни тайёрлаш энг мураккаб вазифалардан бўлиб, Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази каби дунёда чоп этилаётган турли тиллардаги адабиётларга эга кутубхоналар жиддий танлов қаршисида қолмоқдалар. Улар ўзлари учун устувор йўналиш, яъни библиографик ёзувни маҳаллий ёки хорижий китобхонлар учун шакллантириш танлови қаршисидалар. Бу хорижий тилдаги, маҳаллийдан бошқа графикадаги асар номининг транслитерация ёки транскрипция шаклини танлаш билан боғлиқ.

О‘з DSt 1215:2009 маълумотида кўра “Библиографик ёзув. Библиографик тавсиф. Умумий талаблар ва тузиш қоидалари стандарти энг муҳим, пойдевор стандарт ҳисобланади”. Шу сабаб библиографик ёзувни шакллантиришда О‘з DSt 1214:2009, О‘з DSt 1215:2009, О‘з DSt 2312:2011, О‘з DSt 3053:2016 каби стандартлар ишлаб чиқилган. Жумладан, О‘з DSt 1215:2009 стандартининг 4.9.1. бандида қуйидагича қайд мавжуд: “Яхлит библиографик тавсиф ёки унинг алоҳида элементлари бошқа тил графикасига транскрипция, транслитерацияда келтирилиши ёки бошқа тил таржимасида берилиши мумкин. Мувофиқ тилларга транслитерация қилиш халқаро ва миллий стандартларга биноан қилинади”, дейилган. Иқтибосдаги биринчи жумладан ихтиёрий адабиётнинг библиографик ёзуви асл графикада берилмаслиги мумкинлигини кўрсатади. Айнан мана шу “мумкинлик” натижасида асл графиканинг кўрсатилмаслиги, айниқса таржимада келтирилиши китобхон учун ҳам, кутубхона ишини юритишда ҳам қатор муаммоларга олиб келаётгани тажрибадан маълум бўлмоқда. Мазкур банд билан боғлиқ навбатдаги баҳсли масала иккинчи жумладаги транслитерация қилишда “миллий стандарт”нинг йўқлиги билан боғлиқ. Мақолада кутубхона библиографик ёзувини шакллантиришда транслитерация ва транскрипция билан боғлиқ мавжуд муаммо Абу Ҳасан Нишопурийнинг “النزول اسباب” асарининг номи мисолида таҳлил қилинади.

ХУШВАҚТОВ Набижон,
“Шаҳрисабз” давлат музей-қўриқхонаси бош директори,
тарих фанлари доктори

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ САНГТАРОШЛИК НАМУНАЛАРИДА ИСЛОМ ДИНИ ФАЛСАФАСИНИНГ АКС ЭТИШИ

IX–X асрларда “Қуббатул-илм вал-адаб” унвонига эга бўлган Кеш шаҳрининг тарихий вориси Шаҳрисабз ҳисобланади. 2000 йилда ЮНЕСКОнинг “Жаҳон мероси” руйхатига киритилган Шаҳрисабзнинг 322 га тарихий ҳудудиди Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 30 майдаги 443-сонли қарорига асосан Давлат музей-қўриқхонаси ташкил этилган. Бугунги кунда унинг таркибида 9 та филиал ва 6 та бўлим фаолият юритмоқда. Музей-қўриқхонанинг 27 йиллик иш фаолияти жараёнида унинг фондида 36000 дан зиёдроқ осори атиқалар тўпланган, республикамиз музейлари орасида XIV–XVI асрлар, яъни Амир Темур ва темурийлар даврига оид энг кўп экспонатлари мавжуд.

Музей фондидаги темурийлар даври сангтарошлиги коллекцияси XIV–XVI асрларда бунёд этилган меъморчилик обидалар пойдевори ва иморатларни фасадини безашда фойдаланилган мармар тошлар ҳамда қабртошларидан иборат. Шаҳрисабз шаҳри ва унинг ҳудудидан топилган мазкур коллекцияни ташкил этган экспонатларда қадимдан урф бўлган “абдий ҳаёт тимсоли” – жаннатий ўсимликлар, гуллар ва эпиграфика тасвирланган. Меъморчилик обидаларида Зарафшон тоғида кенг тарқалган мармартош, галька жинсларидан фойдаланилиб, уларда сангтарошлар 3 қаватли ўймакорлик услуби қўлланилган, техник жиҳатидан қўшни Самарқанд–Бухоро сангтарошлигидан нозик техник услуби ва шакли билан фарқланади. Шаҳрисабз сангтарошлигини урта турга ажратиш мумкин:

- Устунлар тагига ётқизиладиган ясалган тошлар;
- Меъморчилик безаклари;
- Қабртошлар.

Биринчи турдаги тош тагустунлар галка-тош жинсидан ясалган. Устунда ўймакорлик безаклари пастдан юқорига чирмашган “чирмовуқ гул” акс этган. Устун пойдевори геометрик чизиқлар билан ажратилган ва бурчаклар – ўзаро мутаносиб. Амир Темурнинг давлат қароргоҳи – Оқсаройнинг пастки қисмида мармартош қопланган, уларда ҳам ўсимликлар ва геометрик орнаментларни учратиш мумкин. Бундай йўғон ва баланд устунлар у ўрнатилган тагустун тошлари темурийлар даврига оид Қамаш туманидаги Катта Лангар масжидида (XVI асрга оид) ва Китоб туманидаги Хўжа Имканагий хонақоси ва даҳмасида (XVI асрга оид) ҳам учрайди. Тагустунда акс этган чимовуқ гуллар йўғон ва баланд устунлар билан бирлашиб кетгандек ягона композицияни ташкил этади.

XIV асрнинг охири ва XVI асрларга оид қабртошларида ҳам “чексиз чимовуқ гуллар” ва тувакда ўсаётган гул ёки дарахт тасвирланган. Тувакдаги гул ёки дарахтларни ўсиш чексизлиги ёрқин акс этади. Тасвирлар атрофида “жаннат манзараси” тимсоли ўсимликсимон мотивлар билан тўлдирилган картуш ва медальонлар тасвирланган.

Музей-қўриқхона фондида қабртошларнинг бирида Оллоҳнинг 99 та таснифи (исми) араб имлосида ёзилган, ромбсимон ҳошияга олинган ва таснифлар тўрт япроқли гуллар билан боғланган. Бундай ноёб санъат асари Ислом санъати оламида кам учрайди. Бу ноёб сангтарошлик намунасининг ён қисмида “абадий ҳаёт тимсоли” тувакда ўсаётган гул тарзида ифодаланган, бундай тасвир бошқа қабртошларда ҳам турли хил шаклда учраса-да, мазкур тасвир мармар саҳнада симметрик жойлашуви, гулнинг афсонавийлиги, кўриниши, атрофидаги чирмовуқ гуллар билан уйғунлиги ва шаклга мослиги жиҳатидан ҳақиқий санъат асаридир.

Темурийлар даврига оид қабртошларида ислимий нақшлар билан бирга Қуръон суралари жуда нафис равишда кўчирилган. Ушбу нусхадаги композицияда суралар, ромбсимон шакл ичида, гуллар билан уйғунлашган тарзда, пастки қисмида гумбазсимон тасвир кетма-кетликда жойлашган. Иккинчи қаватда чирмовуқ гуллар бутун юзани қамраб олган ва меҳроб ичидаги “тувакда ўсаётган гул” саҳнани икки қисмга ажратиб турибди. Қабр тошларида ўймакорлик услубида тасвирланган тувакда ўсаётган гул ва қабр тошининг бутун юзасини қамраб олган чирмовуқ гуллар “абадий ҳаёт” фалсафасини композицион тарзда акс этган ажойиб санъат турига киради. Ромбсимон услубда безатилган сандиксимон ва бешиксимон қабртошларида ромблар бир-бири билан боғланиб, учбурчак тарзда пастдан юқорига қараб давом этган. Ромблар ичида Муҳаммад, Али каби исмлар ёзилган.

Шаҳрисабз шаҳрининг тарихий қисмида жойлашган маҳаллаларнинг кўпчилигида ўрта асрлардаги номлари сақлаб қолган, масалан, Сангохур маҳалласида уста сангтарошлар яшаган.

“Шаҳрисабз” давлат музей-қўриқхонасининг Дорултиловат мажмуаси филиалидаги ёғоч ўймакорлигининг ёрқин намунаси XIV асрнинг сўнгги чорагида Амир Темурнинг топшириғига асосан ясалган Шайх Шамсиддин Кулол ҳамда отаси Амир Тарағай мақбарасидаги икки табақали эшикдир. У жуда ноёб санъат асари ҳисобланади. Икки табақали эшикда 3 қаватли ўймакорлик услубида нозик ислимий гуллар ишланган. Гуллар 6 та тўртбурчак рамкага солинган, тўртбурчаклар ҳам пастдан юқорига қараб ўсган “чирмовуқ” гуллар акс этган. Эшикнинг юқорисидаги тўртбурчакда суралар ўймакорлик услубида ёзилган.

Худди, шунингдек, Дорулсаодат мажмуасида жойлашган Жаҳонгир Мирзо мақбараси эшиги XVIII асрга мансуб бўлса-да, анъанавий тарзда икки табақадан иборат ва “абадий ҳаёт тимсоли” дарахт сифатида ифодаланган. Бу эшик Амир Темур ва темурийлар давридаги сангтарошлик ҳамда ёғоч ўймакорлиги санъатининг ворисийлик асосида давом этганини кўрсатади.

Шаҳрисабз шаҳридаги Амир Темур ва темурийлар даврига оид меъморчилик ансамблларидаги безаш технологиясидаги мозаика, майоликаларнинг ажралмас қисми бўлган иморатнинг тош пойдевори, мармар қопламалар, тагустун ва эшиклар бир-бирини тўлдирган ҳолда ягона ноёб композицион санъат намунасини ҳосил қилган.

ЧОРИЕВ Шерзод,
ЎзМУ тарих факултети,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙ ФОНДИНИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ АРХИВИ МАТЕРИАЛЛАРИ БИЛАН БОЙИТИШ МАСАЛАСИ

Ўрта Осиё ҳудудларида кўплаб ислом алломалари яшаб ўтган ва уларнинг илмий мероси бизгача етиб келган. Ислом алломалари илмий меросини сақлаш, келажак авлодга етказиш уларнинг маънавий-маърифий тарбиясида долзаб масалалардан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Ш.Мирзиёев ташаббуси билан алломалар меросини сақлаш ва ёшларни тарбиялаш ва уларнинг эришган ютуқларини акс эттириш мақсадида Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази ташкил этилган. Шунинг учун ҳам Марказ мамлакатимиз архивлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиши мантиқийдир.

2020 йил ҳолатига кўра, республикада жами 227 та давлат архивлари, 3 та Ўзбекистон Миллий архивларида жами 16.4 млн.дан ортиқ сақлов бирлигидаги ҳужжатлар мавжуд. Шулардан 8.4 млн. сақлов бирлигидаги Миллий архив фонди таркибидаги бошқарув (доимий сақланадиган) ҳужжатлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда Ўзбекистон Миллий архиви, Кино-фото-фоно миллий архиви ва Ўзбекистон Илмий техника ва тиббиёт ҳужжатлари миллий архивлари фаолият олиб бормоқда. Ушбу архивларда нафақат Ўзбекистон, балки Россия, АҚШ, Франция, Англия. Хитой ва бошқа давлатлар тарихига оид муҳим тарихий ҳужжатлар сақланган.

Ўзбекистон Миллий архивида сақланган давлат олий органларининг фондлари таркибида республикада ислом дини ҳақида ҳисобот ва бошқа ҳужжатларда муҳим маълумотларни учратиш мумкин. Аммо шундай фондлар борки, улар бевосита республикадаги диний жараёнларни назорат қилган. Бундай фондлар сирасига ЎзССР ХКС ҳузуридаги Диний ишлар бўйича кенгаш ваколатхонасининг Р-2456-фонд ва ЎзССР Диний ишлар вакиллиги раиси, полковник Ш.Ширинбоевнинг шахсий фонди Р-2574-фонди ва бошқалар киради.

Жумладан, ЎзМА Р-2456 жамғармаси (“Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Узбекской ССР”)да 1 та рўйхат, 783 та йиғмажилд сақланиб, унда 1944–1990 йиллар оралиғида Кенгашнинг кўрсатмалари, СССР Вазирлар кенгаши ҳузуридаги диний кўмита кўрсатмаларининг нусхалари, СССРнинг хорижий делегацияларига ташрифлар тўғрисидаги гувоҳномалар, ЎОҚМБ диний мактаблар фаолияти, ваколатли кенгашларнинг ҳисоботлари ва иш режалари, ёзишмалар сақланган. Ҳужжатлар ўзбек, араб, рус тилларида ёзилган.

Ўзбекистондаги диний идоралар фаолияти боғлиқ тарихий маълумотлар Туркистон АССР МИҚ ва Маориф халқ комиссарлиги фондларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Туркистон АССР МИҚ ҳужжатлари орасида Усмон Мусҳафи ва унинг Туркистон ўлкасидан олиб кетилиши ва қайтарилиши тарихига оид муҳим ҳисобот ҳужжатлари сақланган. Мусҳаф Самарқанд генерал-губернатори томонидан Хожа Аҳрор Валий масжидидан 500 рублга сотиб олиниб, император кутубхонасига жўнатиб юборилгани ҳақида маълумот берувчи ҳисобот ҳужжати сақланган. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази музейида ушбу ҳужжат нусхаси экспонат сифатида қўйилиши Россия империясининг маданий мерос обидаларини ташиб кетиш сиёсати исботи бўлиши мумкин.

Марказ музейини бойитишга республикамизнинг яна бир архиви ёрдам бериши шубҳасиз. Бу Ўзбекистон Кино-фото-фоно архивидир. Ундаги энг муҳим тарихий ҳужжатлар XIX аср охирларига тегишлидир.

Архивнинг илмий маълумотнома аппарати универсал ўнлик католог тизими асосида тизимлаштирилган. Диний урф-одатлар, масжид-мадрасалар, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлар диний идораси фаолиятига оид фото ҳужжатлар ҳам сақланиб қолган. Эътиборли жиҳати – Зарафшон округи диний мактабларида кечган таълим жараёнлари, Эшон Бобохон Абдулмажид ўғли, Зиёвуддин Бобохонов, Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содиқ каби машҳур ислом уламоларининг кино-фото ҳужжатлари ҳам сақланади.

Таъкидлаш лозимки, аудиовизуал ҳужжатлар ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, улар ўз пайтида содир бўлган воқеа-ҳодисаларни қандай содир бўлган бўлса, шундайлигича тасаввур этиш имкониятини беради. Бу эса музей экспонати учун саралаб олинган муҳим ҳужжатларнинг қийматини янада оширади.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. www.archive.uz “Ўзархив” агентлигининг расмий сайти
2. Ўзбекистон кино-фото-фоно Миллий архиви каталоги
3. Ўзбекистон Миллий архиви, Р-17-фонд
4. Ўзбекистон Миллий архиви, Р-2456-фонд
5. Ўзбекистон Миллий архиви, Р-2574-фонд

ЭГАМБЕРДИЕВ Шухрат,
*ЎзР Фанлар академияси Астрономия институти,
физика-математика фанлари доктори, академик*

МУСУЛМОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА АСТРОНОМИЯГА ОИД БИРЛАМЧИ МАНБАЛАРНИ ЎРГАНИШ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ТАДҚИҚОТ ЙЎНАЛИШЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

2017 йили Астана шаҳрида бўлиб ўтган Ислом ҳамкорлиги ташкилотининг фан ва технологияларни ривожлантиришга бағишланган биринчи Саммитида мусулмон уммасининг эътиборини янги технологиялар ҳамда илм-фан ютуқларига асосланган инновацион иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган қизиқишини ошириш мақсадида айнан астрономия соҳасидаги ютуқлардан бошлашга қарор қилинган. Чунки мусулмон олимлари фаннинг айнан шу соҳасига энг катта ҳисса қўшишган.

Фанга мусулмон астрономияси даври номи билан кирган VIII-XV асрларда аجدодларимиздан Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино ва Мирзо Улуғбек ва яна юзлаб иқтидорли олимлар астрономия ривожига салмоқли ҳисса қўшган.

Буюк илмий ва маданий меъросимизни ўрганиш мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин янги босқичга кўтарилди. Бундай тадбирлар қаторида биринчи бўлиб 1994 йили ЮНЕСКО иштирокида ўтказилган Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллигига бағишланган анжуманни айтиб ўтиш лозим. Бу анжуман олимларимизнинг буюк меросини ўрганишга қизиқишни кескин оширди. Анжуманга бағишлаб амалга оширилган ишлар қаторида амалга оширилган ишлардан профессор Ашраф Аҳмедов томонидан “Зижи жадиди Кўрагоний”нинг тўлиқ матнининг рус тилига таржимасини айтиб ўтиш мумкин. Ўша йили мамлакатда ўтказилган ўнлаб анжуманлардаги маърузалар асосан Қори-Ниёзийнинг “Астрономическая школа Улугбека” (М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950), В.В. Бартольднинг “Улугбек и его время” (Петроград, 1918 й.) ва Астрономия институтининг директори В.П. Шчегловнинг Ян Гевелий “Юлдузлар атласи”нинг Мирзо Улуғбекка бағишланган сўзбошиси (“ФАН” нашриёти, Тошкент, 1974 й.) каби фундаментал асарлардан олинган маълумотлар асосида қилинган.

Шундан кейин ўттиз йил мобайнида қатор халқаро ва мамлакатимиз миқёсида илмий анжуманлар ўтказилди, кўплаб мақолалар эълон қилинди. Лекин илмий меросимизни ўрганишда салмоқли аҳамиятга эга янгиликларни бармоқ билан санаса, бўлади. Уларнинг асосийлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин.

Аҳмад Фарғоний меросини ўрганиш бўйича.

1998 йилда Аҳмад Фарғонийнинг 1200 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман ўтказилиши муносабати билан унинг 1970 йилларда нашр этилган И.Г. Добровольский ва Н.Д. Сергеевнинг рус тилига таржимасидаги “Книга об элементах астрономии” ҳамда Н.Д.Сергеева таржимасидаги “Книга о построении астролябии” китоблари қайта нашр этилди.

Ибн Синонинг астрономия соҳасидаги меъросини ўрганиш бўйича.

2011 йил германиялик шарқшунослар Р. Нойхаузер, К. Эхриг-Эгерт ва П. Кунитич Ибн Синонинг «Китоб ал-шифо» комусий асари қўлёзмасида 1006 йилда рўй берган ўта янги юлдуз портлаши кузатувлари баёнини топишди. Бу янгилик дарҳол илмий шов-шувга айланди.

Берунийнинг астрономия соҳасидаги меъросини ўрганиш бўйича.

2014 йилда бўлиб ўтган «Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг мероси ва унинг цивилизация ривожига роли» халқаро илмий анжуманда голландиялик олим Вильфред де Граафнинг «Абу Райҳон Берунийнинг «Zawraqi» астролябияси» мавзусида қилган маърузаси катта янгилик бўлди.

Мирзо Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги меросини ўрганиш бўйича.

1996 йилда эронлик Муҳаммад Багери Жамшид Кошийнинг отасига ёзган биринчи хатини эълон қилди.

2009 йилда Мирзо Улуғбекнинг 615 йиллигига бағишланган анжуманда Муҳаммад Багери мадраса талабаларига Улуғбек томонидан берилган масалани тақдим этди.

2011 йилда Утрехт университетининг (Нидерландия) профессори Роберт ван Гентнинг Улуғбек юлдузлар жадвалини замонавий каталоглар билан солиштирган мақоласи нуфузли астрономик журналда чоп этилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, буюк аجدодларимиз илм-фан ривожига ўзларининг муносиб ўринларини аллақачон эгаллаб бўлишган. Бизнинг вазифамиз уларнинг илмий ютуқлари ва ҳаёти билан боғлиқ янги маълумотларни излаб топиб, билимларимизни бойитиб боришдир. Бу борада мамлакатимиз олимларида катта имкониятлар пайдо бўлди. Сўнги йилларда жаҳон кутубхоналари ва фондларидан мамлакатимизга келтирилган янги қўлёзмаларни ўрганиш бу соҳада янги ютуқларга эришишга умид туғдиради.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИДА ФОТОАРХИВ ФОНДИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Европа мутахассислари томонидан Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази лойиҳасида музей фонди ва экспонатларни сақлаш бўлимлари ишлаб чиқилган. Лекин Марказ фонди қошида тарихий ва маданий аҳамиятга эга бўлган фотографияларнинг илмий архивини ташкил қилиш назардан четда қолмоқда. Ҳозирги юқори технологик жараёнлар даврида илмий муассасалар, музейлар ва кутубхоналарда муҳим тарихий манбалар сифатида фотографик маълумотлар ҳам олимлар доирасида кенг ўрганилмоқда.

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази фотоархив фондига XIX аср ўрталаридан бошлаб ҳозирги даврга қадар Ўзбекистоннинг тарихи, санъати ва маданиятига доир фото намуналарини тўплаш, уларни реставрация қилишни ташкил этиш, фотосуратларни рақамлаштириш ва Ўзбекистондаги биринчи кенг қамровли ягона фотоархив фондини тузиш, фотографиялардан тадқиқот мақсадида ва кўргазма материаллари сифатида фойдаланиш учун электрон платформа яратиш долзарб масалалардан биридир. Шунингдек, фото суратларни сотиш ва сотиб олишнинг электрон платформасини АҚШ ва Европа давлатларида жойлашган расмий ва хусусий фото архив фондалари фаолияти мисолида ташкил этиш ишларини ишлаб чиқиш масалалари тадқиқотнинг асосий қисмларидан ҳисобланади.

Ислом цивилизацияси маркази фото архивини шакллантиришда каталоглаштириш жараёни муҳим ўрин тутди. Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, фотографияларнинг даврийлиги ва суратда акс этган объект ёки предметни аниқлашда тарих ва санъатшунослик соҳалари мутахассислари жалб қилиниши мақсадага мувофиқдир. Архивнинг иш фаолияти мобайнида фото тўпламлар нечта позитив ёки негативлардан иборат эканлиги ва уларнинг қайси авлодга хослиги ўрганилади. Шунингдек, ҳар 5 йилда фото архив материаллари аудит қилинади ва ҳар бир фото сурат хужжатлаштирилган изоҳи билан таққосланади. Тўпламнинг сақланиш шароити ва хавфсизлиги ўрганилади. Деформацияга учраган фотосуратлар махсус реставрация ускуналари ёрдамида қайта тикланади ёки консервация қилинади. Фотоматериалларнинг сақланиш даражасини ва уларнинг бузилиш ҳолатини текширишида физик, химик ва биологик хусусиятлари ҳисобга олинади.

Музейнинг ҳар бир мавзувий бўлими учун фотоматериаллар тўплаш ва уларни ишлаб чиқиш, хусусан, археологик топилмаларни хужжатлаштириш, этнографик тўпламларни шакллантириш, портрет жанридаги фотосуратлар тўпламини яратиш, тарихий ландшафтларни ва кўринишларни қайд этиш каби йўналишларни шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Мазкур соҳада дунёнинг илғор ташкилотларидан саналган АҚШдаги Конгресс кутубхонаси, Британия музейи ва Бодлеан кутубхонаси тўпламлари ҳам айнан шу йўналишда амалга оширилганлиги эътиборга моликдир.

Марказ музейи ва фотоархив фондидаги материалларни рақамлаштириш – бу келажақда фойдаланилиши учун сақланадиган рақамли файллар жамланмасидир. Музей ва архивлар ўз коллекцияларини сақлаш ва уларни жамоатчиликка намойиш этиш учун рақамли архивлардан кенг фойдаланадилар (*Archives of American Art*,

British Library's Flickr, Calisphere, The Getty Open Content Program, Metropolitan Museum of Art: The Collection Online, Smithsonian Open Access ва ҳ.к.). Рақамли архив – бу предметларнинг рақамли жамланмаси бўлиб, асл, нуфузли ва нодир предметларнинг рақамли тўпламини ўзида мужжасам этган платформадир.

Марказ фотоархив фондининг электрон платформасида дунё музейлари ва архивларида сақланаётган Ўзбекистонга оид фотоҳужжатлар ҳаволасини жамлаш натижасида тадқиқотчилар ва фойдаланувчиларнинг иш коэффицентини ошириши ва вақтини тежаши мумкин. Ўзбекистон Миллий архивида сақланаётган фототўплamlарни келажакда Марказ фотоархив фонди билан интеграция қилиш ишларини олиб бориш истиқболли режалар қаторига киритилади. Илмий тадқиқотчилар, соҳа мутахассислари ва фойдаланувчилар томонидан браузер орқали маълум бир мавзуга доир материаллар қидирувга берилса фотоархивнинг ҳаволасини қидирув оптимизациясига киритиш Марказ фотоархив платформасини оммалаштириш учун хизмат қилади. Айниқса, ҳозирги вақтда барча соҳаларда дунё бўйлаб фотоматериалларга қизиқиш билдираётган тадқиқотчиларнинг сони ортиб бормокда, бу эса ўз навбатида фотоҳужжатлар публикацияларининг ва сифатнинг, уларнинг тавсифи ва ўрганилишини янги даражага олиб чиқади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази архив фонди учун Кунсткамерадан (РФ), Қадимги Реймснинг дўстлар ҳамжамияти (Франция), Гамбург Хунармандчилик музейи (Германия) фотоархив фондларидан Ўзбекистон тарихи ва маданиятига оид бўлган фотоматериаллар муаллифлик ҳуқуқи билан қабул қилиб олинди. Эндиликда АҚШдаги Конгресс кутубхонаси фондида сақланаётган ҳудудга оид ноёб фотоматериалларнинг электрон шаклини олиш мақсадида расмий музокаралар олиб борилмокда.

2022 йилнинг июнь ойида Туркиянинг Истанбул ва Анқара шаҳарларида, жорий йилнинг март, апрель ойларида Малайзиянинг Куала-Лумпур шаҳрида Ислом цивилизацияси маркази фотокўргазмаси бўлиб ўтди. Кўргазмада марказ тасарруфидаги фотосуратлардан иборат тўплам илк маротаба кенг оммага халқаро даражада намоиш этилди.

Ислом цивилизацияси фотоархив фондидни шакллантириш Ўзбекистон тарихи, маданияти ва санъати, амалий санъат ва хунармандчилик, меъморчилик ва бошқа жабхалардаги анъаналарни тиклашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар рўйхати

1. Per Hetland, Palmyre Pierroux and Line Esborg. A History of Participation in Museums and Archives. Newgen Publishing UK. 2020.
2. Lukas Fuchsgruber. Museum Photo Archives and the History of the Art. Market: A Digital Approach // Department of Art History of Modernity, Institute for Art History and Historical Urbanism, Technische Universität Berlin, Berlin 2019.
3. Okwui Enwezor. Archive Fever: Photography between History and the Monument // Published in conjunction with the exhibition Archive Fever: Uses of the Document in Contemporary Art organized by Okwui Enwezor for the International Center of Photography, New York 2008.
4. Юмашева Юлия Юрьевна. Обзор фотокolleкций национальных архивов, библиотек, музеев, представленных в сети Интернет // Историческая информатика, 2019 – 1
5. Carol Payne. Museums and Photography: Some Observations // juillet/août 2016

ЭРГАШЕВА Юлдуз,
*Каришинский инженерно-экономический институт,
доктор исторический наук, профессор.*

БЕГАЛИНОВА Калимаш,
*Казахстанский Национальный университет,
доктор философских наук, профессор*

ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО УЧЕНИЯ ХОДЖА АХМАДА ЯССАВИ

В IX-X вв. активизировалось распространение суфизма в Центральной Азии, что выражалось, в частности, в создании школ отдельных суфийских толков, оформлявшихся в ордены. Во главе таких школ стояли наставники, называвшиеся в арабоязычных странах шейхами, в ираноязычных - шейхами и пирами, а в тюркоязычных - шейхами, пирами, ишанами, баба, ата.

В духовной жизни населения Центральной Азии важную роль сыграли воззрения видных представителей суфизма Ю.Хамадани, А.Гиждувани, А.Яссави, М.Газзали, Н.Кубро. Наиболее распространенные в Центральной Азии ордены - накшбандия, яссавия, кубравия.

Ходжа Ахмад Яссави является крупнейшим ученым, суфием, основоположником ордена яссавия. Родился в Испиджабе (ныне г. Сайрам) в 1103 г. Он рано осиротел и воспитывался у деда. Первоначальное образование получил у своего отца шейха Ибрагима. В "Хикматах" мыслитель сообщает о себе следующее: в 4 года пророк Мухаммед (в "Хикматах" он называет его как Мустафа, т.е. Избранным) через Арстан-баба передаёт курму - символ мусульманской веры и предопределяет его дальнейшую судьбу, связывая её с религиозной деятельностью.

Ходжа Ахмад Яссави посвятил свою жизнь, все силы объединению родственных народов, созданию духовного единства на фоне многочисленных религиозных течений. Из рукописных источников, полученных от прежнего имама Туркестана Абд-ал-Кадыра, известно, что жители Туркестана в течение многих лет противостояли Ходжа Ахмаду Яссави, и ему пришлось пройти сложный, многострадальный жизненный путь.

Ходжа Ахмад Яссави был не только религиозным деятелем, но и замечательным поэтом, философом. Он тонко подмечал все стороны окружающей его действительности. Его волновало все: и мирская жизнь, и судьба правителей, и судьба самого народа. Будучи мудрым человеком, он понимал жизнь во всех ее проявлениях: и внешних - как мыслитель, и внутренних - как духовное лицо, имеющее связь с высшим духом природы.

В 1166/67 г. Ходжа Ахмад Яссави умер и как великий святой был похоронен в сооруженном для него мавзолее в городе Яссы. Впоследствии мавзолей превратился в место массового паломничества и поклонения мусульман.

Созданная Ходжа Ахмадом Яссави школа богословия стала центром притяжения для жаждущих знания. Благодаря его авторитету Туркестан стал самым значительным средневековым просветительным центром.

Ходжа Ахмад Яссави считается основателем так называемого «тюрокского» пути суфистского познания в исламе. Он широко пропагандировал исламскую религию и ее нравственно-этические нормы, а также одну из главных идей суфизма – самосовершенствование через просвещение. Ахмад Яссави считал, что без соблюдения шариата не может быть совершенства, без совершенства не может быть образования, без образования не может быть справедливости, причем одно дополняет другое. Эти четыре этапа пути к прогрессу и составляют сущность жизни и деятельности суфия.

С точки зрения Ахмада Яссави, суфий, который ищет мирских благ, не есть суфий; суфий тот, кто с молитвой и плачем переносит несчастье и горести. «Мудрость есть средство борьбы со своими страстями».

В своем учении Ахмад Яссави призывает к постижению общечеловеческих ценностей, таких как простота, взаимоуважение, милосердие, правдивость, справедливость, и бичует пороки человека. Он повествует, что мир вещей – преходящий, мнимый, и все эти блага человек не унесет с собой в загробную жизнь. Совершенства достигнет лишь тот, кто способен отказаться от удовольствий, переносить лишения на пути к послушанию. [1]

После смерти шейха, созданный им духовный суфийский центр Яссавия продолжал активную деятельность, а возникший у могилы мемориальный комплекс стал одним из популярных во всей Центральной Азии мест поклонения. И как всегда было на мусульманском Востоке, место массового поклонения стало местом активной торговли, ремесленной и духовной жизни.

Учение Яссави выступает важным компонентом мировой культуры, обогащая её новым видением проблем человека и мира, сущности человека, его связи с Богом и с космосом.

Литература:

1.Эргашева Ю.А., Бегалинова К.К., Сафарова З.С. Великие религиозные деятели Центральной Азии. – Т.: «Voris-nashriyot», 2019. – С. 134.

1. Ахмад Ясави. Диван-е хикмет. // Поэзия народов СССР 1V-XVII вв. - М.: 1972. - С. 148,

2. Фролова Е.А. Проблемы веры и знания и арабской философии, - М.: Изд-но «Наука». 1983. —С. 73.

ЭШОНОВА Салимахон,
ЎзР ФА Шарқшунослик институти
филология фанлари номзоди, катта илмий ходим

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ МЕЪМОРИЙ ВА ҚАБРТОШ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ИСЛОМ МАДАНИЯТИ РИВОЖИДАГИ ЎРНИ

Ўзбекистоннинг қадим маданият ўчоқларидан бўлган Фарғона водийси ҳудудида узоқ йиллик тарихий ривожланишни акс эттирувчи турли давр, цивилизацияларга оид маданий ёдгорликлар мавжуд. Хитой манбаларида Фарғона илк ўрта асрлардаёқ (Давань/Дай – Юань, ахён-ахёнда Фар-ги, Фар-ши номлари билан) Ши (Чач/Тошкент), Бухоро Тохаристонга олиб боровчи қаровон йўллари ўтадиган бой вилоят сифатида тилга олина бошлаган.

Араб истилолари даврида маркази Фарғона бўлган шарқий турк ҳоконлиги арабларга ҳаммадан кўп қаршилиқ кўрсатган. Кейинчалик айни шу ердан машҳур мусулмон уламолари етишиб чиққан. Мўғулларгача бўлган даврда Фарғонада сомонийлар сулоласи (821-999)нинг машҳур ҳукмдорлари – Косонни ўзига макон қилиб олган Аҳмад ибн Асад шу ерда қарор топган. Унинг ўғли мазкур сулоланинг энг машҳур ҳукмдори Исмоил бинни Аҳмад 849 йил шу ерда туғилган ва фақатгина 874 йилда акаси Наср бинни Аҳмад томонидан Бухорога юборилган эди.

XVIII асрнинг бошларида Фарғона водийсидаги ҳукмронлик Аштархонийлардан (1601–1709) дан кейин Минг сулоласи вакили Шохрухбий ибн Ашур Муҳаммад давридаги (1669 – 1721; ҳукмронлик даври 1709 – 1721) кичик беклик кейинчалик Қўқон хонлиги (1709– 1878) номидаги катта давлатга айланди. Асосан, Фарғона водийсининг тарихий-географик ҳудудида вужуд келган Қўқон хонлиги кенгайиб, Бухоро амирлиги, Россия ва Шарқий Туркистон билан чегераланган.

Саййид Муҳаммад Умархон (1786 – 1822; ҳукмронлик йиллари 1810 – 1822) ўз даврида рухонийлар таклифи билан “амир ал-муслимин” унвонини олиб ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятга эга бўлган. Хонлик пойтахти – Қўқон бўлган [47: 51 – 52; 8: 90]. Унинг ҳудудида ислом маданияти, санъати, эътиқоди, маънавий дунёсини акс эттирувчи кўплаб шаҳристон, арк, қалъа-қўрғонлар, дарвозалар, масжид, мадраса, мақбаралар турли шаклдаги битиклар билан зийнатланган обидалар мавжуд бўлган.

Бироқ турли тузумлар муносабати, табиий офатлар, айниқса, зилзилалар натижасида жуда кам ёдгорликлар сақланган. Чунончи, қўлёзма ва тошбосмалар, вақфлар, архив ҳужжатлари, архитекторларнинг дала ҳисоботлари, ўша даврдаги саёҳатчилар хотиралари ва турли тадқиқотлар орқали мазкур 1875–90 йиллар орасида Қўқон ва унинг атрофида 8 та сарой, 53 та мадраса, 300 та масжид, 20 та марқад, 9 та қарвансарой, 12 та дарвоза, бўлган, Андижонда 1 та қалъа, 1 та хон саройи, 28 та мадраса, 100 дан ортиқ масжид, 10 дан ортиқ мақбара, Наманган вилоятида 1 та қалъа, 60 та мадраса, 1000 га яқин масжид, 10 га яқин мақбарага оид статистик маълумотлар келтирилган [1: 10]. Афсуски, бу меъморий обидаларнинг баъзилари турли

йиллардаги кучли zilзилалар оқибатида шикастланган бўлса, қолганларидан аксарияти шўролар ҳукмронлиги даврида маънавий қатағонга учраб, отхона, омборхоналарга айлантирилган ёки бузиб ташланган. Ҳозирги кунда Фарғона водийси миқёсида ислом даврига XV–XX асрларга мансуб 1 та қалъа, 1 та арк, 1 та ўрда, 15 та мадраса, 167 та масжид, 33 та мақбара, X–XIX асрларга оид қабртош ёдгорликлари сақланиб қолган.

Ҳар бир инсоннинг тарихи бўлгани каби ҳар бир обида тарихи ҳам мавжуд. Аввало, уни қурган инсон ким, нима учун қурди? Табиийки сарой, ўрдалар ҳукмдорлар ва уларнинг ҳимояси учун қурилган. Масжид, мадраса ва марқад бонийлари ҳукмдор ва унинг оиласига мансуб шахслар, мансабдорлар, бадавлат инсонлар бўлган. Улар вафот этганидан кейин ҳам савоб келтирадиган – садакаи жория умидида мадраса, мактаб, шифохона, қорихона ва бошқа кўпчиликка фойда келтирадиган биноларни қурдирганлар [3].

Биноларнинг аксарияти ҳашаматли қурилган. Ҳар бир ҳудуднинг ўз об-ҳавоси, жойлашиш ўрни, маданияти, санъатидан келиб чиқиб бунёд этилган, безатилган. Масалан, Бухоро арки ва Қўқондаги ўрда қурилишини қиёслайлик. Ҳозирда Бухоро аркини ўраб турувчи битта қалъа сақланган, дастлабқасида эса бундан ташқари шаҳар ва воҳа қалъаси ҳам ўрат турган. Арк қалъаси деворлари қалин ва баланд, қиялатиб пишиқ ғиштдан қурилган, атрофи кўча. Қўқон ўрдаси иккита қалъа билан муҳофаза қилинган 3 та саройдан ташкил топган.

Ҳар иккисига ҳам кўтарилиб борадиган пандус билан пештоқли дарвозахона орқали қирилган. Бироқ саройлар беағи, битиклари Бухоро ва Қўқон мактаби услублари билан фарқланади. Қўқон хон ва унинг оиласига мансуб вакиллар, сарой аёнлари ҳамда бошқа саромоядорлар томонидан бунёд этилган хонлари дахмаси, масжид, мадраса мақбара каби обидалар табиийки Фарғона мактаби услубида барпо этилган. Уларнинг меъморий қурилмаси, беағи, битиклари шакли каби хусусиятлари ислом маданияти ва санъати ривожига алоҳида аҳамият касб этади.

Энди, обидаларни қурдирган шахс ва даврга, обида функцияси ва трансформацияси масаласига эътибор қилайлик. Ҳукмдор сарой ва дахмалари уларнинг номлари билан, бошқа обидалар эса уни қурдирган боний номи билан аталади. Обида тарихи, ундаги битикларни тадқиқ этиш жараёнида табиийки, ўша давр тарихи ва бонийлар шахсияти ҳам ўрганилади. Бинобарин, бу каби ислом меъморий ва қабртош ёдгорликлари тарихи мисолида мазкур даврдаги ҳукмдорлар ва бошқа бонийларнинг ислом маданияти, санъатига муносабатлари, унинг тараққиётига қўшган ҳиссасини кўриш мумкин. Бу эса ислом маданияти тарихини ёритишда ўзига хос ёрдамчи тарихий манба сифатида хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алимов И.А., Тўхтабоев Б.З., Мусаев Д.. Андижон мадраса ва мактаблари тарихидан. Тошкент, «Фан» 2008. Б. 9.
2. Бегматов И. Ким Аллохдан савоб умидида битта масжид қурса...// URL/ <http://old.muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/4258>
3. Садакаи жория нима? // <https://vaqf.uz/uz/lists/view/413>
4. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Андижон. / Битиклар ўқиши, таржима ва шарҳлар муаллфилари: Файзиева (Эшонова) С. Турдиалиев А. Тошкент, 2016.
5. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Наманган. / Битиклар ўқиши, таржима ва шарҳлар муаллфилари: Файзиева (Эшонова) С. Турдиалиев А. Тошкент, 2016.

ШЕРМУҲАММАД ЖИЗЗАХИЙНИНГ “ДЕВОНИ МАҲЗУН” АСАРИ XIX АСР АДАБИЁТИ ТАРИХИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА

Ислам дини билан боғлиқ бой ва ноёб меросни илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк алломалар ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-иждодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввурни шакллантириш, халқимиз ва жаҳон жамоатчилигини етказиш Ўзбекистондаги Ислам цивилизацияси маркази олдига қўйилган асосий вазифаларидандир. Шу мақсадда халқ қўлида сақланаётган ёзма меросни Марказга қабул қилиш борасида муайян натижаларга эришилмоқда.

Марказда турли мавзуларда ёзилган қўлёзмалар жамланиб, уларнинг бир қисмини девонлар ташкил этади. Шундай девонлардан бири Маҳзун девонидир. Таҳлиллар мамлакатнинг бирор хазинасида ҳам, хорижий жамғармаларда ҳам мазкур девоннинг нусхаси мавжуд эмаслигини кўрсатди. Бирламчи ўрганишлар қўлёзманинг муаллиф дастхати эканига ишора қилмоқда.

Маҳзун девони Ўзбекистондаги Ислам цивилизацияси маркази Қўлёзмалар фондида 350-рақам остида сақланади. Асарнинг номи “ديوان محزون” “Девони Маҳзун”, муаллифи Шермуҳаммад Жиззахий Урғули Ғозғонлий бўлиб, XIX асрнинг охирида яшаган.

Муаллиф ўз асарида ҳозирги Жиззах вилоятининг тоғли ҳудудларида Маҳзуний тахаллуси билан яшаб ижод қилганини, асл исми Шермуҳаммад Урғули Жиззахий Ғозғонлий экани ҳамда 70 ёшларида ушбу девонни ёзиб тугатганини айтиб ўтган.

Девон ўзбек ва форс тилларида ёзилган. Асарнинг ҳамду сано, салаватлар билан араб тилида бошланган асосий қисми ўзбек ва форс тилларида баъзи мавзулари қизил сиёҳда араб тилида ёзилган. Сақланиш ҳолати ўртача, ўша даврдаги қора сиёҳ билан ёзилган баъзи жойларида ҳарфлар ўчган жойларни кўриш мумкин. Матн наставлиқ хатида Европа қоғозига кўчирилган. Асарда лирик шеърлардан ташқари, ҳикоят ва қиссалар ҳам назм шаклида берилган.

Маҳзуннинг иждодий мероси уч қисмдан иборат: ғазаллар, ибратли ҳикоятлар, тарихий шахслар ҳақидаги қиссалар. Маҳзуннинг ғазаллари анъанавий мавзуларда ёзилган бўлиб, уларда муножот руҳидаги ғазаллар кўпроқдир.

Маҳзун ўзи шоҳид бўлган воқеа-ҳодисаларни гўзал ҳикоятлар шаклида баён қилган. Унинг ҳикоятларида оқилона ҳаёт кечириш, ёлғон гапирмаслик, ваъдага вафо қилиш, илм аҳлини ҳурмат қилиш ва бошқа инсоний фазилатлар ўз аксини топган. Айниқса, илм аҳлига яхши муносабатда бўлиш ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади.

Ибратли ҳикоятлар билан бирга пайғамбарлар, авлиёлар ва бошқа тарихий шахслар ҳақидаги қиссалар ҳам асардан ўрин олган бўлиб, бу қиссалар орқали пайғамбарларнинг мўъжизалари, авлиёларнинг қаромотларига ишора қилиб, уларнинг ҳикматли ва ахлоқий жиҳатларига эътибор қаратган ҳамда бундай қиссаларнинг инсон учун нақадар аҳамиятли эканини кўрсатиб берган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, қўлга киритилган Маҳзуннинг адабий мероси қўлёзмаси табдил қилиниб, изоҳлар билан нашр этилиб, ўқувчилар қўлига етказилса, мумтоз ўзбек адабиётининг яна саҳифаси тўлдирилади. Унинг диний-ахлоқий ва фалсафий-тасаввуфий қарашлари баркамол авлодни тарбиялашга, унинг маънавиятини бойитишга хизмат қилади.

ҚАРШИЕВА Гулабза,

*Камолиддин Бехзод номидаги Шарқ миниатюра санъати музейи,
филология фанлари номзоди, доцент*

КАМОЛИДДИН БЕХЗОД МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ ЎЗБЕКИСТОН ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИНИНГ ТАДҚИҚОТ ЙЎНАЛИШЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

Темурийлар ҳукмронлик қилган Хуросон давлатининг пойтахти Ҳиротда дунёга келган буюк мусаввир Камолиддин Бехзод (1455–1536) ўз давридаёқ “аср нодири”, “мусаввирлар пешвоси” сифатида эътироф этилган, “Монийи соний” (“Иккинчи Моний”) унвонига сазовор бўлиб, ўта нафис асарлари билан “Шарқ Рафаэли” деб улуғланган мўйқалам соҳиби, XV асрнинг иккинчи ярмидан Ҳирот миниатюра мактаби анъаналари давомчиси сифатида танилган.

Бетакрор санъати билан нафақат Шарқ, балки умумдунё тасвирий санъатига ҳисса қўшган зарбардаст санъаткор Султон Ҳусайн саройи кутубхонасининг раҳбари, машҳур хаттот ва мусаввир Мирак Наққош қўлида тарбияланган. Унинг буюк рассом, наққош ва миниатюрасоз бўлиб етишишида Алишер Навоийнинг ҳиссаси бекиёс бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёзади: “Устод Бехзод Алишербекнинг тарбият ва тақвияти била, саъй-эҳтимоми ила, мунча тараққий ва шуҳрат, мундоқ машҳур ва маъруф бўлди”.

Шарқ халқларининг муштарак ифтихори, беназир рассом Камолиддин Бехзод ўзидан кейинги авлодга ранг-баранг миниатюраларнинг энг гўзал ва мукамал намуналарини мерос қолдирди.

Истеъдодли шогирдлари Қосим Али Чехракушо, Маҳмуд Музаҳҳиб, Мулло Дарвеш, Дўсти Девона, Ока Мирак, Муҳаммадмурод Самарқандий сингари мусаввирлар Бехзод миниатюра мактабидан бевосита сабоқ олиб, унинг илғор анъаналарини Бухоро, Табриз, Усмонли Туркия ва Ҳиндистонда давом эттирдилар.

Камолиддин Бехзод ижоди, унинг беназир шогирди Маҳмуд Музаҳҳиб орқали XVI аср Бухоро миниатюра мактабининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Шунингдек, XX аср бошларида унинг ижоди Ғарб тасвирий санъатига катта таъсир кўрсатади.

Бугунги кунгача Бехзод яратган асарларнинг адади аниқланмаган. Ўрта асрларда миниатюраларга деярли имзо қўйилмаган, фақат баъзи миниатюралардагина рассомнинг имзоси кўзга ташланиб қолади. Бехзод “Амал-и Бехзод”, “ал-абд Бехзод” каби имзоли ва имзо чекилмаган кўпгина асарлар қолдирган.

Камолиддин Бехзод ижоди асосан уч даврга бўлиб ўрганилади.

1480–1487 йй.- Бехзод услубининг гуллаб-яшнаган даври.

1488–1510 йй. – энг етук асарлари яратилган давр, айниқса, 1490 йилларда.

1510–1535 йй. – Сафавийлар давридаги ижоди.

ҚУРБОНОВА Манзила,
Бухоро давлат университети,
тарих фанлари номзоди, доцент

ИСЛОМДА ТАОМЛАНИШ МАДАНИЯТИ

Ислом таомланиш соҳасида ҳам инқилобий ўзгаришлар ясади. Озиқ-овқат инсон ҳаётида муҳим ўрин тутadi. Озуқа нафақат унинг жисми учун, балки, ақли, руҳи, табиати ва хулқи-атвориға ҳам катта таъсир қиладиган омилдир. Шунинг учун ҳам Қуръони каримда ҳам, суннати мутахҳарада ҳам бу масалаға алоҳида эътибор берилган (1, б. 4).

Одамзод таом емасдан ва сув ичмасдан яшай олмайди. Ҳайвонлар ҳам. Лекин ҳайвоннинг ейиши билан инсоннинг ейиши орасида катта фарқ бор. Ҳайвон ейиш учун яшайди, одам яшаш учун ейди. Бу икки хил ейишнинг фарқи одобда билинади. Инсон бошқа жонзотлардан нафақат илм, ақл, одоб, фаросат, балки таом ейишдаги амрларни бажариш ва наҳйлардан сақланиш билан ҳам фарқланади (2, б. 4).

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг “ал-Жомий ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”) тўпламиға киритилган “Таомлар китоби” эллик етти бобдар иборатдир. Ушбу китобнинг кириш қисми Оллоҳ таолонинг қуйидаги сўзлари билан бошланган. “Биз сизларға ризқ қилиб берган покиза неъматлардан тановул қилингизлар!”, “Пешана терингиз билан топган неъматлардан садақа (эхсон) қилингизлар!”, “Амали солиҳлар қилингизлар, мен сизларни қилиб турган ишларингизни билиб турурман”. Китобнинг биринчи боби “Оллоҳ таолонинг исмини айтиб, ўнг қўл бирлан таом емоқ ҳақида” деб номланган мавзуга бағишланган (4, б. 485–486).

XV асрда Ҳусайн Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний” номли рисоласида таом ейишнинг ўттиз етти қоидаи таҳлилини келтиради (3, б. 15–16).

Таом ейиш қоидаларидан тўрт фарзға риоя қилиш лозим: аввал ҳалол луқмани қўлга киритиш, иккинчиси, ризқ берувчи Оллоҳни таниш, учинчиси, шукур қилиш, тўртинчиси, пок таомни ейиш, яъни овқат нажосатли ва булғанган бўлмаслиги керак. Таом истеъмолида тўрт суннатға риоя қилиш ҳам муҳим ҳисобланган. Булар қуйидагиларни назарда тутadi. Аввал “бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” дейиш, иккинчиси, таомдан олдин қўлни ювиш, учинчиси, таомни ўнг қўл билан ейиш, тўртинчиси, таомдан фориг бўлгач, Худоға ҳамду сано айтишдир (5, б. 4–11). Таом истеъмолидаги ҳикматлар таҳлили ҳам инсон нафсини жиловлашға қаратилган. Булар қуйидагилардир: биринчидан, луқмани катта олмаслик, икинчидан, овқатни яхшилаб чайнаш, учинчидан, кўп емаслик, тўртинчидан, тўқ қоринға яна овқат емаслик.

Тасаввуф оламида таом истеъмоли жараёнида ҳалол лўқмага қаноат қилиш камолотнинг энг мақбул йўли ҳисобланади. Мадомики, инсон фаришта билан ҳайвон орасида турувчи махлўқ экан, унда руҳ ва жисм кураши муқаррар бўлиб, камолот ана шу жисм талабларини энга билиш ва руҳ талабларини кўпайтириш билан қўлга киради. Қаноат инсонни инсон қилади, уни маънавият беағи билан безатади.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф таъкидлаганларидек, “хилма-хил лаззатли ва ҳалол-пок таомлар тайёрлашда мусулмон халқларнинг олдига тушадигани йўқлиги ҳаммага маълум. Энг муҳими, мусулмонлар ўзларининг ҳар бир лўқма таомлари, ҳар бир томчи шароблари ҳалол меҳнат ила топилиши фарз эканлигини тушуниб етганликларидадир. Шу билан бирга, таом, умуман озиқ-овқатнинг инсон ҳаётида тутган ўрни ва уларга нисбатан бўлган исломий тушунча илоҳий таълимотлар асосида бўлгани учун ҳаммадан устун туриши биз учун шарафдир” (1, б. 187).

Бугун ҳам таомланишда ислом маданиятига риоя қилиш ўз аҳамиятини тўлиқ сақлаб қолаётгани ушбу мавзунини чуқурроқ ўрганишни долзарб масалалардан бирига айлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Таом ва шароб китоби. XVI жуз.-Т.:Шарқ. 2006.-Б.4.
2. Муҳаммад Шохмуродзода, Фазлиддин Кароматуллоҳ. Таомланиш одоби. Турли неъматлар фазилати ва хилма-хил ҳаётий масалалар баёни. Самарқанд. ”Имом Бухорий халқаро маркази”. 2018.-Б.4.
3. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. –Т.:1994.-Б.15-16.
4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухори. Ал-Жомий Ас-Саҳиҳ. 3-китоб. –Т.: Қомуславр бош таҳририяти, 1994.-Б.485-486.
5. Моиди мусулмон халқлари таомлари. –Т.: ”Sharq”. 2016.-Б.4-11.
6. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Таом ва шароб китоби. XVI жуз.-Т.:Шарқ. 2006. -Б.187.

АЛИ ИБН МУҲАММАД РОМИШҲИЙ БУХОРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ АҲАМИЯТИ

Ислом фикҳига оид буюк асарлар муаллифи, “Нажму-л-уламо” (“Олимлар юлдузи”) номи билан танилган Али ибн Муҳаммад ибн Али Ҳамидуддин РомишҲий Бухорий мусулмон оламида машҳур бўлган йирик фақиҳ, муҳаддис ва муфасссирдир. Олимнинг туғилган санаси ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Аммо унинг нисбаси “РомишҲий” эканидан Бухоро яқинидаги Ромиш (айрим манбаларда “Ромуш”) деган қишлоқда туғилганини билиб олиш мумкин. Манбаларда аллома Бухорода 666/667/1268 йилда Зул қаъда (баъзи китобларда Зул ҳижжа) ойининг 8 санаси, ҳафтанинг якшанба кунида вафот этганлиги айтиб ўтилган. У кишининг дафн маросимида жуда катта жамоат йиғилган бўлиб, жаноза намозлари улуғ шогирдларидан бири Абул Баракот Насафий (ваф. 1310 й.) бошчилигида эллик мингга яқин киши иштирокида ўтган [1, б. 34].

Ҳамидуддин Бухорийнинг устозлари қаторида ўз даврининг машҳур уламоларидан Шамсулаимма Муҳаммад ибн Абдуссаттор Кардарий (ваф. 642/1244 й.), у кишининг жияни ва шогирди Хоҳарзода Муҳаммад ибн Маҳмуд Бадриддин Кардарий (ваф. 651/1253 й.) ва Шамсиддин Аҳмад ибн Жамолиддин Убайдуллоҳ Маҳбубий (ваф. 630/1233 й.)лар зикр этилади. Бухорий улардан ҳанафий фикҳининг усул ва фуруъ илмига оид китобларни бевосита ўрганган. Шу билан бирга умрининг охирига қадар кўплаб шогирдларга таълим беради. У тарбиялаган шогирдлар ўз даврининг етук уламолари бўлиб етишади. Уларга Жамолиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Умар Бухорий (ваф. 668/1270 й.) Ҳофизиддин Абул Баракот Насафий (ваф. 710/1310 й.), Ҳисомиддин Али бин Ҳажжож Сифноқий (ваф. 711/1311) каби ҳанафий фақиҳларини мисол келтириш мумкин [4, б. 125].

РомишҲий Бухорий илмий фаолияти давомида бир қатор муҳим асарлар таълиф этган бўлиб, улар ислом ҳукуқи, ақида, араб тили грамматикаси каби илмларга бағишланган.

“Фавоид ал-Баздавий” асари уларнинг асосийлари қаторига киради. Асар ҳанафий фақиҳи Фаҳрул ислом Баздавийнинг ҳанафий усул ал-фикҳидаги муҳим манба ҳисобланиб, унга кўплаб шарҳлар ёзилган. РомишҲий ҳам ўз шарҳини мазкур манбани талабаларига дарс бериш асносида ёзган. Шогирдларидан бири Ҳисомиддин Сифноқий ҳам устозининг дарслари ва ўз изоҳларини жамлаб, яна бир шарҳ “ал-Кофий шарҳул Баздавий”ни ёзади. У ўз муқаддимасида, китобни ёзишда икки устози: Ҳамиддин РомишҲий ва Бадриддин Кардарий шарҳларига таянганини айтиб ўтган [6, б. 142].

“Фавоид ал-Баздавий” асарининг қўлёзма нусхалари бугунги кунгача етиб келганидан илмий доирада кенг тарқалганини билиш мумкин. Асарнинг муаллиф даврига энг яқин қўлёзмаси сифатида 693/1294 йилда хаттот Муҳаммад ибн Абу Нуайм томонидан кўчирилган ва ҳозирда Мисрдаги “ал-Мактабат ал-Мисрийя” кутубхонасида №179 рақам билан сақланаётган нусхани келтириш мумкин [5, б.

106]. Асарнинг замонавий нашри 2010 йил доктор Омир Аҳмад Надовий томонидан бир неча қўлёзма нусхалар тадқиқ қилиниб, Ливаннинг Дор ал-кутуб ал-илмийя нашриётида чоп этилган [4, б. 125].

Али Ромимшийнинг фикҳий мавзудаги “ал-Ҳошия аъла-л-Ҳидоя фи-л-фикҳ” асари ҳам “ал-Фавоид” номи билан танилган бўлиб [7, б. 2033], Бурҳониддин Марғинонийнинг машхур “ал-Ҳидоя” асарига ёзилган илк шарҳдир.

Ромишийнинг “Шарҳ ал-Манзума ан-Насафийя” асари Бурҳониддин Насафийнинг “ал-Манзума” асарига ёзилган яна бир изоҳдир.

Олимнинг “Шарҳ ал-Жомий ал-кабир” асари ҳанафий мазҳаби асосчиларидан бири Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг “ал-Жомий ал-кабир” асарига ёзилган шарҳ ҳисобланади.

Али Ромиший “ал-Манофий фи-л-фавоид ан-Нофий” [2, б. 616] асари устози Носируддин Самарқандийнинг машхур “ал-Фикҳ ан-нофий” асарига ёзилган шарҳдир. Асарнинг иккита қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улардан биринчиси Ирландиянинг Дублин шаҳридаги Частербити кутубхонасида № 3442 ва иккинчи нусхаси эса Туркиянинг Истанбул шаҳридаги “Сулаймония” кутубхонаси “Отиф афанди” фондида № 1014 инвентар рақами остида сақланади [8, б. 59]. Али Ромиший “Ҳошия китаб ан-нофий”, “Китаб ал-кифоя”, “Мухтасар ан-наҳв”, “Китаб ал-аъруз”, “Шарҳ ал-ғоят” номли муҳим асарларнинг ҳам муаллифидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абулфидо Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо. Тож ут-тарожим. – Байрут: Дор ал-калам нашриёти, 1992. – Б. 34.

2. Исмоил Пошо ибн Муҳаммадамин Бағдодий. Изоҳ ал-макнун фий аз-зайли аъла кашф аз-зунун аън асоми ал-кутуб валфунун. – Байрут: Дор ихё ат-тарос ал-арабий нашриёти, 1113. – Ж 2. – Б. 616.

3. Мўминов А. Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2001. - № 1. – Б. 88-91.

4. Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий. Фавоид ал-баҳийя фий тарожим ал-ҳанафийя. – Қоҳира. Дор ал-кутуб ал-исламий нашриёти, 1324/1906. – Б. 125.

5. Муҳаммад Солиҳ. Шарҳу Жомии-с-сағир таҳқиқи, закот бобидан ҳаж бобигача: магистирлик диссертацияси. – Макка: Уммул Қуро университети, 2010. – Б. 106.

6. Ҳисомиддин Сиғнокий. Ал-Кофий шарҳу-л-Баздавий /Фахруддин Муҳаммадсайид Муҳаммадқонит. таҳрири остида. – арРиёд. Мактаба Рушд, 2001. – Б. 142.

7. Ҳожа Халифа Мустафо бин Абдуллоҳ. Кашфуз зунун ан асомия ал-кутуб вал фунун. – Байрут. Дор ихё ат-турос ал-арабий нашриёти, 2008. – Ж 2. – Б. 2033.

8. Шайх Вафо. Атиф Афанди китоблари рўйхати. – Истанбул: Султон Ҳаммодзода, 1310/1893. – Б. 59.

ГАНИЕВА Гулнора,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

ТУРКИСТОН ЗИЁЛИЛАРИ МАЪРИФАТЧИЛИГИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЎРНИ

Туркистон ўлкасига XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тараққийпарвар зиёлиларининг маърифатпарварлик ғоялари асосида жаҳон илм-фани ва маданияти янгиликларининг кириб келиши навбатдаги уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод кўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида тараққийпарвар зиёлилар вужудга келган эди. Улардан Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби ўз даврининг буюк намоёндалари ўз бадиий асарларида миллат маърифати тараққиёти муаммоларини дадил кўтариб чиқди. Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали омма ўртасида тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар – маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадиий адабиёт, театр) ва матбуот. Тараққийпарвар зиёлиларининг бир томондан, кенг оммани илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини англаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди. Тараққийпарвар зиёлиларининг маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилишда хотин-қизларнинг ҳиссаси бор эди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илмли, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси, яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолган эди.

Шу ҳаракатлар туфайли, илғор, зиёли аёллар нафақат қизлар мактабларини очиб мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий-тарбиявий рисоалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан Олимат ул-Банотнинг Санкт-Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки марта нашр этилган “Муошарат одоби” (“Турмуш одоби”) асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлди. Унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр-хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси, уй тутиш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади.

Туркистон хотин-қиз маърифатпарварларининг бири Анбар Отиндир (1870–1914). У ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалсафий шеърларида ва “Қароллар фалсафаси” (1910) рисоласида ўз аксини топган. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамият танқид қилинади,

шариат ва тариқат намояндаларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. “Муқимийга”, “Мингбоши кал Омил ҳажви”, “Олимжон ҳожи таърифи” каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш “Қаролар фалсафаси” рисоласида фалсафий-таҳлилий шакл касб этади. Ушбу рисоланинг иккинчи фаслида Анбар Отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг ижтимоий камситилишлари натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади.

Анбар Отин шоира ва файласуф олима сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам ҳайратга соладиган даражада матонатли, покиза инсон, юксак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишига қарамай, адолат лашкарининг паҳлавони бўлиб курашди. Мустақил Ўзбекистонга бу файласуф шоира аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар отиннинг олимона ва шоирона башорати амалга ошди.

Яна бир зиёли маърифатпарвар аёл ўз даврининг етук истеъдодли шоираси Нозимахонимдир, шоира ижодида ижтимоий қарашларнинг ифодаланиши, адолатпарварлик ғоялари кўп бўлмаса-да санокли шеърлари билан ҳам халқ қалбидан ўрин олаганлар. Шоира Нозимахоним бизгача етиб келган мавжуд шеърлари 20 тага боради. Бироқ шу бор-йўғи йигирма шеъри билан ҳам ўзбек адабиёти тарихида истеъдодли шоира сифатида ўрин олди. Унинг шеърлари ўша пайтдаги “Тараққий”, “Шухрат”, “Садои Туркистон”, “Иштирокион» газеталарида чоп этилган.

Нозимахоним ҳаёти ва ижоди ҳақида илк бора 1968 йилда чоп этилган “Тирик сатрлар” тўпламида шоира ҳаёти ва ижодидан лавҳалар берилган. 1977 йилда профессор Бегали Қосимовнинг “Эрксевар шоира” деб номланган мақоласи шоира ҳаёти ва ижодига жиддий бир назар бўлди. Шу билан бирга олимнинг 2002 йилда чоп этилган “Миллий уйғониш” китобида шоира Нозимахоним ҳаёт йўли ва ижодий меросини қайтадан жиддий, атрофлича кузатиб, таҳлил қилади, шунингдек, шоиранинг истиқлол йўлидаги кураш фаолиятини яққол очиб беради, ижодини Ватан ва миллат манфаати нуқтаи назаридан ҳолис баҳолайди.

1991 йилда эса, адабиётшунос олим А. Жалолов “XIX аср охири XX аср бошларида ўзбек адабиёти” китобида Туркистонда яшаган илғор фикрли адиблар ижодиётини таҳлил қилар экан, Нозимахоним ижодиётини ҳам назардан четда қолдирмайди ва ўзининг муносиб баҳосини беради.

Шундай маърифатпарвар ва шоира аёлларимизнинг ижодида ғоявий, фалсафий ва бадий жиҳатдан юксак қарашларида миллат ва Ватан истиқболи йўлидаги фидоий инсон эканликларини ўзларининг ижодлари орқали кўрсата олди, ўзбек зиёлилари маърифатчилигида ўз ўрнига эга бўлди ва келажак авлод учун қимматли маънавий мерос қолдирди.

**ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ
ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИ ВА УНДАГИ МОТРУДИЯ АҚИДА
МАКТАБИГА ОИД АСАРЛАРИ**

Ўзбекистон илм-фан ва маданият ривожланган, ренессанслар содир бўлган диёр саналади. VII–VIII асрлар Ислом дини кириб келиши билан нафақат исломий билимлар, балки фаннинг турли соҳалари – аниқ, табиий ҳамда ижтимоий фанлар йўналишларида кўплаб асарлар ёзилиб, уларнинг аксарияти бизнинг давримизгача етиб келган.

Улкан маънавий бойлигимиздан ҳисобланган ёзма меросимизнинг бир қисми 2017 йил тамал тоши қўйилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази фондида сақланмоқда.

Марказ халқимизнинг ислом дини билан боғлиқ деярли ўн икки асрлик бой ва ноёб илмий-маърифий меросини ўрганиш ва асраб-авайлаш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий мероси билан халқимиз ва жаҳон жамоатчилигини кенг таништириш, халқаро миқёсда динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни йўлга қўйиш жараёнида иштирок этиш, ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини очиқ бериш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни инсонпарварлик ғоялари, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдан иборат.

Марказ фондидаги қўлёзма ва тошбосма асарлар, асосан, аҳоли томонидан тақдим этилаётган ёки фидойи юртдошларимиз томонидан совға қилинаётган манбалардан иборат. Марказ фондига ҳозирги кунга қадар 626 дона қўлёзма ва 985 дона тошбосма асарлар қабул қилинган бўлиб, улар араб, форс ва туркий тилларда ёзилган ҳамда турли фан соҳаларига оид.

Ушбу ёзма мерос ичида энг ноёб, қадимий ва қадрлиси VII асрда кўчирилган, ҳамда Тошкентдаги Ҳазрати Имом мажмуасида сақланаётган Усмон муҳаффи (Қуръон) десак, муболаға қилмаган бўламиз. Бундан ташқари, XIV–XVIII асрлар оралиғида кўчирилган Қуръон каримнинг 40 дан ортиқ нусхалари мавжуд. Ушбу нусхалар ҳам ўта ноёб бўлгани сабаб, уларнинг илмий тавсифи ўзбек ва араб тилларида каталог шаклида тайёрланган.

Қўлёзмалар ичида муаллифнинг дастхати экани эҳтимоли катта бўлган асарлар ҳам мавжуд. Улардан бири Абдурахмон Жомийнинг 21 рамазон 897/ 9 июль 1492 йил кўчирилган **“Шарҳи Мулло Жомий”** асаридир. Унинг колофонида оққа кўчирувчи Абдурахмон Жомий деб ёзилган ва бошқа хаттотга ишора қилувчи белгилар мавжуд эмас. Бошидаги икки варақда асарнинг мундарижаси берилган. Унвон ва матнларининг ичида ажратувчи белгилар тилла суви билан безатилган. Муқоваларнинг устидаги нақшлари ўчиб кетган, уларни ҳикматли сўзлар билан нақш услубида ёзилганини муқоваларнинг ички тарафидан билиш мумкин (00-061 рақамли қўлёзма, ўлчами: 13х20,5 см, ҳажми 299 варақ).

Муҳаммад Акбар ибн Ҳожимуҳаммад Муқим Дехлавий, Шоҳи Арзонийнинг форс тилидаги **“Китоби тибби Акбар”** асари ҳам муаллиф дастхати бўлиши

мумкин. Кириш қисми нақшли унвон билан бошланган. Муқова нафис ишланган, устига нақш солинган, тери билан қопланган (00150- рақамли қўлёзма ,ўлчами 17,5x25,5 см, ҳажми 542 варак).

Мулло Барот Муҳаммад бин Мулло Муҳаммад Юнуснинг Мулло Аҳмад Жандийнинг ақидага оид асарига “Авн ас-Самад” номли шарҳ 1343/1928 йилда ёзилган (00170-равамли қўлёзма, ўлчами: 15,5x16,5 см, ҳажми 185 варак).

Даврий жиҳатдан қадимий асарлар 782/1380 йилда ёзилган “Толёнома” (00232-рақамли қўлёзма), 735/1334 йилда Муиниддин Исфаройини Жувайний томонидан Абу Саид Баҳодирхон Чингизийга атаб ёзилган “Нигористони Жувайний” (00446-рақамли қўлёзма, ўлчами: 14,5x24,5 см, ҳажми 356 варак), 899/1494 йил кўчирилган Яъқуб ибн Усмон Чархийнинг “Тафсири Чархий” (00195-рақамли қўлёзма, ўлчами: 17,5x27,5 см, ҳажми 339 варак), 847/1444 йилда ёзилган “Масоили ҳаж” (00209-рақамли қўлёзма, ўлчами: 14x18 см, ҳажми 86 варак) 855/1451 йилда кўчирилган Шамсуддин Муҳаммад бин Муборакшоҳ Бухорийнинг “Шарҳ Ҳикмат ил-айн” (00408-рақамли қўлёзма). Машҳур “Шарҳи Мирак” номли шарҳ. (ўлчами: 14x25 см, ҳажми 289 варак) ва бошқа асарлар ўрин олган. Бундан ташқари, юзга яқин мотуридийлик ақидаси, ҳанафийлик фикр ва фаннинг бошқа соҳаларига оид асарлар мавжуд

Марказ фондини бойитишда асосан аҳоли қўлида аждодлари томонидан мерос бўлиб сақланиб қолинган қадимий манбалардан фойдаланилмоқда. Хозирда Марказимиз тўлиқ ишга тушмаган, лекин аҳоли ва шахсий коллекционерлардан китоб қабул қилиш ишлари давом этмоқда. Марказимизда ўтган йиллар давомида йиғилган асарларнинг 465 донасининг илмий тавсифи “Қадимий манбалар Давлат реестри”нинг 1-жилдидан жой олган.

Марказ фондида ноёб маданий ва маънавий меросимизнинг бир бўлаги бўлмиш ислом асосларидан бири ақида - калом илмига бағишланган турли даврларда ёзилган ва кўчирилган асарларнинг 40 яқин тўплами йиғилган.

Калом илмига доир асарлар ичида тадқиқодчилар қизиқиш ва эътиборини тортадиган янги асарлар мавжуд бўлиб, уларнинг тавсифларига тўхталиш мақсадга мувофиқ. Жумладан, Мулло Барот Муҳаммад бин Мулло Муҳаммад Юнуснинг **“Авн ас-Самад фи Шарҳи Мулло Аҳмад”** (Шарҳи Мулло Аҳмад Жандий китобига “Авн ас-Самад” номли шарҳ) [4: 1-185].

Муаллиф Мулло Барот Муҳаммад бин Мулло Муҳаммад Юнус ушбу китоби Умар ан-Насафийнинг ақоид китобига Аллома Тафтазоний ёзган шарҳга Мулло Аҳмад ал-Жандийнинг шарҳини изоҳи эканлигин ва у асарда кўрган айрим тушунарсиз ҳолатларни тузатишни мақсад қилганини айтиб, асарда бирма – бир барча мавзуларни изоҳлашга ўтади. Ва китобда берган изоҳлари барчага тушунарли тарзда ёзганлиги учун унга “Авн ас-самад фи шарҳи Мулло Аҳмад” (тарж.: Мулло Аҳмад Жандий китобига ёрдамчи изоҳ)и деб ном қўйганини билдиради.

Аҳмад Жандийнинг сўзларини қизил сиёҳда “Қола ал-фозил ал-Жандий”, “Қола ал-муҳашший ал-Жандий” (тарж.: Фазилатли Жандий, Шарҳловчи Жандий айтди) иборалари билан асосий матн келтиради ва кейин ўз изоҳини ёзади. Матн четида ҳошия ёзиш учун жой ташланган. Айрим варакларда матн ичидаги тузатишлар муаллиф томонидан ҳошияга ёзилган ва матнда тузатилган жойга ишора, белги қўйилган. Аҳмад ал-Жандийнинг ақида масалаларида тўхталган барча мавзуларга изоҳлар берган ва асосий матн устига қизил сиёҳ билан чизиб ажратилган.

Асар тўлиқ, яхши сақланган. Настаълиқ хатида кўчирилган. Каллофонда муаллиф ва котиб Мулло Барот Муҳаммад бин Мулло Муҳаммад Юнус Бухоро Тумани Бадахшон қишлоқларидан Шаҳри Ислон қишлоғи, Эскиён мавзеи, деб тўлиқроқ манзил кўрсатилган бўлиб, 1343 ҳижрий 5 робий ас-соний/2 ноябр 1924 йил асарни битган. Асарнинг 84а varaғида “Мулло Мир Али, 1336” ёзувли кичик тўртбурчак муҳр бор. Мукова яшил рангда ботиқ нақшли, нақш ичида “Оқибат бахайр бод (охири бахайр бўлсин)” ёзувли тўғроси бор. Асар ўлчам: 15,5x16,5 см. Асар 185 varaқ (16-1856)қа 19 сатрдан ёзилган.

Халил ибн Юсуф ибн Зубайр аз-Зубайрий ал-Будаҳвонийнинг “**Ар-рисола ас-сунния ли-маърифа ал-мазоҳиб ас-савия фил ақоид**” (Ақидада адашганлар мазҳабини билишдаги суннат рисоласи) асари. Муаллиф айримларнинг ақида борасидаги тушунмовчиликларини кўриб, аҳли сунна вал жамоа ақидаси ҳақлигини, ботил ва адашган фирқалар фикрлари нотўғри эканлигини китоб ва суннат, саҳоба ва салафларнинг сўзлари орқали уларни тўлиқ баён этган. Асар муқаддима ва етти бобдан иборат, биринчи боб Аҳли сунна вал жамоа мазҳаби баёни, иккинчи боб Рофизийлар, учинчи Хаворижлар, тўртинчи Жабариялар, бешинчи Қадарийлар, олтинчи Жаҳмийлар, еттинчи Муржиъийлар баёни берилган. Охирида хулосада маърифат ва тавҳид аҳлини маълумотлари келтирилган. 11 varaқ (99б-109а).

Муҳаммад ибн Муҳаммад Боқир ад-Домоднинг “**Уфук ал-Мубин**” (Ёрқин уфук) асари [б: 1-196]. Муаллиф калом – мантик, фалсафа илмларида ижод қилиб, кўп асарлар ёзиб қолдирган. Ушбу араб тилида ёзилган асарда калом ва мантик илмларига оид 120 дан ортиқ масалаларни 500 яқин кичик мавзулар орқали очиб берган. Настаълиқ хатида 196 varaққа (16-196а) кўчирилган. 116а саҳифагача настаълиқ хатида 116б varaқдан 197а varaқгача насх хатида кўчирилган. Матн четига қизил, кўк рангларда ҳошия чизиқлари чизилган ва изоҳ ёзиш учун жой ташланган, айрим varaқларда матнга изоҳлар ёзилган. Мукова тери қопланган ботиқ нақшли картондан ишланган. Ўлчами 14x23 см. Ҳар бир саҳифа 23 қатордан ёзилган.

Юқорида илмий тавсифлари келтирилган асарлар аجدодларимиз тамонидан ақида-калом борасида ёзилган деярлик янги асарлар бўлиб, тадқиқотчиларимиз учун ўз илмий изланишларида керакли маълумотларни олишларида кўмак беради деб айтиш мумкин.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Оқилов С. Абул Муин Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти. Монография. – Тошкент: Муҳаррир нашриёти, 2008. – 179 б.
2. Даминов И. Калом илмида сўзлар денгизи. Абу Муин Насафийнинг “Баҳрул калом” асари таржимаси Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2013. – 220 бет.
3. У.Уватов. Имом Мотуридий меросининг моҳияти. Т.:Маънавият, 2000.- 16 б.; Ш.Зиёдов.Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг “Китаб ат-Таъвилот” асари // Т.ф.н. дисс. ... авторф. Т.:Шарқшунослик (ЎЗР ФА ШИ). 2003.–22 б.; Палванов Ў. “Саъдуддин Тафтазонийнинг темурийлар даври мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси” мавзуида PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация авотерферати. – Тошкент: Кимё-технология университети нашриёти, 2020. – 28 б.; Аллокулов А. “Умар Насафийнинг “Ақоид” асари ва унга ёзилган замонавий шарҳлар” мавзуида PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация авотерферати. – Тошкент: Кимё-технология университети нашриёти, 2018. – 29 б.
4. ЎЗРВМ ИЦМ фонди. Авн ас-Самад фи Шарҳи Мулло Аҳмад. Қўлёзма: № 00170. – Б. 1а-185б.
5. ЎЗРВМ ИЦМ фонди. “Мажмуат ур-расоил ан-нодира”. Қўлёзма: №00407. – Б. 16-244б.
6. ЎЗРВМ ИЦМ фонди. Уфқ ал-мубин. Қўлёзма: №00076. – Б. 16-196а.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯ МАРКАЗИ АРХИВ ФОНДИНИ ВАҚФ ҲУЖЖАТЛАРИ БИЛАН БОЙИТИШ МАСАЛАСИ

Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази архив фондини вақф ҳужжатлари билан бойитиш, турли архивларда мавжуд вақф ҳужжатларининг репродукцион (муляж) нусхаларини яратиш, архив ҳужжатлари асосида кўргазмалар ўтказиш, вақф ҳужжатларини муҳофаза қилиш ишларини ривожлантириш орқали бой тарихий манбаларни келажак авлодга бутунлигича етказиш, ҳамда рақамлаштирилган вақф ҳужжатларининг электрон базаларини яратиш илмий маънодаги долзарб масаладир. Вақф ҳужжатлари асосида кўргазмалар ташкил этиш, унда вақф тушунчаси, унинг юзага келиши, турлари ва ҳуқуқий асослари, Марказий Осиёдаги илк вақфлар, маҳаллий сулолалар, Чор Россияси ҳамда совет ҳукуматининг илк йилларида амалга оширилган вақф соҳасидаги ислохотлар, Ўзбекистонда вақф мулкчилигининг тугатилиши, Бухоронинг *Ҳарамайн* вақфлари ва уларнинг тарихий аҳамияти, вақфнинг мусулмон мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни, вақф билан боғлиқ ислом тарихидаги қизиқарли далиллар ҳақида маълумот берилиши муҳимдир.

“Вақф” сўзи луғатларда “тутиб туриш”, “тўхтатиш” маъноларида келади. Вақфнинг шаръий таърифи борасида турли фикрлар билдирилган. “Вақф - нарсани Аллоҳ мулки ҳисобида сақлашдир”. Яъни, вақф қилинган нарса вақф қилувчининг мулкидан чиқади ва Аллоҳ мулкига айланади. Вақф қилинган нарса сотилмайди, ҳадя қилинмайди, мерос бўлмайди. Бизгача етиб келган вақф ҳужжатларининг Ўзбекистон ҳудудида вақф мулки жуда эрта пайдо бўлган ҳамда ривожланганлигини билдиради.

Вақфлар юридик жиҳатдан икки кўринишда – тўла вақф ёки мутлақ вақф турларига бўлинган. Ихтиёрийлик, фақат қўзғалмас мулклар унинг объекти бўлиши мумкинлиги, дахлсизлиги ҳамда ундан келадиган даромад фақат вақф ҳужжатида кўрсатилган мақсадгагина сарфланиши, хайрия характериға эга бўлиши унинг асосий хусусиятлари ҳисобланган. Вақфнома, яъни мулкнинг вақфга айлантирилганлиги ҳақидаги ҳужжат қозихоналарда қози, вақф таъсис этувчи ҳамда гувоҳлар ҳузурида расмийлаштирилган, ўша давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётини тасвирлаб бериши билан аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда илмий-тадқиқот муассасаларида бугунги кунда 1500 дан ортиқ вақф ҳужжатлари сақланиб қолган бўлиб, улардан энг қадимийларидан бири 1066 йилга оид вақф ҳужжатида. Яна бир ҳужжат – 1299 йилда араб тилида тузилган Бухоро вақф ёрлиғида Абдуллоҳ Исфижобий ибн Муҳаммад Абдурахим амир ва садр Бухоро вилоятининг Самежон туманидаги Деҳиҳамина қишлоғини сотиб олиб, унинг яқинида қишлоқлар, уйлар, тегирмонлар, тикув устахоналарини қурганлиги, барча мол-мулкларни ўзи қурган масжидларга вақф қилиб берганлигини кўрсатади. Ҳужжат XV асрда араб тилидан форс тилига таржима қилиниб, Бухоро амири Шохмурод томонидан қайта гувоҳлантирилган. Шофиркон тумани чорвадорларига Амир Темур Кўрагоний томонидан 1030 таноб ер вақф

қилингани ҳужжати (XV аср), Муҳаммад Шайбонийхон (1488–1510) келини ҳисобланган Меҳр-Султонхоним томонидан XVI асрнинг биринчи чорагида ёзилган вақф ҳужжатининг қўлёзмаси, яъни “Вақфномаи ҳазрати Шайбонийхон” ҳам бугунги кунгача сақланиб қолган.

Вақф турларидан бири Макка ва Мадинадаги исломнинг муқаддас масканлари бўлмиш ҳарамаинга вақфлар бериш ислом оламида ўрта асрлардан бери тасдиқланган анъанага эга. XVI аср бошидан бошлаб Макка ва Мадинанинг маҳаллий ҳукмдорлари устидан ҳукмронлик қилган Усманийлар империясида бу амалиёт айниқса яхши йўлга қўйилган эди. Бу вақфларни бошқариш билан шуғулланадиган махсус давлат органи — ҳарамайн вақфи ташкил этилган. Марказий Осиёдан Макка ва Мадина учун қилинган вақф ҳужжатлари деярли ўрганилмаган. 1896–1919 йилларда Бухорода ёзилган 20 та вақф ҳужжати “Ҳарамайн вақф”ини ўрганиш учун асос ҳисобланади.

Вақфларнинг катта қисми таълим соҳасига йўналтирилган. Мир Араб мадрасаси 1530–1536 йилларда Бухоро хони Убайдуллахон (1510-1539/40 йилларда ҳукмронлик қилган) инъом этган маблағ ҳамда бошқа вақф мулклари ҳисобига қурилган. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида сақланаётган И-323-жамғармадаги вақф ҳужжатида ҳам 1527 йил мадраса учун ажратилган кўп сонли деҳқончилик ер майдонлари, бутун-бутун қишлоқлар ва бошқа мол-мулклар бирма-бир санаб чиқилган.

Самарқанддаги Тиллакори ва Шердор мадрасалари вақф ҳужжатларининг асл нусхалари ўзаро урушлар натижасида йўқолган, 1814 йилда амир Ҳайдар томонидан қайта тикланган. Хонликлар даврида ушбу мадрасаларнинг 11610 таноб ери ҳамда 8 та савдо растаси бўлиб, йиллик даромад 38 минг тангани ташкил қилган. Тиллакори мадрасасидаги 60 та ҳужрада 120 та талаба таълим олган бўлса, Шердор мадрасасидаги 53 та ҳужрада 110 та талаба таҳсил кўрган. Булар вақф даромадлари ҳисобига таъминлаб турилган.

Қўқон хонлигида вақфномалар ҳам ўзига хос бўлган. Жумладан вақфномада вақф қилинган мулклар рўйхати, унинг нима мақсадда ташкил этилганлиги, мазкур мулкнинг жойлашган ўрни, мутаввали, яъни уни назорат қилувчи шахсни тайинлаш тартиби, гувоҳларнинг исми-шарифи, ҳужжат имзоланган кун, ой ва йил ва бошқа маълумотлар аниқ кўрсатилиши керак бўлган. Фикримизнинг далили сифатида Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманида мавжуд бўлган мадраса ва масжид вақф ҳужжатини келтириш мумкин. Ушбу вақф ҳужжати 1849 йилга тегишли бўлиб, у Қўқон хони Худоёрхон томонидан ҳам тасдиқланган [Ўз.РМДА: 19'-фонд, 1-руйхат, 34882-иш, 1-варақ]. Мовароуннаҳрда ер-мулкчилик муносабатларини тартибга келтиришда катта ҳисса қўшган вақф мулклари минг йиллар давомида оддий халқнинг таълим, илм-фан ва ижтимоий ҳаётида муҳим саналган.

ҲАМИДОВ Хусрав,
*Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

ҚАДИМИЙ ЁЗМА МАНБАЛАРНИ ДАВЛАТ РЕЕСТРИГА КИРИТИШ МАСАЛАЛАРИ

Қадимий ёзма манбалар буюк тарихимиз кўзгусидир. Улар орқали улуг аждодларимиз томонидан яратилган муҳташам адабиёт, санъат, маданият, илм-маърифат обидалари ҳақида маълумотларга эга бўламиз. Шунинг учун ҳам Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг устувор вазифаларидан бири қадимий ёзма манбалар давлат реестрини юритиш ҳисобланади. Давлат реестри музейлар, кутубхоналар ва архив фондлари ҳамда юридик ва жисмоний шахсларда сақланаётган қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тизимлаштириш ва назорат қилишга йўналтирилган. Қадимий ёзма манбаларга қўлёзмалар, тошбосмалар ва бошқа ёзма ҳужжатлар киради.

Ўзбекистондаги музей, кутубхона, архивлар, фондлар ва бошқа ташкилотларда 100 мингдан кўп қадимий ёзма манбалар сақланади. Улар ичида қўлёзмалар, тарихий ҳужжатлар ва тошбосмалар бор. Уларнинг 40 мингдан кўпроғини қўлёзмалар ташкил этади.

Марказий Осиё жаҳон тамаддунининг бешикларидандир. Шу боис, диёримизда ўтган асрлар давомида илмнинг турли соҳаларига оид қимматли асарлар яратилган. Қуръон, ҳадис, фикҳ илмларини ўрганиш баробарида тил, адабиёт, тасаввуф, фалсафа, мантиқ, тарих, математика, тиббиёт, санъат, геометрия, астрономия каби фанлар ҳақида буюк даҳоларимиз томонидан яратилган илмий асарлар жаҳон тамаддунига алоҳида улуш бўлиб қўшилган. Шунинг учун ўрта асрлар ҳақида гап кетганда, ғурур билан аждодлар номини эслаймиз. Аммо уларнинг билан ғурурланиш камлик қилади, уларга муносиб авлод бўлиш учун улар яратган қимматли асарларни ўқиб, ўқиш ҳамда амалиётга татбиқ этиш керак бўлади.

Қадимий ёзма манбаларни Давлат реестрига киритиш нафақат уларни йўқ бўлиб кетишдан сақланишига замин яратади, балки илмий изланувчилар учун дастлабки маълумотлар базаси сифатида ҳам хизмат қилади.

Айни пайтда Ислом цивилизацияси маркази томонидан Давлат реестрининг 5 жилди нашрдан чиқарилди. Ҳар бир жилд мингта манбани қамраб олган. Яъни, 5 минг қўлёзма ҳақидаги асосий маълумотлар базаси шакллантирилди. Бу жилдларга киритилган барча манбалар қўлёзмалардан иборат бўлиб, асосан, араб, форс ва эски ўзбек тилларида ёзилган. Кўп манбалар настаълиқ хатида кўчирилган, бунинг баробарида насх ва шикаста хатида ёзилган манбалар ҳам бор. Ушбу манбалар асосан, Қуръон, ҳадис, тажвид, фикҳ, ислом тарихи, тасаввуф, агеография, адабиёт, грамматика, луғат, мантиқ, фалсафа, адабиётшунослик каби йўналишларга тегишлидир.

Манбалар турли даврлар котиблари томонидан кўчирилган. Лекин қўлимиздаги манбаларнинг аксар қисми ҳозирча XIX асрда яратилганини қайд этиш мумкин. Бу эса ўша даврда аждодларимизнинг илмий меросини кўчириб чиқиш учун бошқа даврларга нисбатан қизиқиш ортганини билдиради.

Манбалар ичида нуқтасиз ёзилган қўлёзмалар бармоқ билан саналса ҳам, ўша даврнинг ўзига хос услубидан далолат беради. Бундай манбалар орқали ўтмиш

олимларининг заковати даражаси ҳамда котибларнинг хат кўчириш маҳоратидан хабардор бўлиш мумкин. Бу усулда кўчирилган манбаларнинг айримлари мантиқ илмига тегишлидир.

Ўтган асрларда бизнинг диёримизда навоийхонлик, бедилхонлик кечалари бўлиб турган. Бундай адабий кечаларда машҳур шоирларнинг шеърлари ўқилган, байтлари таҳлил қилинган ва ҳар бир байтда камида иккита – зоҳирӣ ва ботинӣ маънолар юклатилгани аниқланган. Манбалар ичида Алишер Навоӣ, Бедил девонлари каби асарларга кўп дуч келишини айнан шулар билан изоҳлашимиз мумкин. Чунки Ислом дини учун биринчи даражали бўлган муътабар манбалар қаторида номи юқорида зикр этилган шоирларнинг девони бошқа асарларга нисбатан кўпроқ кузатилади.

Давлат реестрига киритиш жараёнида ҳар бир манба ҳақида асосан қуйидаги маълумотлар киритилади: асар номи, муаллифи, хаттот, тили, мавзуси, нашр этилган ёки кўчирилган йили, ҳолати, ўлчамлари, инвентар рақами, шакли, сақланиш жойи, манбага оид қўшимча маълумотлар. Булардан ташқари муқованинг ҳолати ва ранги, қоғоз, хат тури ҳақида маълумотлар киритилади.

Айрим манбалар икки ёки уч тилда ёзилган. Масалан, битта асарда Навоӣнинг “Арбаъин”и баробарида Жомӣнинг “Чихил ҳадис”и ва ҳадисларнинг асл варианты қоришма тарзда келтирилган. Шунинг учун тегишли асарнинг тили ҳақида маълумот берилганда, учта тилни ҳам кўрсатишга тўғри келади.

Манбаларни Давлат реестрига киритиш пайтида кўпроқ қуйидаги муаммоларга дуч келинади:

- асар номи йўқ ёки хато берилган;
- муаллифи ёзилмаган;
- кўчирилган йили ёзилмаган ёки иккита сана мавжуд;
- унвон ёки колофон қисми йўқ;
- пойгирлар қўйилмагани боис титилиб кетган варақларни тартибга келтириш қийин;
- мажмуа шаклидаги манбаларнинг фақат битта асарига маълумот берилган, бошқаларига бирор ишора ҳам йўқ.

Шунингдек, айрим манбаларнинг кўчирилган жойи ва йили унвон ёки колофон қисмида эмас, балки асарнинг ўртароғида берилади. Бунинг учун асарни бошидан охиригача кўриб чиқишга тўғри келади. Масалан, Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказига “Гулшани роз” номи билан асосий маълумоти тақдим этилган манбани текширганда, у “Баҳористон” асари экани маълум бўлди. Ҳолбуки, манбанинг биринчи бетида араб ёзувида “Гулшани роз” деб ёзилган эди.

Айрим асарларга шарҳ ёзилган, яна бошқа олимлар томонидан ўша шарҳга яна шарҳий асар ёки ҳошиялар битилган. Аммо манбада асосий асар муаллифига ишора қилинган, холос. Бу эса ҳар бир асарни синчиклаб кўриб чиқиб, ишонч ҳосил қилгандан кейин Давлат реестрига киритиш лозимлигини талаб қилади.

Ҳар бир манба ортида муаллиф хизматидан ташқари, котиблар меҳнати туради. Ёзма манбалар айнан шундай кишилар меҳнати эвазига бизгача етиб келган. Аммо ҳар қандай ишда маълум камчиликлар бўлиши табиӣ ҳол. Айрим асарларни кўчириш асносида бундай камчимликлар кузатилади.

Ҳар бир қўлёзма асар тамаддунимиз тамал тошидаги парчадир. Шунинг учун уларни асраб-авайлаш, йўқолишдан сақлаш нафақат соҳа мутахассислари, балки бутун жамоатчиликнинг муҳим ишига айланиши лозим.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА. Шоазим МИНОВАРОВ	
Hani ALDMOUR. THE ISLAMIC CIVILIZATION AND OUR JOINT RESPONSIBILITY, FROM UZBEKISTAN TO THE MESSAGE OF AMMAN	
Norshariani ABD RAHMAN. LEARNING SCIENCE THROUGH GAMIFICATION FOR MUSEUM ENGAGEMENT: EXPERIENCES FROM MALAYSIA	
Khalilullah AFZALI. A GLIMPSE OF TURKOLOGY STUDIES AT THE BAISUNGHUR RESEARCH INSTITUTE IN AFGHANISTAN	
АБДУЛЛАЕВ Ботиржон. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ОЛИМЛАРИНИНГ АСТРОНОМИЯГА ОИД МЕРОСИНИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МУЗЕЙИДА АКС ЭТТИРИШ ЙЎЛЛАРИ	
АБДУҲАМИДОВ Муҳаммаджон. ҲАКИМ САМАРҚАНДИЙНИНГ “КИТОБ АС-САВОД АЛ-АЪЗАМ” АСАРИ МОВАРОУННАҲР ИЛОҲИЁТШУНОСЛИГИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА	
АБДУРАҲМОНОВ Аъзамхон. ҲАНАФИЙ УЛАМОЛАРНИНГ “САҲИҲ АЛ-БУХОРИЙ”ГА ШАРҲЛАРИ	
АБДУХОЛИҚОВ Фирдавс. ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ ВА САНЪАТИДА ИНСОН ТУШУНЧАСИ ТАЛҚИНИ (МОВАРОУННАҲР МИНИАТЮРА САНЪАТИ МИСОЛИДА)	
АБЗАЛОВ Эркин. ИСЛОМ ДИНИНИНГ КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ САЛОҲИЯТИДАН ФОЙДАЛАНИШДА ЎЗБЕКИСТОН ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ЎРНИ	
АДИЛОВ Жамшид. ИСЛОМ УЛАМОЛАРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ТАРИХИЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ ЎРНИ	
АКИЛОВА Камола. МУСУЛМОН ОЛАМИНИНГ МАЪНАВИЙ МАКОНИДА ИНТЕГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАР ЎРНИ	
АЛИМОВ Озод. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИ ҚИЁСИЙ-МАТНИЙ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ (“ҲАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИН” МИСОЛИДА)	
АЛИМКУЛОВА Дилзода, МАМАЖОНОВА Фотима. САНЪАТДА ДИНИЙ МАВЗУЛАРНИ ЁРИТУВЧИ АДАБИЁТЛАРНИ ЎРГАНИШ АСПЕКТЛАРИ	
Heba Nayel BARAKAT. MEASURING SUCCESS IN MUSEUMS	
Mandana BARKESHLI. A PLATFORM FOR EMPLOYING DIGITAL DATABASE FOR MATERIAL TECHNOLOGY OF PAINTED MEDIEVAL MAWARAUNNAHR MANUSCRIPTS	
ВАХОБОВА Гўзалхон. IX–XII АСРЛАР ЎРТА ОСИЁ МАСЖИДЛАРИ ТАРИХИ	
БЕКМИРЗАЕВ Илхомжон. ДУНЁ ФОНДЛАРИДА САҚЛАНАЁТГАН БУХОРОЛИК ОЛИ МОЗА ОИЛАСИ ФАҚИҲЛАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА АСАРЛАРИ	

БУЛАТОВ Саидахбор. ШЕРДОР МАДРАСАСИДАГИ БИТИКЛАРНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ	
GANIYEV Avazbek. ABU RAYHAN BIRUNI A GREAT SCHOLAR WHO CONTRIBUTED TO THE FIRST RENAISSANCE OF CENTRAL ASIA AND HIS CONTRIBUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF GEOLOGY AND MINERALOGY	
Christiane GRUBER. THE TIMURID “BOOK OF THE PROPHET MUHAMMAD’S ASCENSION” (MIRAJNAMA)	
Ahmed Saad Ibrahim Abdel Rahman Othman DAMANHOURI. ESTABLISHING KNOWLEDGE RESEARCH AND THE CONTRIBUTION OF MUSLIM SCHOLARS IN CENTRAL ASIA IN CONSOLIDATING HUMAN CIVILIZATION	
DODKHUDOEVA Lola. ON NEW HORIZONS OF THE DEVELOPMENT OF MANUSCRIPTOLOGY IN CENTRAL ASIA	
ДОНИЁРОВ Алишер. ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК ВА ТОЛЕРАНТЛИК ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ.	
ДЖАББОРОВ Рустамжон. АЛИШЕР НАВОИЙ ВА АБДУРАХМОН ЖОМИЙ “АРБАЪИН” АСАРИНИНГ 1983 ЙИЛГИ ТОШКЕНТ НАШРИ ХУСУСИДА	
Marie EFTHYMIU. KOKAND PAPER IN THE QUR’ANIC COLLECTION OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES NAMED AFTER AL-BIRUNI	
ЗИЁДОВ Шовосил. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР УМУМИЙ РЕЕСТРИНИ ЯРАТИШДА ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ ЎРНИ	
ЗУНУНОВА Гулчехра. ОТРАЖЕНИЕ ОБРЯДОВ И ОБЫЧАЕВ В ДОИСЛАМСКИХ СИМВОЛАХ И РЕЛИКТАХ	
Stephane IPERT. COLLABORATION POSSIBILITIES BETWEEN UZBEKISTAN (CISC) AND QATAR (QNL-QF) TO PRESERVE AND SHOWCASE THE DOCUMENTARY HERITAGE OF CENTRAL ASIA	
ИБРАЕВА Акмарал. ИЗ ОПЫТА СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	
ИБРАГИМОВ Иззатбек. ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ РИВОЖИДА ЖАДИДЛАРНИНГ РОЛИ	
ИБРАГИМОВА Мухаббат. МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК АЛЛОМА МУЪИНИДДИН АЛ-ФАРОХИЙ ВА УНИНГ “МАОЪРИЖУН НУБУВВА” АСАРИ	
ИРЗАЕВ Баҳром. МУФТИЙ САДРИДДИНХОН ВА УНИНГ “ИЗҲОР УЛ-ҲАҚ” ЖУРНАЛИ ЖАДИДЧИЛИК ВА ДИН МАВЗУСИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА	
ИСМАИЛОВА Жаннат. ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ КЕСИМИДА	
ИСҲОҚОВ Мирсодиқ. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ИЖОДИДА ҚУРЪОНИЙ ДАЛИЛЛАР (“Минералогия” асари мисолида)	
Howayda KAMEL. THE CONTRIBUTION OF THE INTERNATIONAL COOPERATION IN THE CONSERVATION OF THE CULTURAL HERITAGE	

Dr Sohail Hanif. THE CLASSICAL HANAFI TRADITION OF CENTRAL ASIA: PAST, PRESENT AND FUTURE THROUGH A LEGAL TRADITION	
ЙЎЛДОШЕВ Иброҳим. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МУЗЕЙИ: РЕЖАЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР	
Неъмат ЖАББОРОВ. “РИСОЛА ДАР ОДОБИ ТАРИҚАТ” – ЯССАВИЯ ТАРИҚАТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ БАЁН ЭТИЛГАН МУҲИМ МАНБА	
КАРИМОВ Жамолiddин. МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИГА ОИД ҚЎЛЁЗМАЛАР ТАДҚИҚИ: ТАҲЛИЛ ВА ИСТИҚБОЛДАГИ РЕЖАЛАР	
КАРИМОВА Сурайё. МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК МУСУЛМОН ОЛИМЛАРИНИНГ АНИҚ ВА ТАБИИЙ ФАНЛАРГА ОИД МЕРОСИНИ ЎРГАНИШДА ЎЗР ФА ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ҲАМКОРЛИГИ ИМКОНИЯТЛАРИ	
КАРЛИБАЕВ Максат. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ИСЛОМ МЕРОСИ ОСОРИ АТИҚАЛАРИ	
КЕНЖАБАЕВ Мирза. ТАСАВВУФ ТАРИХИ ВА МАНБАЛАРИНИ ЎРГАНИШ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИНИНГ ТАДҚИҚОТ ЙЎНАЛИШЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА	
ЛУТФИЛЛАЕВ Ҳамидилло. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲУКМДОРЛАРИ УЧУН ТАЙЁРЛАНГАН ҚУРЪОН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ	
Muhammad Husni bin MOHD AMIN. BAYT AL-ҲИКМАН AS MODEL FOR A SCHOLAR’S LIBRARY	
МАНСУРОВ Абдулазиз. ҚУРЪОНИ КАРИМ МАЪНОЛАРИ ТАРЖИМАСИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ	
МАНСУРОВА Нилуфар. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАҚИҲЛАРИ АСАРЛАРИДА ИНСОН ҲУҚУҚИ МАСАЛАСИ: ФАХРУДДИН ЎЗГАНДИЙНИНГ “ФАТОВОИ ҚОЗИХОН” АСАРИ МИСОЛИДА	
МАСАЙИТОВ Саиджамол. МЕРОС ИЛМИ: МАРКАЗИЙ ОСИЁДА АНЪАНАЛАРИ	
МАТНИЯЗОВ Анвар. ХОРАЗМДАГИ ФИҚҲ ИЛМИГА ОИД ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ	
МУҲАММАДИЕВА Дилафруз. “БОБУРНОМА”НИНГ МУКАММАЛ КОРПУСИНИ ЯРАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ	
МУМИНОВ Аширбек. НАУКА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ПОСТМОНГОЛЬСКИЙ ПЕРИОД	
МАҲМУДОВ Отабек. МАРКАЗИЙ ОСИЁ АЛЛОМАЛАРИ АСАРЛАРИНИНГ ЎРТА АСР ЕВРОПА ТАРЖИМА МАРКАЗЛАРИДА ЯРАТИЛГАН ЛОТИНЧА НУСХАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФАН ТАРИХИДАГИ АҲАМИЯТИ (XII–XIII АСРЛАР)	
МИРЗАЕВ Жалолиддин. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ТАНГАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ	

МИРЗАЕВ Насриддин. МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ “МАЖМУАИ КИТОБАТ ВА ИНШО. БИРИНЧИ ЖУЗ” АСАРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЁЗУВ МАДАНИЯТИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА	
МУНАВВАРОВ Зоҳидулло. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ НОДИР ҚЎЛЁЗМА ҚУРЪОНЛАР ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИНИНГ ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА	
МУРОТОВ Абдушукур. НАСАФЛИК МУФАССИРЛАРНИНГ ИСЛОМ ТАМАДДУНИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ	
МУХАМЕДОВ Нематулло. МЕМОРИАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС ШЕЙХА ХОВАНДИ ТАХУРА - КАК НАУЧНО-КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР	
ОРИФЖОНОВА Гулраъно. ЎЗБЕКИСТОН ЗИЁРАТГОҲЛАРИ МУЗЕЙЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-ҚИЁСИЙ ТАВСИФИ	
ОТАХЎЖАЕВ Азимхўжа. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ВА АРАБ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАРИНИНГ ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИДАГИ УЙҒУНЛАШУВИ	
RAKHIMOV Yernur. HISTORICAL CARTOGRAPHY: FROM EXHIBITION ORGANIZATION EXPERIENCE	
RAKHMATULLAEVA Asalkhon. THE ROLE OF RARE MANUSCRIPTS AND MINIATURES IN THE CREATION OF THE MUSEUM OF THE HISTORY OF ISLAMIC CIVILIZATION IN UZBEKISTAN	
РАСУЛОВ Дилшод. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ВА МАДАНИЯТИГА ОИД ХОРИЖДАГИ МАДАНИЙ БОЙЛИКЛАРНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ОММАЛАШТИРИШ БОРАСИДАГИ ҲАРАКАТЛАР	
РАҲМОНҚУЛОВА Матлуба. ИСЛОМ ДАВРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ КИТОБАТИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ	
РАҲМОНҚУЛОВА Зумрад, ҲАМРАЕВ Суннат. ЭЛЧИЛИК АЛОҚАЛАРИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАРДА ДИНИЙ-МАЪРИФИЙ МАСАЛАЛАР: ЭРНАЗАР МАҚСУД ЎҒЛИ ЭЛЧИЛИГИ МИСОЛИДА	
Mohd Al Adib bin SAMURI. FROM STRIVING TO THRIVING: LESSONS FROM MALAYSIAN RESEARCH INSTITUTIONS FOR UZBEKISTAN'S RESEARCH GROWTH	
Fariza Md SHAM. THE ROLE OF MUSLIM WOMEN IN THE HISTORY OF ISLAMIC CIVILIZATION	
M. Hüseyin SEN. TOWARDS AN ONLINE PORTAL FOR THE HISTORY OF ISLAMIC SCIENCE	
Youngil SONG, Jamshid MIRRAKHIMOV. THE CONCRETE COOPERATION AND EXCHANGE PLAN BETWEEN TRADITIONAL KOREAN MEDICINE (TKM) AND ISLAMIC MEDICINE	
САЙДАКБАРОВА Нилуфар. АҲМАД ИБН МУҲАММАД ҲАНАФИЙНИНГ “ХИЗОНАТ АЛ-ФАТОВО” АСАРИ – МУҲИМ ФИҚҲИЙ МАНБА	
Leyla Hajimehdi TAJER. AN EXPLORATION OF LOVE IN IBN SINA'S PHILOSOPHY	

Osama TALAAT. THE NATIONAL LIBRARY AND ARCHIVES OF EGYPT: PRESERVATOR OF MEMORY OF THE NATION	
ТАНГИРОВ Обид. XIX АСР ОХИРИ ТОШКЕНТДАГИ “ЭСКИ ШАҲАР” ҲОВЛИЛАРИ ҚУРИЛИШИДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИНИНГ АКС ЭТИШИ	
ТЕМИРОВ Фаррух. САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ БУХОРО ЖАДИДЧИЛИК ВА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТИДАГИ ЎРНИ	
Cengiz TOMAR. PLACE OF CENTRAL ASIA IN THE HISTORY OF THE ISLAMIC CIVILIZATION	
ТОШОВА Шарифа. ҲУНАРМАНДЧИЛИК РИСОЛАЛАРИДА ИСЛОМИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ	
ТУРАЕВ Бахтиёр. АЛИ ҚУШЧИ – ИККИНЧИ РЕНЕССАНС ЮТУҚЛАРИНИ ЕВРОПАГА УЗАТГАН МУТАФАККИР	
ТУРСУНОВ Юсуф. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИ ЎРГАНИШ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ТАДҚИҚОТ Йўналишларидан бири СИФАТИДА	
ТУХЛИЕВ Нурислом. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ВА “ИСЛОМ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ”: МУШТАРАК МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАР ЙўлиДА	
УСМОНХЎЖАЕВ Абдукарим, МАҲМУДОВ Нозимхон. ИБН СИНО ЎЗ ДАВРИНИНГ ИННОВАЦИОН ҒОЯЛАР АЛЛОМАСИ	
Акбар ҲАКИМОВ. ИСЛАМСКАЯ ИСКУССТВО НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	
ХУДАЙБЕРГАНОВ Равшан. АРАБ ГРАФИКАСИДАГИ МАТНЛАРНИ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ ҚИЛИШ ТАЖРИБАСИ: БУГУНГИ ҲОЛАТ ВА МУАММОЛАР	
ХУШВАҚТОВ Набижон. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ САНГТАРОШЛИК НАМУНАЛАРИДА ИСЛОМ ДИНИ ФАЛСАФАСИНИНГ АКС ЭТИШИ	
ЧОРИЕВ Шерзод. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙ ФОНДИНИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ АРХИВИ МАТЕРИАЛЛАРИ БИЛАН БОЙИТИШ МАСАЛАСИ	
ЭГАМБЕРДИЕВ Шухрат. МУСУЛМОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА АСТРОНОМИЯГА ОИД БИРЛАМЧИ МАНБАЛАРНИ ЎРГАНИШ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ТАДҚИҚОТ Йўналишларидан бири СИФАТИДА	
ЭГАМОВ Алишер. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИДА ФОТОАРХИВ ФОНДИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	
ЭРГАШЕВА Юлдуз, БЕГАЛИНОВА Калимаш. ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО УЧЕНИЯ ХОДЖА АХМАДА ЯССАВИ	
ЭШОНОВА Салимахон. ФАРҒОНА ВОДИЙСИ МЕЪМОРИЙ ВА ҚАБРТОШ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ИСЛОМ МАДАНИЯТИ РИВОЖИДАГИ ЎРНИ	

ЯХШИБОВ Абдурасул. ШЕРМУҲАММАД ЖИЗЗАХИЙНИНГ “ДЕВОНИ МАҲЗУН” АСАРИ XIX АСР АДАБИЁТИ ТАРИХИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА	
ҚАРШИЕВА Гулабза. КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ ЎЗБЕКИСТОН ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИНИНГ ТАДҚИҚОТ Йўналишларидан бири СИФАТИДА	
ҚУРБОНОВА Манзила. ИСЛОМДА ТАОМЛАНИШ МАДАНИЯТИ	
ҒАЙБУЛЛАЕВ Саидахмадхон. АЛИ ИБН МУҲАММАД РОМИШЙ БУХОРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ АҲАМИЯТИ	
ҒАНИЕВА Гулнора. ТУРКИСТОН ЗИЁЛИЛАРИ МАЪРИФАТЧИЛИГИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЎРНИ	
ҒОФУРОВ Азимжон. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИ ВА УНДАГИ МОТРУДИЯ АҚИДА МАКТАБИГА ОИД АСАРЛАРИ	
ҲАЛИМОВ Фирдавс. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯ МАРКАЗИ АРХИВ ФОНДИНИ ВАҚФ ҲУЖЖАТЛАРИ БИЛАН БОЙИТИШ МАСАЛАСИ	
ҲАМИДОВ Хусрав. ҚАДИМИЙ ЁЗМА МАНБАЛАРНИ ДАВЛАТ РЕЕСТРИГА КИРИТИШ МАСАЛАЛАРИ	